

Міністерство освіти та науки України

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

ЮРЧЕНКО ОКСАНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 94(477):2-135.3:130.2”13/17”

**СИМВОЛІКА ЧИСЕЛ В ДУХОВНІЙ КУЛЬТУРІ
ПРАВОСЛАВНОГО СОЦІУМУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У XIV
– ПОЧАТКУ XVІІІ СТОЛІТЬ**

07.00.01. – Історія України

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник

Короткий Віктор Андрійович

кандидат історичних наук, доцент

Київ-2016

ЗМІСТ

Вступ. Історіографія та джерельна база дослідження	4
Розділ 1. Семантико-символічна система числових показників пам’яток білорусько-литовського літописання.....	23
1.1. Природа та характер числового символізму як явища образно- естетичного мислення середньовічної людини: становлення та еволюція нумерологічного знання	23
1.2. Специфіка використання та інтерпретації умовно-образної та документально-фактологічної числової інформації в структурі літописів першого зводу білорусько-литовського циклу	38
1.3. Аналіз символіко-числового матеріалу літописів другого зводу білорусько-литовського літописання	59
1.4. Дешифрування числових рядів «Хроніки Биховця»	69
1.5. Числові дані в текстах українського регіонального літописання	78
Розділ 2. Дешифрування числової матриці українських народних дум...	95
2.1. Особливості нумерологічної інформації раннього невільницького циклу.....	95
2.2. Думи про море: загальна характеристика та способи передачі числової символіки.....	117
2.3. Символіка чисел в думах про степ, лицарство та захисників рідної землі.....	131
2.4. Думи про Хмельниччину та побутові думи: особливості нумерологічних даних	153

Розділ 3. Нумерологічна структура числової інформації в текстах козацького літописання.....	163
3.1. Генеза та зміст нумерологічного матеріалу в «Літописі Самовидця» (друга половина XVII-XVIII століття)	163
3.2. Особливості та інтерпретації числового матеріалу на прикладі літопису Самійла Величка	176
3.3. Текстологічний аналіз та дешифрування числових елементів в Літописі Грабянки	187
Висновки	198
Список використаних джерел та літератури	207
Додатки	218

ВСТУП

Від свого зародження людство почало послуговувати різними системами образно-символічної передачі інформації. Символ став специфічною мовою, за візуальною канвою якої крився глибинний смисловий контекст. Він був інструментом пізнання, фундаментальним методом вираження реальності. Сформувалась унікальна система, елементи якої з плином часу набули традиційності і стали основою міжнародного простору спілкування, який виходить далеко за межі звичайної комунікації¹.

Символ ототожнюють з основою для вивчення іманентного і трансцендентного в горизонтальних і вертикальних площинах. Він був покликаний розкрити основи світобудови, пояснити глибинні явища і процеси, які протікають в світовій мікро- і макроструктурах. Така характеристика символізму породжує його універсальність, яка постає у формі способу передачі сакральної інформації і служить для трансляції реальності тоді, коли звичайні вербальні методи вичерпують свої можливості на шляху до розкриття суті явища.

Символ - багатогранне явище, здатне і покликане переводити абстракції в контекст, де вони починають працювати. Він має різні рівні своєї семантико-образної природи. За кожним символом закріпилось кілька основних ідей, що породило його полісемічність (багатозначність). Така особливість походження дозволяє йому відповідати на запити різних епох та світоглядних систем. Один символ може мати різні сфери свого застосування, стати амбівалентним та

---

¹ Аверинцев С. *Символ* // Софія-Логос: Словарь. – 2-е изд., испр. – Киев: Дух і Літера, 2001. – С. 155–161.

багатозначним. Він будь-яке окреме явище з'єднує з усією сукупністю світового буття і тому не має справу лише з одним конкретним елементом².

Символізм був універсальним для періоду середньовіччя та ранньомодерного часу. На думку Ж. Ле Гоффа символіка починалась на рівні слів: назвати річ – уже означало її пояснити, а весь світ був світом символів. Існувала символіка хреста, чисел, жестів, а накладання конкретного на абстрактне - складало основу ментальностей і почуттів середньовічних людей³. Ж. Дюбі розумів під поняттям ментальності систему, всі елементи якої взаємопов'язані і мисляться образами і уявленнями, втіленими у символах⁴.

Етимологія слова бере початок від грецького іменника *unmbolon*, що означає знак, "прикмета" і виступає універсальною естетичною категорією, яка має безліч значень і наділена величезною змістовою наповненістю. Символ розрахований на розуміння, викликаючи асоціації та емоції, певні настрої та враження, змушує побачити в предметі чи явищі глибинну сутність⁵. Він відіграє роль містка між раціональним і містичним світами.

Загальна ідея, що її передає символ, часто набуває яскраво вираженого національного характеру, оскільки нерідко відбиває народні традиції, звичаї, обряди, вірування тощо, а зрештою, - і національні риси характеру та рівень самосвідомості. Символ вказує на вихід образу за власні межі і співвідносить два полюси – предметний і смисловий. Їх неможливо дешифрувати простим зусиллям

---

² Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов / С.П.Белокурова. – СПб.: Паритет, 2006. – С. 453.

³ Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; Послесл. А. Я. Гуревича.— М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – С. 311-312.

⁴ Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции // Одиссей. 1991 – М., 1991. – С. 53.

⁵ Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов / С.П.Белокурова. – СПб.: Паритет, 2006. – С. 453.

розуму, оскільки не існує раціональної формули прочитання. Його завдання - через кожне одиничне подати універсальне⁶.

Окремим проявом символізму стала нумерологія – вчення про сакральні властивості чисел. Еволюція числового ряду та його вкорінення в практичній діяльності людини породили широкі простори для формування їх символічної природи. Давні люди вважали число за надскладне знання і оточили ореолом таємничості та духовності, розкривши простори для визначення людиною свого місця в Універсумі.

Нумерологічне знання пройшло тривалий процес свого становлення та еволюції, будучи присутнім в світоглядних моделях різних народів, накладаючи свій відбиток на всі сфери життя суспільства та індивіда. Пояснення витоків і характеру нумерологічних елементів дозволяє простежити та проаналізувати різні рівні прояву та смислової наповненості символіки числа. За кожним з них протягом століть закріплювалось певне семантичне поле, яке дозволяло легко прочитати знаючій людині необхідну інформацію. Як вже зазначалось, жодне число на мало в уявленні людини доби середньовіччя єдиного значення. Багатополарність вибудувала складну систему смислових трактувань одного і того ж числа. При цьому за ним закріплювались усталені символіко-семантичні формули, які зводили полісемію значення до звуженого однозначного чи двозначного розуміння.

Традиція сприйняття числа як елемента містико-символічного світу стала наслідком тривалого і складного шляху появи та еволюції процесу лічби. Опанування операціями ліку, навіть в самому примітивному їх варіанті, було справжнім випробуванням для первісних людей. Рівень розвитку математичних знань досягався тисячолітньою поступальною ходою, на шляху якої наші предки відкривали для себе нові грані свого існування. Людина рухалася від набуття

---

⁶ Аверинцев С. **Символ** // Софія-Логос : Словарь. — 2-е изд., испр. — Киев: Дух і Літера, 2001. — С. 155—161.

уявлень загального характеру: визначалися спільні ознаки для певної сукупності подібних предметів та встановлювалися поняття «багато», «один» та «мало»⁷. Це дозволило їй вийти на новий рівень розвитку уявлень про число: без конкретних числових одиниць встановити кількісні співвідношення між певними групами предметів. Наші предки розкладали обмінюванні речі, співставляли, встановлюючи кількісно-множинний зв'язок між ними, а вміти рахувати було не обов'язковим. Вони відкривали для себе все нові і нові числа, але через складність цього процесу та певні смислові асоціації поступово за ними почали закріплюватися не лише практичні, але і символічні характеристики. Це проявилось у найдавніших цифрових системах - вавилонській і єгипетській.

Осмислення числа на рівні універсального способу пізнання світу знайшло своє вираження в Древній Греції. «Грецьке чудо» - це не просто виведення математики на рівень точної науки з дедуктивним підходом і відхід від простих практичних операцій обрахунку, а возведення числа в ранг першопочатку.

Перетворення нумерології на містико-символічне вчення пов'язане зі школою піфагорійців. Саме Піфагору та його учням приписують корінні зміни в математиці. В їхніх уявленнях про будову світу число було наділене найвищими космологічними, гносеологічними та естетичними значеннями і виступало першоосновою всього сущого, таким собі синтезом досяжного і недосяжного⁸. Числа, на думку піфагорійців, були елементами всіх речей і весь світ в цілому є нічим іншим, як гармонією і числом⁹.

---

⁷ Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур / А.Г. Конфорович. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 10 – 15.

⁸ Ранняя патристика // История эстетической мысли. В 6-ти т. Т. 1. Античность. Средние века / Ин-т философии АН СССР; Сектор эстетики. — М.: Искусство, 1985. – С. 158-162.

⁹ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970. – С. 67.

Причиною подібного застосування є ототожнення числа з найвищою мірою організованості як явища. Його природа передбачала особливість задавати чітку, незмінну послідовність. Більше того - число дозволяло хаотичність та деструктивність зв'язати організуючим началом, направивши по шляху впорядкованого розвитку. Чіткість та незмінність математичних явищ сприймалася ідеальним полем для пояснення всього укладу Універсуму. Тоді як гуманітарні знання не відмічалися такою константністю. Віра в функціонування світу на основі чіткої організованості та впорядкованості робили число його образом, земним втіленням. Воно виступало специфічним способом оновлення світу в процесі циклічного руху матерії¹⁰.

У Греції на зміну аттичному письму прийшло *іонічне*¹¹. Це система, в якій функцію чисел виконували літери. Вона дозволяє ототожнити слово і його числове позначення, а оскільки слово несе ідею, вчення, пізнання, то і число отримує ідейно-символічне навантаження. По-суті, воно сприймалося вищим щаблем передачі сакральної інформації.

На особливе ставлення до чисел і рахунку вплинула і етимологія цих понять. Дійсно, давньогрецьке значення понять «число», «міра», «рахунок» рівнозначні з лексемами «гармонійний», «впорядкований». Простежити подібний зв'язок можна і з лексемами латинської мови: «*numero*», «*numeros*» - «ритм», «гармонія», «складова», «елемент». А старослов'янська лексема «число», що походить із праслов'янського *cit-slo*, споріднена з лексемами «считать», «читать», «чить» і через них близька староіндійському *cetati* (мислить, розуміє, пізнає). Отже, і грецькі, і латинські, і слов'янські позначення поняття «число» зводяться,

¹⁰ Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Г. Бидерманн. – М.: Республика, 1996. – С. 896.

¹¹ Кириллин В.М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 19.

незважаючи на різне походження, до єдиного семантичного значення: *пізнання, розуміння, почитання, поклоніння*.¹²

Закладені широкі простори для формування системи іносказавчо-символічної семантики числа знайшли своє втілення в різних сферах естетичного відтворення дійсності. Великим полем для подібної діяльності були література та усна народна творчість. Прикладами такої інтерпретації числового символізму є твори Гомера, у яких числа відповідають певній галузі знань, реальній дійсності, перетворившись в епічні стандарти, елементи числової гармонії. Вони втратили в нього свою містичну природу.¹³ Проте, не стали чисто практичними елементами арифметичних дій. Це ще раз доводить укорінення полісемії функціонального призначення чисел.

У подібній формі числа знайшли відображення і у фольклорі. З сивої давнини до нас прийшли легенди і казки про сім мудреців, сім чудес світу, про трьох братів. У випадку великого щастя говорять – він «на сьомому небі», а найкраще побажання перед плаванням – «сім футів води тобі під кілем». Числа служили також свого роду елементами для відображення лихоліть народу: «Ходили три дні та виходили злидні», «Наберуся три копи лиха та ще зверху», «Говорять три дні та все про злидні», «Господи помилуй від семи панів, свинячих постолів та вербових дворів»¹⁴. Вони стали незмінними стандартами, які людина широко використовувала в якості своєрідної символічної мови.

Не менш цікавою і загадковою лишається роль чисел в астрології. Астрологи з ними пов'язували устрій Космосу та людську долю. На основі використання чисел вони будували свої пророцтва, намагалися зрозуміти суть речей. Космологічний контекст смислового змісту числа був наслідком осягнення таємниць Всесвіту.

¹² Кириллин В.М. Символика чисел в літературі Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 15-16.

¹³ Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур / А.Г. Конфорович. - К.: Наукова думка, 1976. – С. 15.

¹⁴ Там само. – С. 10-11.

Актуальність теми дослідження. Духовна культура доби середньовіччя та ранньомодерного часу виступає важливою складовою комплексної реконструкції історичного минулого. Вона відображала і фокусувала історичний час з його характерними особливостями та ціннісними орієнтаціями, моральними засадами та ідейним спрямуванням. Світоглядна система православного соціуму українських земель в XIV - початку XVIII століть може допомогти зрозуміти сутність явищ, подій, пріоритетні напрями суспільної думки.

У світлі цього становить науковий інтерес один з елементів духовної культури зазначеної доби, а саме – числовий символізм. Він був інструментом ідентифікації, фундаментальним методом вираження реальності. Сформувалась унікальна система, елементи якої з плином часу набули традиційності і стали основою міжнародного простору спілкування, який виходить далеко за межі звичайної комунікації.

Число зайняло важливе місце в системі думання, накладаючи відбиток на всі сфери життя суспільства та індивіда. Тож комплексне вивчення цього явища зберігає вагому суспільну актуальність, пов'язану з розширенням студій по вивченні особливостей ментальності та пріоритетних категорій духовної культури.

Актуальність теми дослідження посилюється тим, що в українській історіографії роль, місце, значення числової символіки у духовному житті соціуму залишається недооціненою.

Нумерологічне знання викристалізовувалося у процесі освоєння людиною математичних операцій та виділення поняття числа, а згодом – появи графічного його оформлення. Труднощі на цьому шляху та притаманна дохристиянським світоглядним системам міфо-епічна та містична система думання вивели його на рівень особливих елементів передачі образної та сакральної інформації про основи світобудови та місце людини в Універсумі.

Притаманний добі середньовіччя та ранньомодерного часу нумерологічний матеріал формувался на базі сталих образно-ідейних моделей, розроблених в

рамках християнського та дохристиянського світосприйняття. Тому дуже важливим лишається проблема простеження еволюції символіки чисел в означених світоглядних системах з метою виявлення їх співмірності та конфліктології, що стає можливим при аналізі різного роду джерельного матеріалу. Від вчення піфагорійців та язичницьких традиційних вірувань число трансформувалося в один з визначальних аспектів християнського вчення. Це стало новим витком в процесі розвитку знання про число.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах держбюджетної науково-дослідної теми «Українська нація в загальноєвропейському вимірі: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер 11 БФ046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження дисертації виступає нумерологічний матеріал літописів білорусько-литовського, українського регіонального, козацького циклів та українських історичних дум, семантико-символічний зміст числових рядів в контексті християнської середньовічної культури.

Предметом дослідження є числовий символізм як один з елементів світоглядної системи доби середньовіччя та ранньомодерного часу, використання в духовних культурах минулого типових числових показників та різних зрізів семантичних нумерологічних конструкцій.

Мета дослідження: на основі джерел здійснити комплексний аналіз, виділення, систематизацію та інтерпретацію числового ряду пам'яток наративного і фольклорного характеру для визначення ступеню прояву різних форм символіко-образної числової семантики.

Мета дисертаційного дослідження визначає такі **завдання:**

➤ охарактеризувати стан наукового висвітлення теми, специфіку та інформативні можливості джерельної бази;

- розглянути та узагальнити особливості становлення та еволюції числового символізму, його витоки та генезу;
- дослідити та систематизувати нумерологічний матеріал, сформуванати систему зміни змістових акцентів того чи іншого числового показника на прикладі літописів білорусько-литовського літописання;
- визначити систему класифікаційних ознак та виявити зрізи семантичної природи чисел в текстах фольклорного походження;
- з'ясувати специфіку поширення та застосування різної числової інформації, залежно від її змістової наповненості, контексту використання на прикладі текстів козацьких дум;
- виокремити пріоритетної семантико-образної форми присутності числових показників в козацьких літописних комплексах;
- визначити ступінь повторюваності та форми типовості числової інформації і її вплив на загальну змістову структуру джерел.

Хронологічними межами дисертаційного дослідження визначається період XIV– початку XVIII століть – час панування середньовічного світогляду в масах населення українських земель.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Правобережжя (Київщина, Волинь, Поділля, Галичина, Буковина, Закарпаття) та Лівобережжя України (Чернігово-Сіверщина, Полтавщина, Харківщина).

Методологічними засадами роботи є загальнонаукові принципи історизму, діалектичного розвитку, об'єктивності, системно-структурної цілісності, комплексного та системного аналізу, світоглядного плюралізму, які реалізуються через застосування як основних **методів** історичного дослідження (історико-порівняльного, історико-генетичного), так і загальнонаукових (аналізу та синтезу, індукції та дедукції). У дисертації також застосовано компаративістський метод до аналізу гносеологічної природи символу.

Наукова новизна дослідження полягає в постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала всебічного і об'єктивного висвітлення у вітчизняній історичній науці, оскільки визначені групи джерел вивчалися переважно у розрізі цінності їх фактичного матеріалу та досліджувалися для вияву основоположних характеристик культури. Загальновідомі джерела розглянуті за допомогою застосування спеціальних сучасних міждисциплінарних методик, що дозволило розкрити нові елементи світогляду православного соціуму українських земель в добу середньовіччя та ранньомодерного часу. Дослідження числового символізму відкриває можливості поглибленого вивчення ціннісних орієнтирів тогочасного суспільства. На основі широкого кола джерел здійснено максимально повний аналіз нумерологічного матеріалу, запропоновано нове бачення питань числового символізму як інструменту вивчення історичного минулого, крізь призму якого проходить висвітлення світоглядної моделі.

Суттєво доповнено існуючі відомості про нумерологію на українських матеріалах, вперше комплексно охарактеризовано зрізи та семантичні конструкти числової інформації на прикладі фольклорних та наративних пам'яток. Проведено порівняльний аналіз співмірності та конфліктології числового символізму в різних групах джерел.

Практичне значення одержаних результатів визначається сформульованими висновками та теоретичними узагальненнями. Матеріали дослідження можуть допомогти ліквідувати лакуни в дослідженні світоглядних проблем в історії української культури.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні праць з історії України, методичних посібників, у формуванні основних положень і фактичного матеріалу дослідницьких статей, у викладацькій роботі, під час розробки відповідних лекційних курсів із проблем історії української філософії, етнографії, історії культури, релігієзнавства, методології пізнання.

Отримані результати доцільно використовувати також у навчально-виховній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні результати роботи оприлюднено на таких наукових конференціях: «Шевченківська весна 2014: Історія», XII міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених, м. Київ; VIII Міжнародно-практична наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету», Київ, 23 квітня 2015 р.; Дні науки історичного факультету 2014, присвячені 180 – річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих учених.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладено у 6 наукових публікаціях, з них 5 – у провідних вітчизняних та 1 в зарубіжному фахових виданнях.

Історіографія та джерельна база дослідження.

Проблема символіки чисел не є новою для досліджень. Першими цього явища торкнулися Святі Отці Церкви, для яких питання символу і числа лежало в площині розробки теоретичних засад християнського віровчення. Поясненням природи символу займалися Феодорит Кірський, Філон Александрійський, Василій Великий, Григорій Ніський, Максим Сповідник, Григорій Богослов, Діонісій Ареопагіт¹⁵.

Перші Отці зосередилися на догматичному формулюванні поняття числа та символу. Вони вдалися до відомих форм позараціонального та позарозумного відтворення дійсності. Такими виразниками ірраціоналізму були, вже зазначена,

---

¹⁵ Максим Исповедник. Творения / перевод С.Л. Епифанович, А.И. Сидоров. – М.: Мартис, 1993. – 356с.; Григорий Богослов. Слово на Пятидесятницу / перевод А.И. Сидорова. - М.: Мартис, 1994; Дионисий Ареопагит. Божественные имена // Мистическое богословие. – К., 1992. – № 3. – С. 45-76.

естетична свідомість та художнє мислення¹⁶. Завдяки арсеналу прийомів естетико-художнього відтворення Універсуму, Святі Отці змогли у доступній формі подати сутнісні глибини християнської духовної культури.

Проблематика числової нумерології знайшла своє продовження в розрізі вивчення історії математики. В наступному розділі ми детально розглянемо становлення систему ліку в первісних цивілізаціях та у слов'ян. Ми лише відзначимо, що символічна природи числа впливає саме із практичних математичних операцій. Ці питання висвітлені в книгах, присвячених історії математики та становлення системи ліку: «Історія математики» під редакціями А.П. Юшкевича і А.Н Боголюбова, «Історія арифметики» И.Я. Депмана¹⁷ та ін.

Цікавими є роботи В.А. Конфоровича¹⁸ та Б.Р. Бородіна¹⁹, які зосередили свою увагу на формуванні дохристиянського знання про священні властивості чисел на базі становлення числового ряду. Дослідники розкривають еволюцію числового символізму як прояву фольклорної народної традиційності та історичні корені цього феномену.

Велику увагу проблемі символізму та нумерології приділяли науковці філософії та культурології. Ними були розроблені теоретичні засади та термінологічні основи досліджуваних явищ. Прикладом можуть слугувати праці В. Бичкова²⁰, який обрав сферою свого дослідження проблему естетики та

---

¹⁶Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI - XVII века / Под ред. В.В.Бычкова. – М.: Ладомир, 1996. – С. 7-11.

¹⁷ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970. – 353 с.; Боголюбов А.Н. Математики механіки / А.Н. Боголюбов. – К.: Наукова думка, 1983. – 639 с.; Депман И.Я. История арифметики / И.Я. Депман – М.: Просвещение, 1965. – 416 с.

¹⁸ Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур / А.Г. Конфорович. - К.: Наукова думка, 1976. – 48 с.

¹⁹ Бородин А.И. Число и мистика / А. Бородин. – Донецк: Прогресс, 1972. – 240 с.

²⁰ Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub specie aethetica. Т 2.: Славянский мир. Древняя Русь. Россия / В. Бычков. – М.- СПб.: Университетская книга, 1999. - 527 с.

естетичного мислення, як пріоритетних елементів світогляду людини в середні віки. Автор визначає шлях та витоки естетичного на теренах Київської Русі з проєкцією на подальшу його долю. Глибокому вивченню підлягає християнська символіка як важлива складова нової світоглядної системи.

Теоретичні аспекти символіки як явища середньовічного світосприйняття розкриті в загальних працях з історії української культури²¹, літератури²², енциклопедичних словниках релігійних термінів та символів²³ та ін.

В європейській науковій традиції проблема числового символізму знайшла своє широке вивчення²⁴. Для нас ця тема є новою і недослідженою, за винятком невеликої кількості робіт. Для прикладу можемо привести монографію російського вченого-літературознавця В.М. Кириліна²⁵, який опрацював пласт творів літератури давньоруського походження. У своєму дослідженні автор подає вичерпну характеристику символізму як явища та зацентровується на розширені наявної класифікаційної схеми числових показників, розробленої в рамках християнського вчення на основі текстів Святого Письма. З цією метою він

²¹ Історія української культури у п'яти томах. Т.2. Українська культура XIII – першої половини XIV століть / Александрович В.С., Балушок В.Г., Боянівська М.Б. – К.: Наукова думка, 2001. – 846 с.

²² Історія української літератури : у 12 т. Т. 2 : давня література (друга половина XVI–XVIII ст. / заг. ред. видання В. Дончика ; редкол. : В. Дончик, Л. Скупейко, Н. Бойко, М. Бондар, С. Гальченко, І. Дзюба, М. Жулинський, Н. Зборовська, А. Кравченко, Ю. Кузнецов, Н. Левчик, Р. Мовчан, Л. Мороз, Є. Нахлік, Ю. Пелешенко, О. Поліщук, Г. Сивокінь, В. Сулима, М. Сулима, Н. Шумило. –К.: Наукова думка, 2014. – 803 с.

²³ Словарь Библиейского богословия // под ред. К. Леон-Дюфура. – Брюссель, 1990. – С. 1255.; Аверинцев С. *Символ* // София-Логос : Словарь. — 2-е изд., испр. — К.: Дух і Літера, 2001. — С. 155—161; Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов / С.П.Белокурова. – СПб. : Паритет, 2006. – 320 с.

²⁴ *Medieval Numerology. A Book of Essays* / edited by Robert L.Surles. N.Y&London, 1993. – 180 с.; *Essays in the Numerical Criticism of Medieval Literature* / Ed. by Caroline D. Eckhardt. - Lewisburg, 1980. - 234 с.

²⁵ Кириллин В.М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 321 с.

виділяє різні форми текстуального прояву числового символізму в його літературно-образній специфіці, сформувавши методологічну основу нового напрямку наукових пошуків. Загалом, ця монографія є першою спробою комплексного та багатогранного підходу до вивчення проблеми використання нумерологічного матеріалу на основі аналізу пам'яток літератури, а не текстів Святого Письма. Однак, дослідник використовує джерела іншого періоду та проблематики.

Підсумовуючи вкажемо, що на українських матеріалах специфіка застосування та інтерпретація нумерологічного знання мало досліджувалась і спеціальних робіт практично не має.

Джерельна база дослідження. Для вивчення теми символіки чисел в житті православного соціуму українських земель в XIV – початку XVIII століть було використано значну групу джерел. Крім теоретичних аспектів проблеми, необхідний наявний матеріал для дослідження практичного застосування числового символізму. З огляду на значні та широкі хронологічні межі, ми використали різні групи джерел. На нашу думку, вони виступають найбільш репрезентативними та показовими для того чи іншого історичного періоду.

Для вивчення проблеми специфіки використання та інтерпретації умовно-образної та документально-фактографічної числової інформації в структурі літописів нами були використані наступні джерельні матеріали:

1. *Перший звід* білорусько-литовського літописання, який складають *Никифорівський, Слуцький (Уварівський), Супрасльський*²⁶ та інші літописи. Об'єднує їх в одну групу спільний протограф та змістова схожість текстів²⁷. Вони мають оригінальні риси і відрізняються від літописних пам'яток інших регіонів

²⁶ Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – С. 19-118.

²⁷ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч.1. / Т.Сушицький. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1921. – С. 120-123.

(Тверського, Новгородського тощо). Це унікальні свідки історії ВКЛ та руських земель у його складі, котрі апробують та відтворюють картину історичного минулого в комплексному підході.

Літописи першого зводу є продовженням давньоруської літописної традиції, але мають якісно відмінні від інших пам'яток цього періоду риси. Створені в Смоленську (чи поблизу) в оточенні митрополита Герасима рукописи подавали опис подій руських земель та Великого князівства Литовського, порушуючи проблеми міждержавних відносин та конфліктів. Зачіпали вони і проблему становища та розвитку православної Церкви. Тому ми маємо справу з цікавим матеріалом, який дозволяє простежити зріз свідомості населення земель Київської Русі, на теренах якої утворилось не одне удільне князівство. Саме таке синтезуюче відтворення історичного минулого різних державних утворень даного періоду робить літописи першого зводу досить унікальним явищем (в основному офіційні хроніки створювалися для показу історичного розвитку однієї держави).

2. *Другий звід* подає опис литовської історії, вміщуючи легенду про походження Литви та родовід її князівського роду. Вони створювалися для репрезентації ВКЛ як повноправної держави політичного простору Східної Європи. При цьому ми можемо відмітити певну зміну в літописній традиції цього періоду: літописці намагалися подати нові факти та показати власний погляд на наведені події, відійшовши від простого переписування та списування з інших літописних пам'яток, сказань і переказів. До цієї групи зараховують *літопис Рачинського, Румянцевський, Євреїнівський, Красинського*²⁸ та інші літописи.

3. *Третій звід* представлений одним твором – *Хронікою Биховця*²⁹. Вчені відмічали, що цей рукопис містить багато легендарних та нових фрагментів, які відсутні у інших творах даного циклу. Тривалий час Хроніку Биховця вважали

²⁸ Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские — М.: Наука, 1980. – С. 115-239.

²⁹ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – 243 с.

результатом вигадки Т.Нарбута – першого дослідника, який ввів її в науковий обіг. Вчений видав пам'ятку окремим виданням у 1846 році, але після цього оригінал її зник. На сьогодні Хроніка Биховця є важливим джерелом з висвітлення історії ВКЛ та руських земель у його складі. Вона містить ряд оригінальних записів, які подають цікавий матеріал для дослідження.

Дослідження літописів білорусько-литовського походження знаходимо у працях І. Тихомірова, М. Улащика, В.Чемерицького, О. Шахматова, А. Семянчук Ф.Сушицького³⁰ та ін. Інформація про умови, час, авторство написання рукописів, дозволяє глибше зануритись в детальне вивчення джерел роботи. Це відкриває простори для нового бачення числового матеріалу (крізь призму оточення, особистісних вподобань автора тощо).

4. До літописів українського регіонального походження належать *Київський, Густинський, Острозький, Межигірський, Львівський* та інші літописи. Під терміном крайового літописання слід розуміти сукупність белетристичних пам'яток, різних за жанровою приналежністю. До цієї категорії відносяться світські, монастирські, церковні, приватні літописи, хронічки і діаріуші та багато інших. В одних відображаються загально-українські події, в інших – місцеві.

5. Генеза та зміст нумерологічного матеріалу в оригінальних пам'ятках козацького літописання вивчається на основі «*Літопису Грабянки*»³¹, «*Літопису*

³⁰Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч. 1. / Т.Сушицький. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1921. – 142 с.; Тихоміров И. А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей.– ЖМНП. – 1901. – № 3, 5. – С. 1-117; Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. – М.:Наука,1985. – 264 с.; Чамярыцкій В. А. Беларускія леташсы як помнікі літаратуры / В. Чамярыцкій. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 265 с.; Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV – XVI вв. - М.: АН СССР, 1938. – 435 с.; Семянчук А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі. Навучальны дапаможнік па аднайменнаму спецкурсу для студэнтаў спецыяльнасці / А. Семянчук. – Гродна, 1999. – 163 с.

³¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.

Самовидця»³², «*Літопису Самійла Величка*»³³. В цих джерелах закладена просвітницько-узагальнююча мета описати історію народу для майбутніх поколінь. За жанровою особливістю козацькі літописи – це документально-художні нариси, тематично цілісні історико-літературні пам'ятки. За висловом дослідник М. Корпанюка літописці синтезували і переплітали історичні факти з емоційно-експресивним викладом, уникаючи надмірних занурень в подробиці і чисто наукового аналізу. Вони писали для широкого кола читача так, щоб тому було цікаво, не переобтяжуючи його складною термінологією, мінімуванням уваги на дрібницях чи складних фактах³⁴. Козацькі літописи носять белетристичний характер³⁵, але це не зменшує їх ваги, оскільки дозволяє науковцям розкрити не тільки історичний фактографізм, але і систему світосприйняття людності українських земель.

Хрестоматійні події XVI-XVIII століть, пов'язані з утворенням полі етнічної Речі Посполитої, спільної боротьби з турецько-татарськими нападами, становлення козацького стану, колоніальний наступ польських магнатів на Україну, загострення міжконфесійних протистоянь вимагали нового висвітлення, яке знаходило вихід спочатку в крайовому літописанні. Національно-визвольна війна Богдана Хмельницького та становлення козацько-української держави стали поштовхом до розробки нової державницької ідеології, яка втілилась в козацькому літописанні.

³² Літопис Самовидця / За ред. Я.І.Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.

³³ Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. — 371 с.

³⁴ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище / М.Корпанюк. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 12-13.

³⁵ Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Т. 1. / Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузел. — Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – С. 456.

Наголосимо, що прямих матеріалів числового символізму в пам'ятках білорусько-литовського, крайового українського та козацького літописання не багато. Це пов'язане із специфікою та ідейністю самих джерел. Але є цікаві зразки, які дозволяють говорити про різні прояви та семантичні конструкти числової інформації.

Другу групу джерельних матеріалів складають *українські козацькі думи*. Вони виступають найяскравішим зразком усної народної творчості досліджуваного періоду. Виходячи зі специфіки числової матриці, вважаємо доцільним виділити наступні групи думових пам'яток:

- 1) думи невільницького циклу («Плач невільників», «Плач невільника» «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл і соколя»);
- 2) думи про море та степ («Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», «Втеча трьох братів з Азова», «Три брати самарські», «Смерть козака на долині Кодимі»);
- 3) думи про захисників рідної землі («Отаман Матяш Старий», «Іван Коновченко», «Козак Голота», «Федір Безродний»);
- 4) думи про Хмельниччину («Про Хмельницького і Барабаша», «Оренди», «Про Молдавський похід», «Битва під Корсунем»);
- 5) родинно-побутові думи («Прощання козака з родиною», «Вдова», «Сестра та брат», «Сон», «Козацьке життя»)³⁶.

Їх збір і початок наукового вивчення розпочався на початку XIX століття і пов'язані з іменами М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, М. Білозерського, В. Антоновича, М. Драгоманова. Дослідники намагалися опрацювати зібраний матеріал, додавши коментарі та пояснення. Ними було

---

³⁶Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – 876 с.

підготовлена до друку низка пісенних пам'яток, які хронологічно охоплювали матеріал періоду від X до XIX століття³⁷.

Ми свідомо обмежуємо джерельну базу, обравши найменш досліджені і, водночас, найрепрезентативніші та показові зразки наративних і фольклорних джерел. Це обумовлене застосуванням численних сучасних методик для глибокого вивчення числових рядів в зазначених комплексах та логічно приводить до звуження теми дослідження, оскільки вона є багатоскладовою, передбачає векторність досліджень і торкається питань, які досліджуються в межах різних наукових методик. Це приводить до глибшої деталізації вивчення процесу творення числового символізму у вказаних пам'ятках.

---

³⁷Там само. – С. 23.

РОЗДІЛ 1

СЕМАНТИКО-СИМВОЛІЧНА СИСТЕМА ЧИСЛОВИХ ПОКАЗНИКІВ В ПАМ'ЯТКАХ ПЕРШОГО ЗВОДУ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ

1.1. Природа та характер числового символізму як явища образно-естетичного мислення середньовічної людини: становлення та еволюція нумерологічного знання

Сьогодні зрозуміти і осягнути минуле та його спадщину можливо лише крізь призму цілісного та комплексного знання. Розкриття цього відбуваються у процесі реконструкції різних аспектів та площин історичних явищ. Важливе значення для вивчення проблеми домінант та пріоритетів системи мислення людності доби середньовіччя та раньомодерного часу займає нумерологія. Вона використовувалась як система символічного відтворення дійсності з метою передачі глибинного смислового контексту. Кодування образів та явищ за допомогою чисел стало важливим елементом процесу еволюції людської думки на різних рівнях світосприйняття.

Традиція сприйняття числа як елемента містико-символічного світу стала наслідком тривалого і складного шляху появи та еволюції процесу лічби. Річ в тому, що опанування операціями ліку було справжнім випробуванням для первісних людей, навіть в самому примітивному їх варіанті. Спочатку з'явилися практичні операції, а вже потім абстрактні поняття. Рівень розвитку математичних знань досягався тисячолітньою еволюцією. Людина рухалася від набуття уявлень загального характеру, що ґрунтувалися на визначенні спільних ознак для певної сукупності подібних предметів до встановлення понять «багато», «один» та «мало». Це дозволило їй вийти на новий рівень розвитку уявлень про число: без конкретних числових одиниць встановити кількісні співвідношення між певними

групами предметів³⁸. Наші предки розкладали обмінюванні речі, співставляли, встановлюючи кількісно-множинний зв'язок між ними, а вміти рахувати було не обов'язковим. Вони відкривали для себе все нові і нові числа, але через складність цього процесу та певні смислові асоціації поступово за числами почали закріплюватися не лише практичні, але і символічні характеристики.

Ототожнення певної сукупності предметів з іншою, що виступала в ролі визначеного еталону стало подальшим поштовхом. До таких величин відносять органи людини та об'єкти природи. Так, на позначення сукупності двох предметів використовували аналогію з руками чи очима, про кількість з п'яти предметів говорилося «стільки ж, скільки і пальців на руці»³⁹. Одиначні предмети набували подібності з Сонцем чи Місяцем⁴⁰. По суті, людині відкрилися примітивні операції над множинами, як суми рівнозначних елементів. Саме явище подібного ототожнення з найбільш шанованими в давніх віруваннях наших предків явищами природи наштовхує на думку про прив'язування числових операцій до сакралізованих елементів світобачення. Всі ці паралелі служили для формування у людини наочних картин найпростіших числових знань.

Поступово первісні люди виокремили із низки сукупностей одну, найбільш універсальну. Таким прикладом могли служити пальці рук. Якщо їх не вистачало в хід йшли пальці ніг. Сформувався справжня «жива шкала» на основі тіла людини⁴¹. Оскільки, найдоступнішим виявилися пальці людини, то і обрахунок отримав назву пальцевого, який став новою сходинкою розвитку натурального

³⁸ Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур / А.Г. Конфорович. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 7-15.

³⁹ Депман И.Я. История арифметики / И.Я. Депман. – М.: Просвещения, 1965. – С. 18.

⁴⁰ Бородин А.И. Число и мистика / А.И. Бородин. – Донецк: Донбас, 1972 – С. 9.

⁴¹ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. — М.: Наука, 1970. - С. 12.

⁴¹ Депман И.Я. История арифметики / И.Я. Депман – М.: Просвещение, 1965 – С. 47.

числового ряду та містико-семантичного його значення. Подібна система обрахунку є не чим іншим, як встановленням рівночисельності множини певних предметів з множиною відповідної кількості пальців⁴².

У цьому контексті відбулося оформлення двоїчної системи рахунку. Вона широко використовувалась на Сході і з'явилась близько IV тисячоліття до нашої ери⁴³. Спочатку числових попередників було мало: люди використовували один, два та багато. Три предмети розумілися вже як множина. Виокремлення з поняття «багато» числа три стало справнім відкриттям для людства і послугувало появі певного ідеалістичного ставлення до нього⁴⁴. Саме звідси починає оформлюватися містико-ідеалістичне ставлення до числового ряду. Людський розум ще не міг осмислити подібної видозміни і намагався шукати пояснення цьому в магічній природі нового поняття. Така ситуація повторювалась знов і знов, з відкриттям кожного нового числа. Однак, з часом це вже не викликало таких глибоких асоціативних містифікацій, тож не всі числа володіють образним наповненням.

Цікавим у контексті формування нумерологічних знань є виділення смислового підтексту числа 7. На етапі еволюції числа не сприймалися як індивідуальні величини і кожне нове число використовувалось на позначення множинності взагалі. Для людини не було різниці між 7 та поняттям «багато». Про подібне значення числа сім говорить народна творчість: «семеро одного не чекають», «сім раз відмір, один раз відріж». Число 7 тут сприймалося не як $6+1$, а - «багато»⁴⁵. Сімка було надскладним поняттям для розуміння наших предків, тому і набувала містичного змісту, який ґрунтувався на ідентичності сімки з ідеалістичністю відкритого простору нового знання. Сімка вже мислилася

⁴² Истрин В. А. Возникновение и развитие письма / В.А.Истрин. – М.: Наука, 1965. – С.234.

⁴³ Депман И.Я. История арифметики / И.Я. Депман – М.: Просвещение, 1965. – С. 32.

⁴⁴ Бородин А.И. Число и мистика /А.И. Бородин. – Донецк: Донбас, 1972. – С. 20-21.

⁴⁵ Там само – С. 23-27.

повнозначним завершенням числового ряду і втілювала такі поняття, як повнота та завершеність. Однак, кожне нове число накладало на себе подібну схему початкового засвоєння, оскільки всі елементи числового ряду мислилися спочатку такими, які не піддаються ліку. Тому процес формування натуральних чисел розтягнувся на тривалий проміжок часу і був складним⁴⁶. Пройшло не одне тисячоліття, перш ніж люди зрозуміли нескінченність числового ряду.

Проте, надалі цих простих операцій виявилось замало. Це стало наслідком ускладнення господарської діяльності людини, де вже був потрібен більший комплекс величин, які не лише слугували для примітивних обрахункових операцій, але і могли б зберігати інформацію. Людина вийшла на ступінь потреби фіксації та передачі певних відомостей. Так з'являються перші рахункові набори камінців та мушель, зерен та інших предметів⁴⁷. Людина ступила на шлях розуміння взаємно-однозначного співвідношення елементів та формування поняття числа як множини рівнозначних величин⁴⁸.

Показовим буде той факт, що спочатку для рахунку використовували зарубки на дереві чи кістках, або вузли на мотузці (найстарішою є кістка вовка з Чехії, яка датується III тисячоліттям до н.е.⁴⁹). В Англії ще в XIX столітті існував спосіб запису податків чи боргів на палиці, одну частину якої передавали боржнику, а іншу зберігав той, хто дав в борг⁵⁰. Поява ж нумерації базувалась на трьох принципах: адитивному (додавання), субтрактивному (віднімання) і мультиплікативному (множення)⁵¹.

⁴⁶ Бородин А.И. Число и мистика /А.И. Бородин. – Донецк: Донбас, 1972. – С. 38-40.

⁴⁷ Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур /А.Г. Конфорович. - К.: Наукова думка, 1976. – С. 12.

⁴⁸ Бородин А.И. Число и мистика / А.И. Бородин. – Донецк: Донбас, 1972.– С. 50-66.

⁴⁹ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970. – С. 12.

⁵⁰ Демман И.Я. История арифметики / И.Я. Демман – М.: Просвещение, 1965 – С. 47.

⁵¹ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970 – С. 13.

Поступово люди утвердились в думці, що кожне окреме число є якістю, тобто – особливістю сукупності предметів, спільною для всіх сукупностей, між якими можна встановити рівне співвідношення, і різною для сукупностей, для яких подібне співвідношення встановити не можливо. Тобто, з'являється абстрактне поняття числа.⁵² Людина змогла вийти на ступінь моделювання мислительного процесу, що підштовхнуло до викресталізації математичної символіки.

Найдавнішими цифровими системами були вавилонська і єгипетська. Єгипетські математичні тексти збереглися на папірусі і відносяться до періоду Середнього царства (близько 2 тисяч років до н.е.). Нумерація мала чисто адитивний характер і особливі знаки мали лише одиниця, десять, сто, тисяча, мільйон і десять мільйонів. Так, наприклад, тисяча мала вигляд лотоса, десять тисяч - вказівного пальця, десять мільйонів - сонця. При записі числа ієрогліфи одиниці та інших чисел писались стільки разів, скільки в даному числі одиниць відповідного розряду⁵³. Єгиптяни не пішли далі арифметики дробів, неповних квадратних рівнянь і їх знання обмежувались чисто господарськими обрахунками. Однак, це не завадило їм вплинути на розвиток математичних знань греків та інших народів

У шумерів на початковому етапі діяла десятинна система ліку: числові знаки наносились на глиняні цеглини круглим шрифтом, а потім клинописом⁵⁴. Для них була характерна і шестидесятирічна система ліку, яка вплинула на наш обрахунок часу⁵⁵. Саме в Вавілоні ми вперше зустрічаємо позиційну нумерацію: використовувались тільки два клинописні знаки, де перший позначав 1 і 60, а

---

⁵² Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур / А.Г. Конфорович. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 13.

⁵³ Там само. – С. 25-33.

⁵⁴ Депман И.Я. История арифметики / И.Я. Депман. – М.: Просвещение, 1965. – С. 48.

⁵⁵ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А. П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970. – С. 34.

другий – 10 і 600⁵⁶. Пізніше почали застосовувати нуль. І хоч ці знання ще не досягли вершин, але мали явно прогресуючий, у порівнянні з Єгиптом, характер і великий вплив на розвиток ліку та математики в інших народів, а система поділу круга використовується і зараз⁵⁷.

Осмислення числа на рівні універсального способу пізнання світу знайшло своє вираження в Древній Греції, мислителі якої не могли не зупинити увагу на числах, перебуваючи на шляху пізнання Всесвіту та побудови власних філософських систем, які розкривають основи буття та благоустрою. «Грецьке чудо» - це не просто виведення математики на рівень точної науки з дедуктивним підходом і відхід від простих практичних операцій обрахунку, а возведення числа в ранг першопочатку.

Перетворення нумерології на містико-символічне вчення пов'язане зі школою піфагорійців. Саме Піфагору та його школі приписують корінну перебудову в математиці⁵⁸. В їхніх уявленнях про будову світу число було наділене найвищими космологічними, гносеологічними та естетичними значеннями і виступало першоосновою всього суцього, таким собі синтезом досяжного і недосяжного⁵⁹. Числа, на думку піфагорійців, були елементами всіх речей і весь світ в цілому є нічим іншим, як гармонією і числом⁶⁰. Число було основним принципом, що лежав в основі і людської душі. Найшановнішими були 1 та 10 як символи першопочатку світу, 5 – символ шлюбного союзу, число 7 – символ непорочності,

---

⁵⁶ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970. – 36.

⁵⁷ Там само. – С. 57.

⁵⁸ Там само. – С. 66.

⁵⁹ Ранняя патристика // История эстетической мысли. В 6-ти т. Т. 1. Античность. Средние века/ Ин-т философии АН СССР; Сектор эстетики. — М.: Искусство, 1985. – С. 158-162.

⁶⁰ История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970. – С. 67.

цноти. Вони перетворились для піфагорійців на свого роду основний, сакральний закон всього сущого⁶¹.

Причиною подібного застосування семантики чисел є їх ототожнення з найвищою мірою організованості як явища. Його природа передбачала особливість задавати чітку, незмінну послідовність. Більше того - число дозволяло хаотичність та деструктивність зв'язати організуючим началом, направивши по шляху впорядкованого розвитку. Чіткість та незмінність математичних явищ сприймалася ідеальним полем для пояснення всього укладу Універсуму⁶².

У Греції на зміну аттичному письму прийшло іонічне⁶³. Це система, в якій функцію чисел виконували літери. Вона дозволяє ототожнити слово і його числове позначення, а оскільки слово несе ідею, вчення, пізнання, то і число отримує ідейно-символічне навантаження. По-суті, воно сприймалося вищим щаблем передачі сакральної інформації.

Закладені таким чином широкі простори для формування системи іносказавчо-символічної семантики числа знайшли своє втілення в різних сферах естетичного відтворення дійсності. Великим полем для подібної діяльності були література та усна народна творчість. З сивої давнини до нас прийшли легенди і казки про сім мудреців, сім чудес світу, про трьох братів. У випадку великого щастя говорять – він «на сьомому небі», а найкраще побажання перед плаванням – «сім футів води тобі під кілем». Числа служили також свого роду елементами для відображення лихоліть народу: «ходили три дні та виходили злидні», «наберуся три копи лиха та ще зверху», «говорять три дні та все про злидні», «Господи

---

⁶¹ Кириллин В.М. Символика чисел в літературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 17.

⁶² Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Г. Бидерманн. – М.: Республика, 1996. – С.896.

⁶³ Кириллин В.М. Символика чисел в літературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 19.

помилуй від семи панів, свинячих постолів та вербових дворів»⁶⁴. Вони стали незмінними стандартами, які людина широко використовувала в якості своєї символічної мови.

Не менш цікавою і загадковою лишається роль чисел в астрології. Астрологи з ними пов'язували устрій Космосу та людську долю. На основі використання чисел вони будували свої пророцтва, намагалися зрозуміти суть речей. Космологічний контекст смислового змісту числа був наслідком осягнення таємниць Всесвіту. Вже в стародавньому Вавилоні астрологи спостерігали рух семи небесних тіл (Сонця, Місяця, Меркурія, Венери, Марса, Юпітера і Сатурна), по яким передбачали майбутнє⁶⁵

Нумерологічне знання викристалізовувалося у процесі освоєння людиною математичних операцій та виділення поняття числа, а згодом – появи графічного його оформлення. Труднощі на цьому шляху та притаманний дохристиянським світоглядним системам міфо-епічна та містична система думання вивели його на рівень особливих елементів передачі образної та сакральної інформації про основи світобудови та місце людини в Універсумі.

Таким чином, поняття числа пройшло складний і тривалий шлях еволюції від предметно-конкретної форми сприйняття до осмислення його людиною у вигляді словесного найменування елементів натурального ряду. Обрахункові операції не належали до простого заняття, а вимагали знань, часто недоступних пересічній людині давнини. Як наслідок, - лічба і набула такого сакрального значення, бо це було щось нове, нечуване, незбагненне. Арабські числа, які були запозичені з індійської системи ліку і прийшли в Європу в X столітті, отримали назву

---

⁶⁴ Кириллин В.М. Символика чисел в літературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. – СПб.: Алетейя, 2000. – С. 10-11.

⁶⁵ Депман И.Я. История арифметики / И.Я. Депман – М.: Просвещение, 1965. – С. 47.

даванатарі – «священне письмо»⁶⁶. Вміння рахувати та знання з математики возвеличували людину до небачених висот. Однак, така загадковість породжувала страх, недовіру. Математиків часто називали чаклунами, а їх науку – «диявольським заняттям». Таку позицію підтримував один зі Святих Отців церкви Августин Аврелій, який закликав остерігатися математиків, які займаються марними пророцтвами і намагаються заманити людину в тенета зла. Арабським цифрам присвоїли назву «сарацинського зла»⁶⁷.

Отже, апогеєм процесу становлення числового ряду стало формування в свідомості людини сприйняття чисел у формі абстрактного математичного знаку, що вже не відображав ніякого емоційно-чуттєвого зв'язку між числом та множиною предметів, на позначення якої воно і застосовується. Аналіз показав, що сама поява числа заклала основи для неоднозначного його сприйняття.

Символ служив явищем естетизації свідомості та життя людини. Він ніс в собі глибинне розуміння основ світобудови і виступав в якості важливого елементу системи середньовічного мислення, ставши своєрідним містком, який дозволяв людині доторкнутися до Божественного, вічного знання. Символ був безмовною мовою релігійного мислення про буття та Бога. З прийняттям християнства почалась універсалізація тих розрізнених систем та явищ, які характерні для язичницьких культур.

Пояснення природи символу найповніше подають ранньохристиянські мислителі і перші візантійські Отці Церкви. Зокрема, Феодорит Кірський наводить тлумачення образу через твердження про біблійну ідею творіння людини «по образу и подобию» Бога⁶⁸. Творець створив символи, які послуговують

---

⁶⁶ Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур / А.Г. Конфорович. – К.: Наукова думка, 1976. – С.13-14.

⁶⁸ Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub specie aesthetica. Т 2.: Славянский мир. Древняя Русь. Россия / В. Бычков. – М.- СПб.: Университетская книга, 1999. – С. 318.

орієнтирами на шляху осягнення найвищої мудрості. Філон Александрійський зазначав, що в основі сутності символу лежить трансцендентність Божественної сутності⁶⁹. Лише Бог може керувати світом та творити закони, по яких він живе, а людина повинна тягнутися до істини, яка для неї ще незвідана та неосяжна.

Григорій Богослов у своїх працях висловлює думку про особливий зміст кожного слова Святого Письма. Він визначає існування подвійного смислового навантаження кожного епізоду біблійних текстів: одного – зрозумілого для всіх, іншого – сокровенного, осягнення якого даровано не кожному⁷⁰. В постійному пошуку істини та мудрості і полягає сутність життя людини. На цьому шляху і містяться орієнтири, які допомагають їй не збитися з курсу, але і не дають буквально-понятійного пояснення тих чи інших явищ. Такими дороговказами були символи як сокровенна мова Бога, яку людина не може опанувати, але смисл якої відкривається для неї в певні моменти життя, визначенні Божим замислом.

Способом пізнання істини Григорій Ніській визначає образне мислення, яке є станом душі, котрий дозволяє їй відкривати приховані змісти Біблії. Тому основним для людини, яка обрала шлях духовного просвітлення є пошук ключа до цих змістів, розкриття сутності багаторівневого таємного світу Вічності, втіленого в Слові Божому⁷¹.

У працях Псевдо-Діонісія теорія символу набула довершеного вигляду як унікальна система глибинних сутностей всього сущого. На шляху передачі інформації від Бога до людини вона має пройти процес зміни, тобто –

---

⁶⁹ Эстетика Филона Александрийского // Вестник древней истории. – М., 1975. – № 3. – С. 58-79.

⁷⁰ Бычков В. 2000 лет христианской культуры sub specie aesthetica / В. Бычков. – Т 2.: Славянский мир. Древняя Русь. Россия- М.-СПб.: Университетская книга, 1999. – С. 318.

⁷¹ Ранняя патристика // История эстетической мысли. В 6-ти т. Т. 1. Античность. Средние века / Ин-т философии АН СССР; Сектор эстетики. — М.: Искусство, 1985. – С. 254-273.

трансформації, яка полягає в набутті нею матеріальної основи⁷². Даною зовнішньою оболонкою божественного знання саме і виступає символ, який у автора «Ареопагітик» подається загальною філософсько-богословською категорією⁷³.

Розуміння символу як способу пізнання сакрального вчення глибоко вкоренилося у свідомості людини і знайшло свій прояв у її діяльності. Для більшості населення тексти святих Отців були невідомими та недоступними, але перед їх очима були інші джерела формування містико-символічного та естетико-екзегетичного світосприйняття. Загалом, для слов'янського типу культури характерною була художньо-естетична свідомість, через призму якої і були сприйняті християнські догмати. Слово мислилося не просто в буквальному своєму значенні, а часто мало полісемічний характер

Святі Отці Церкви представили число в вигляді складного елемента, орієнтира на шляху пізнання вищої істини, яке дозволяло хаотичність та деструктивність зв'язати організуючим началом, задавши вектору впорядкованого розвитку. Чіткість та незмінність математичних явищ, на відмінно від гуманітарних знань, які не відмічалися такою константністю, сприймалася ідеальним полем для пояснення всього укладу Універсуму. Віра у функціонування світу на основі чіткої організованості та впорядкованості робили число образом Світу, його земним втіленням. Воно виступало специфічним способом оновлення в процесі циклічного руху матерії.

Таким чином, давнє містико-символічне значення чисел знайшло свій вияв у середньовічному світобаченні, яке визначалося християнським вченням. Число стало не лише способом пізнання, а й символічним знаком самої Церкви, як

⁷² Псевдо-Дионисий Ареопагит // Эстетический словарь. [Под общ. ред. А. А. Беляева]. – М.: Политиздат, 1989. – С. 678.

⁷³ Каждан А.П. Византийская культура (X-XII вв.) / А.П. Каждан. [2-е изд., испр. и дополн.] – СПб.: Алетейя, 2006. – С. 526-527. – (Византийская библиотека. Исследования).

посередника між божественним і земним світом, знаком, який пов'язує реальне життя із Священною істиною, проливає на буденність світло Небесне, наповнює її гармонією та порядком⁷⁴.

Найбільш шанованими були такі числа як 3, 4, 5, 7, 12. Їх символічна природа була розроблена в Біблії на основі дохристиянських вчень:

число 3 відображає Божественну Трійцю і є числом простору, повноти, реальності. Часто вважають його і числом людської душі та одкровення, всього духовного. Не дивно, що трійка тісно пов'язана із церковними священнодіями та молитвами: на славу Трійці Церквою було введено молитву «Трисвятое», трикратне оспівування «Господи помилуй»⁷⁵. З трійкою пов'язують і обрядовість на Великдень: трикратне обходження престолу перед початком служби, трикратне відспівування «Христос воскрес»⁷⁶. Фігурує трійка і при освяченні води на Богоявлення. Навіть у повсякденному житті ми тричі хрестимося чи промовляємо молитву, тричі дитину занурюють у священну купіль під час хрещення;

число 4 носить відбиток земного: воно вказує на сторони світу, на чотири пори року, що є відображенням земної універсальності, на чотири вітри, що символізують перемінність та мінливість людського життя у порівнянні з гармонійністю та сталістю Небесного. Це число говорить про життя віруючих: це чотири ріки в садах Едему, яким колись стане земля; це чотири Євангелія про

---

⁷⁴Бауэр В. Энциклопедия символов / В. Бауэр, И. Дюмотц, С. Головин. – М.: Крон-пресс, 1998.– С.721.

⁷⁵ Садов А. И. Знаменательные числа // Христианское чтение. – СПб., 1909. – № 10. – С. 49-65.

⁷⁶Христианство. Энциклопедический словарь: в 3 т. Т 3. Т-Я. / С. С. Аверинцев (гл. ред.) – М.: Республика, 1995. – С. 675.

життя Ісуса Христа, який був людиною⁷⁷. Це число слабкості людини перед Триєдинством Божим;

число 5 символізує єдність Земного з Небесним. При посвяченні в священницький сан помазують край правого вуха, великий палець правої руки та ноги. Вухом людина має слухати слово Боже, рукою – виконувати доручення Боже, а ногою - йти по шляху Божому. Кожна з цих частин тіла пов'язана з числом 5: вухо є одним із п'яти органів чуття, а на руках і ногах маємо по п'ять пальців. Рука ще символізує орган, яким людина формує навколо себе світ⁷⁸. 10 пальців на двох руках часто ототожнюють з 10 заповідями на двох скрижальях, що виражають міру людської відповідальності перед Богом. Число $5=4+1$ – творіння (людина, 4) пов'язане з Богом (1). Таким чином, число п'ять символізує зв'язок безпосередньо людського з Божественним. Практичним прикладом фігурування п'ятірки в християнських ритуалах є благословення п'яти хлібів на літії під час «всенощного бдения» і вживання на проскомідії під час літургії 5 просфор⁷⁹;

число 7 є числом найвищої досконалості та повноти. Вона вказує на завершеність: сім притч в Матвія дають повний опис Царства Небесного, сім днів Бог творив світ, сім кольорів має веселка, що символізує дарунок Божий по завершенню Ноевих поневірянь та початок нового світу, сім смертних гріхів приводять людину до руйнації власної душі і сім «добродетелей», які збагачують її. Число $7=4+3$ – це символ єдності всього світу, Земного із світом Божественним, людського і Небесного. З сімкою співвідноситься і кількість таїнств (всі сім

---

⁷⁷ Булгаков С.В. Настольная книга священнослужителя (Сборник сведений, касающихся преимущественно практической деятельности отечественного духовенства) / С.В. Булгаков. – М.: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. – С.254.

⁷⁸ Там само. – С.205.

⁷⁹ Шеппинг Д. О. Символика чисел // Филологический Записки. – Воронеж, 1893. – № 6. – С. 18-22

тайнств були відомі від початку зародження християнського вчення, але їх семерична формула встановлена була лише в XIII ст.)⁸⁰;

число 12 символізує народ Божий, його послідовників (12 апостолів будуть судить 12 колін ізраїльського народу). Вважається, що 12 втілює образ найвищої Божественної влади. 12 є виразником людського призначення сліпо вірити Божій волі і йти по начертаному Господом шляху. Саме Божий намір виявився в 12 пунктах Нікео-Цареградського символу віри, які стали основними положеннями всього християнського вчення⁸¹. Важливо відмітити, що для слов'янської культури не характерним є негативні асоціації щодо числа 13. Так в Київській Русі канонічним стало будівництво тринадцяти купольних храмів, чого не було в інших країнах (були побудовані храми Святої Софії в Новгороді, Києві і Полоцьку). Це було знаком єдності Русі і не містило забобонів⁸²;

цікавим є символічне значення *числа 2*, що, можливо, не наділене таким сакральним змістом як інші числа, але протиріччям свого трактування викликає інтерес. Основна ідея – протилежність числу 1, що символізує Господа та його найвищу владу над всім живим. Тому число 2 відображає другорядність, протилежність, слабкість. Побутує бачення у двійці числа Ісуса Христа, аргументуючи це тим, що він є другим істинним Богом і є істинною людиною, Спасителем, який прийшов на землю у подібі людини, аби врятувати світ. Однак, дане число має і негативну сторону свого значення, адже 2 – це протилежність, ворожість, конфлікт. Цікавість викликало ототожнення двійки з образом жінки: з одного боку, вона дає життя, що є первородним гріхом, тому і жінка несе гріх у собі, а з іншого – саме вона дала життя Ісусу і, таким чином, відкрила світу шлях

⁸⁰ Христианство. Энциклопедический словарь: в 3 т. Т 3. Т-Я. / С. С. Аверинцев (гл. ред.) – М.: Республика, 1995. – С. 676.

⁸¹ Шеппинг Д. О. Символика чисел // Филологический Записки. Воронеж, 1893. – № 6. – С. 25.

⁸² Депман И.Я. История арифметики / И.Я. Депман – М.: Просвещение, 1965. – С. 23.

до спасіння. Таким чином, число два поєднує в собі два символічних моменти, два протиріччя: спасіння і гріх.

Стосовно цілих чисел, то головним їх символіко-сакральним визначенням служить відображення ними певної цілісності, ідеальності, завершеності, візуальної повноти. Цікавим є те, що число 0 як окреме число натурального числового ряду в нумерології не використовується. Очевидно, це пов'язане з практичною потребою людини в давні часи, коли кількість предметів визначалася через порівняння з іншою сукупністю речей. Однак, із поглибленням знань про природу, спостережливі люди помітили певну циклічність природних процесів. Засновники містико-символічного вчення про числа – піфагорійці – першими звернули увагу на нуль, як на число, що є прототипом круга – символу побудови Всесвіту. Зображення у вигляді пустого круга розумілися як цілісна ідіома життя, де немає смерті та існує вічне життя⁸³. У християнстві нуль є складовою цілих чисел, що надають символічній піраміді числової системи завершеності, ідеальності, таким чином, дозволяючи їй наблизитись до Божественності, стати невід'ємною частиною сакруму.

Найбільш поширеним цілим числом виступає 40. Воно набуло знаковості, як символ людської віри, молитви, надії, приготування до нового життя (40 років блукань по пустелі народу ізраїльського, перебування Мойсея 40 днів і 40 ночей на горі Синай).

Проблема витоків та становлення нумерологічного знання вимагає глибокого вивчення, адже дозволяє простежити еволюцію системи думання в певний період історичного розвитку того чи іншого народу чи країни. Декодування числової інформації відкриває простір для нового погляду на специфіку світобачення людності доби середньовіччя та ранньомодерного часу.

---

⁸³ Энциклопедия символов / В. Бауэр, И. Дюмотц, С. Головин. – М.: Крон-Пресс, 1998. – С.764

Ми коротко в даному розділі ознайомилися з важливими віхами появи явища числового символізму з метою розуміння його сутності як ціннісного орієнтира на шляху відтворення дійсності. Складність практичного опанування математичного знання спонукала людину до іншого погляду на функціональне призначення числа. Ми маємо справу з побутуванням концепту про втілення в числових елементах сакральної інформації, яка в рамках християнського вчення набула Божественного походження.

Екзегети шукали в Святому Письмі відповіді на питання про природу Бога, намагалися розгадати таємницю Божу. Тому кожне слово, кожен елемент Біблійної оповіді сприймався своєрідним дороговказом на шляху пізнання істини. А якщо пригадати практику пошановування чисел в дохристиянських культурах, то нам стає зрозумілою виключність нумерологічного знання для мислення людини означеного часу.

Середньовіччя та ранньомодерна доба мали притаманну лише цьому часу неповторність, коли пошук раціонального в поглядах переплітався з містичним. Числова символіка цього періоду перетерпіла певну трансформацію і постала в різних значенневих контекстах. Поряд з побутуванням сприймання сімки, трійки, п'ятірки за виразників ідеальності Божественної суті, з'являється традиція використання кодування різного роду інформації за допомогою чисел. Тому поширення набувають семантичні конструкції, в яких звичні числові показники набувають нового забарвлення, не втрачаючи своєї символічної суті.

1.2. Специфіка використання та інтерпретації умовно-образної та документально-фактологічної числової інформації в структурі літописів першого зводу білорусько-литовського літописання

Сприйняття книжної мудрості на руських землях базувалося на широкому спектрі образів та міфологем, що було притаманним для свідомості людності

Київської Русі. З прийняттям християнства синкретизм слов'янського світосприйняття набув трансформації та універсалізації. Відбулась не лише зміна акцентів в новому вченні, але і відкриття сфери духовності⁸⁴. Населення Київської Русі шукало в книгах істини, яка розкривала сутність структури та принципів побудови Всесвіту. Разом з книжністю прийшло знання про християнський символізм та нумерологію. Система числових показників мала диференційований характер з полісемією смислових акцентів.

Пам'ятки білорусько-литовського літописання стали продовженням літописної традиції періоду Київської Русі. Однак, вона перервалася на певний час вторгненням татар Батия і відродилася з формуванням нових державних центрів, які вимагали своєї легітимізації та підвищення авторитету. Особливістю літописів була подача опису історії руських земель, на базі яких формувалися нові політичні утворення. Включення давньоруської частини в літописний текст мало продемонструвати їх наступництво, логічне продовження.

Створення літописів мало на меті укріплення державної організації нових центрів. Оскільки, книжність сприймалася людьми за джерело істини та нового знання, приносячи духовне задоволення, то літописи також мали за одне зі своїх функціональних призначень вплив на емоційно-естетичне сприйняття. В свідомості формувався образ держави як захисниці їх інтересів. Це було важливим завданням в умовах активного процесу державотворення на розвалинах Київської Русі та етнічної консолідації.

Специфіка використання та інтерпретації умовно-образної та документально-фактологічної числової інформації в структурі літописів першого зводу білорусько-литовського циклу має свої особливості. *Перший звід* складають *літописи Никифорівський, Слуцький (Уварівський), Супрасльський, Академічний, Віленський, «Origo regis»*. Об'єднує їх в одну групу спільний протограф та

---

⁸⁴ Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI-XVII века / [Глав.ред. В.В.Бычков]. – М.: Ладомир,1996. – С. 20-21.

змістова схожість текстів. Ф. Сушицький визначав за джерело текстів загальноруський звід московського походження (по типу Софійського Временника 1423 р., який відбився у Новгородському IV літописі та Никонівському зводі⁸⁵). Більшість дослідників даної проблематики схиляються до думки, що створеним звід був в оточенні митрополита Герасима, палкого прихильника централізованої Литовської держави, який підтримував Сигізмунда Кейстутовича. Центром написання літописів став Смоленськ – великий інтелектуальний центр того часу. На це вказують низка оригінальних деталей, пов'язаних саме з цим містом⁸⁶.

Першим був знайдений і опублікований *Супрасльський літопис*, що зберігався в Супрасльському монастирі, недалеко від Білостока. Монастир заснований на землі роду Ходкевичів і його історія тісно пов'язана з цією родиною. Загублений рукопис віднайдений професором Віленського університета І.Н. Даниловичем⁸⁷. Аналіз показав, що він був переписаний за наказом Одинцевичів. На думку М. Улащика представники цього роду могли привезти рукопис у Західну Білорусію, оскільки належали до верхівки литовської знаті і мали родинні зв'язки з іншими шляхетськими родами⁸⁸. Однак, достеменно не відомо, яким чином літопис потрапив до монастиря.

О. Шахматов проаналізував літопис і зробив висновок, що він був створений поетапно в середині XV століття, а близько 1519 року – переписаний Григорієм

⁸⁵ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч.1. / Т. Сушицький. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1921. – С. 120-123.

⁸⁶ Семянчук А. Беларуская-літоўскія летапісы і польскія хронікі. Навучальны дапаможнік па аднайменнаму спецкурсу для студэнтаў спецыяльнасці / А. Семянчук. - Гродна, 1999. – С. 76; Шахматов А. А. О Супрасльском списке западно-русской летописи / А. Шахматов. – С-Пб.: Сенаторская типография, 1901. – С. 6. – (Извлечение из протоколов Археографической комиссии Министерства народного просвещения).

⁸⁷ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. – М.: Наука, 1985. – С. 29-32.

⁸⁸ Там само. – 33-36.

Івановичем, який працював у Одинцевичів⁸⁹ (на це вказують філіграні). Він також виділив три частини: перша містить порічні записи переробленого давньоруського зводу на основі Новгородського 4-го літопису з вибірками з митрополичого зводу; друга – короткий Смоленський літопис; тоді як третя – «Летописец великих князей литовських»⁹⁰ - без хронологічного викладу.

Щодо джерел, то дослідники вказують на короткий Смоленський, список 4-го Новгородського та Московського, Софіївського 1-го літописів, літописний звід 1448 року і митрополичий звід 1446 року⁹¹.

Никифорівський літопис є найстарішим і датується останньою чвертю XV століття. Назва літопису походить від прізвища власника цілого зібрання давніх рукописних творів – жителя міста Городно М.П. Никифорова, у якого він був придбаний. Рукопис описує події від 854 до 1430 років. За змістом його можна поділити на дві частини: відомості загальноруського характеру та опис литовської історії. Він не має ні початку, ні кінця. Маргіналії на полях свідчать, що літопис належав Мінському Стародуховному монастирю⁹².

Слуцький (Уварівський) літопис зберігається у Відділі рукописів Державного історичного музею в Москві. Літопис поділяється на дві частини: в першій викладені події, що відбувалися у Великому князівстві Литовському; у другій – виклад подій загальноруського характеру під заголовком «Летописець о великом князи московскомь, како далеки от рода Володимирова», де міститься підзаголовок: «Летописець от великого князя Володимеря киевского». Рукопис

⁸⁹ Шахматов А. А. О Супрасльском списке западно-русской летописи / А. Шахматов. – С-Пб.: Сенаторская типография, 1901.- С. 5. – (Извлечение из протоколов Археографической комиссии Министерства народного просвещения). – С. 5.

⁹⁰ Там само. – С. 6

⁹¹ Шахматов А. А. Обзорение руських летописных сводов XIV – XVI вв. / А.А. Шахматов. М.: Изд-во Академии наук, 1938. – С. 330-332.

⁹² Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. - М.: Наука, 1985. – С. 37.

не має початку. Записи про хрещення князя Семена Олександровича Слуцького дають можливість вважати, що літопис був написаний у Слуцьку. Серед інших літописів і хронік Слуцький відрізняється тим, що він не є частиною збірника, а представляє собою окремий твір, який зберігається в першопочатковому вигляді⁹³. Ф. Сушицький висловив думку, що твір написаний в першій половині XV століття і вказав на спорідненість Слуцького і Супрасльського літописів, яка базується на використанні спільного джерела⁹⁴. І. Тихоміров за час створення літопису називає середину XIV століття⁹⁵.

Зосередимо в даному розділі увагу на тих основних числових елементах, які присутні в текстовій структурі літописів I зводу білорусько-литовських літописних пам'яток. В даному контексті є цікавою сама структура літописів: вона містить руську частину, яка була почерпнута з літописів часів Київської Русі і стосувалася подій давньоруського періоду, та оригінальну, яка створена літописцем для подання історії руських земель після занепаду Київської держави. На той момент головними літописними центрами виступали Смоленськ та Полоцьк⁹⁶, що визначає специфіку акцентів на подіях історії даного регіону.

Давньоруська частина літописів I зводу білорусько-литовських літописання має традиційну структуру написання, яка зародилася ще в Київській Русі: порічні статті з описом подій, які відбулися протягом зазначеного року. Це є відбитком

⁹³Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. - М.: Наука, 1985. – С. 29-35.

⁹⁴ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч.1. / Т.Сушицький. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1921. – С. 56.

⁹⁵ Тихомироов И. А. О составе западно-русских, так-называемых литовских летописей / И.А. Тихомиров // Журнал Министерства народного просвещения. – Петербург, 1901. – Ч. СССXXXIV. – С. 3.

⁹⁶ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. - М.: Наука, 1985. – С. 43; Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури . Ч.1. / Т.Сушицький. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1921. – С. 56.

поширення хронологічного викладу матеріалу з метою впорядкування та універсалізації сприйняття. При цьому, літописи були першою спробою подачі інтерпретації зафіксованої інформації. Це робилося на особистісно-емоційному рівні із значною долею суб'єктивізму поглядів літописця та під впливом суспільно-політичної ситуації регіону, де створювався літопис.

Розглянуті пам'ятки містять цілий пласт *фактологічно-хронологічного* характеру, який репрезентований записами років та дат. Як вже зазначалось, це було закладено як літописною традицією, так і практичною направленістю тексту. У Никифоровському літописі міститься 92 порічних записи⁹⁷ (мається на увазі кількість, де присутні записи років). Виклад подій давньоруського періоду має оглядовий характер. Літописець робить екскурс в ранній період, аби підвести читача до подій, які хронологічно є ближчими до нього. Дана обставина спричинена і прагненням розширити змістову глибину тексту, візуально збільшивши спектр проблем за рахунок занурення в «витоки» їх зародження та формування.

Перша частина літопису містить 36 порічних записів, охоплюючи період від 854 року по 1242 (388 роки)⁹⁸. При цьому записи мають тривалі пропуски, фіксуючи лише найважливіші події. На другу, оригінальну, припадає 56 подібних записів. Причина цього полягає в близькості для літописця зазначених подій та більший об'єм інформації. При цьому часовий проміжок дорівнює 184 роки. Дана особливість викликана об'єктивно-практичними причинами і не містить якогось глибинного значення. Числова інформація прямого, буквального характеру

---

⁹⁷ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские — М.: Наука, 1980. — 34 с.

⁹⁸ Там само. — С. 34.

здебільшого пов'язана з принципом достовірного відображенн життя, емпіричності⁹⁹.

Аналогічна ситуація спостерігається і щодо дат. Так, Никифоровський літопис наводить 32 літописні дати. У першій частині, яка стосується давньоруського періоду, ми нараховуємо лише 7 дат. Цікавими уявляються дві дати, які пов'язані з нашествиям татар на Володимир. У літописах є згадка, що татари прийшли до міста 3 лютого, перед цим взявши Рязань (обступили місто 16 грудня, а взяли його 22 грудня¹⁰⁰). Далі, за літописом, татари захопили місто 7 лютого¹⁰¹, в неділю. Жителі міста частково сховалися в церкві Святої Богородиці, але татари її підпалили і всі згоріли. Літописець дає таку оцінку цим подіям:

«А все изъ обнажено поругано горкою смертию нужною, прѣдаша душы своя господови в 7 февраля в неделю мясопустную»¹⁰².

Автор двічі наголошує на даті взяття міста, що наводить на думку про не випадковість подібного моменту. Сама по собі сімка є числом найбільш сокровенним, яке втілює в собі ідею Божественного передвизначення в розгортанні описаних подій. Очевидно, в даному прикладі число отримало синтезуюче накладання умовно-етикетного значення на конкретно-історичне. Воно виконує функцію поглиблення смислового навантаження описаної події. У Слуцькому літописі опис цього фрагменту поданий з вказівкою на 6 лютого¹⁰³. Новгородський літопис вказує на п'ятницю як день падіння, тоді як

⁹⁹Кириллин В.М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. - СПб., Алетейя, 2000. – С 52.

¹⁰⁰ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 24.

¹⁰¹Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 93.

¹⁰²Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. – С. 24.

¹⁰³ Слуцкая летопись / Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. – С. 83.

Лаврентіївський – на неділю. Супрасльський літопис взагалі не дає дати взяття Володимира. Очевидно, літописець намагався поглибити контекст описаних подій, надати їм виду Божественного помислу. Никофорівський літопис прийнято вважати найстарішим серед інших літописів зводу, тому ми можемо припустити, що подібне смислове наповнення виходило саме від автора, тоді як інші літописці не надавали цьому подібного значення.

Щодо інших 25 дат, які наявні в другій частині літопису, то за своїм тематичним забарвленням вони більше стосуються подій воєнного характеру (9 дат супроводжують описи походів, битв, взяття міст). Це визначає характер протографу та самого літопису, який мав відбити визначні події державного життя.

Стосовно Слуцького літопису, то дана пам'ятка взагалі містить не значну кількість дат як таких: оригінальна частина наводить всього 11 дат. Цікаво відмітити, що літопис містить похвалу Великому князю литовському Вітовту, але в тексті не подається точна дата смерті цього історичного діяча, тоді як інші літописи відзначають таку інформацію. Причина цього, очевидно криється в специфіці джерела, яким послуговував літописець та в його власному ставленні до означених подій¹⁰⁴. Супрасльський літопис містить більшу кількість дат, що свідчить про більш детальне джерело, яким послуговував літописець.

Ми побачили, що використання конкретно-фактологічного матеріалу має свою специфіку, яка залежить як від протографу джерела, так і від характеру самої літописної пам'ятки. При цьому людський фактор теж зберігає свою присутність і літописець намагається поглибити змістове наповнення тексту. Сухі факти набували іншого світла, пов'язаного з високою релігійністю свідомості.

Числовий матеріал літописів не є однорідним за своїм функціональним та семантичним характером. Окрім зазначених конкретно-фактологічних чисел,

---

¹⁰⁴ Слуцкая летопись / Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 68-84.

наявні числа *умовно-гіперболізованої семантики*. На перший погляд, вони є органічною частиною тексту і вносять конкретизуючу інформацію. Проте, в деяких випадках, їх помилково сприймати буквально. Вживання чисел в подібному семантико-змістовому контексті дозволяє відхилитися від сухого викладу матеріалу та подати його в певному ідейно-стилізованому ключі. Подібне осмислення чисел не є чисто символічним інтерпретуванням, адже вони виконують роль поглиблення змістового контексту та збагачення оповіді літописця. Символічне начало проявляється тут опосередковано.

Яскравим прикладом гіперболізованого застосування чисел може служити опис подій, наявний в усіх літописах першого зводу. Мова йде про наведений у давньоруській частині фрагмент про похід князя Олега на Константинополь:

«...И заповѣда Олегъ дань дати на 2000 кораблеи по 12 гривен на мужа, а на корабли по 40 мужии, и яшяся грѣци по сем»¹⁰⁵.

Числа в даному уривку мають не чітку фактологічну основу. Так, помноживши кількість човнів на кількість людей, ми отримуємо цифру воїнів, яка дорівнює 80 тисячам чоловік. Очевидно, цифра може бути завищена¹⁰⁶. Слід відмітити відсутність відомостей про похід Олега у візантійських джерелах. Ця обставина сприяє формуванню серед західних істориків теорії про легендарність існування самого Олега. На підтвердження тези про факт реального здійснення походу на Константинополь близько 907 року дослідник А.Васильєв у праці, присвяченій історії Візантії, наводить цікавий пасаж з «Історії» Лева Диякона. Це є чи не єдиним на сьогодні відомим джерелом грецького походження, яке засвідчує існування домовленостей з Олегом. Мова йде про звернення Іоанна Цимісхія до Святослава, в якому той наголошує на порушення договору Ігорем,

¹⁰⁵ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 20.

¹⁰⁶ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т 1: Киевская Русь / А.Е. Пресняков. — Москва, 1938. — С.43.

який існував між Візантією та Руссю¹⁰⁷. Однак, мова не про автентичність фрагменту, а про числову символіку.

З точки зору дешифрування нумерологічного матеріалу, ми можемо говорити, що кількість кораблів була перебільшена. Очевидно, літописець мотивувався прагненням возвеличити міць Русі на її початковому етапі існування, а введення зазначених числових елементів мало підкреслити важливість події. На перебільшення кількості кораблів і учасників походу може вказувати і сума контрибуції, яку мала сплатити Візантійська держава: 960 тисяч гривень, що складає 8 тисяч пудів срібла. Сума ж в розмірі 12 гривень на людину могла відповідати реальності. Б.А Романов, аналізуючи похід Ярослава на Київ, який обійшовся в 22 тисячі гривен, вказує, що кожен новгородець-горожанин отримав по 10 гривен. Виходячи з цього, дослідник переконаний, що 12 гривен, які мали сплатити греки кожному з учасників походу є цифрою реальною і близькою до істини¹⁰⁸. Епічним є лише кількість кораблів, які брали участь у поході. За таких обставин семантика числа 12 має контекстуально-практичне підґрунтя. Ми не можемо випускати ту обставину, що літописці білорусько-литовських літописів лише переписали даний фрагмент з ПВЛ і семантика вжитих там чисел належить творцю зазначеної пам'ятки. Однак, автори пізніших літописів не випадково обрали цей фрагмент з маси інших оповіді Нестора. Очевидно, цей опис мав виключне значення для демонстрації процесу становлення Київської Русі як могутньої державно-політичної та військової сили. Гіперболізоване вживання числових елементів мало за мету передати не конкретну, а часто умовну, приблизну, перебільшену інформацію. Виразниками подібного інтерпретування виступали круглі числа, головним завданням яких було надання оповіді

¹⁰⁷ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т 1: Киевская Русь / А.Е. Пресняков. – Москва, 1938. – С. 240.

¹⁰⁸ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси / Б.А.Романов. – [2-е изд-е.] – М.: Наука, 1966. – С.67.

завершеного гармонійного вигляду. При цьому, дані числа містять у своєму значеннєвому ключі елементи семантичного змішання значень. Мова йде про синтез умовно-гіперболічного значення чисел з символічно-іносказавчим. Останній елемент семантичної глибини чисел є не чітко виражений, а проглядається крізь призму вживання найшанованіших у християнській традиції чисел.

Всі три літописи I зводу містять наступну інформацію:

«И съд Олег княжити в Киевъ и над всею Рускою землею, а словеном и кривичом и меряном дань наложи, а от Новагорода по 300 гривен.»¹⁰⁹;

«На ту зиму прииде Едигеи ратью к Москвъ месяца ноября 23 день, в пятницу, и стоя месяц у города, окуп взя 3000 рублев»¹¹⁰;

«И царь Темиръ-Кутлуи тогда прииде к городу к Киеву, и взя откуп 3000 рублев литовьских»¹¹¹.

Наведені уривки з Никифорівського літопису стосуються описів сплати данини. Літописець у своїй роботі згадує чотири моменти грошової сплати відкупів та данини: три з них наведені вище, а четвертий стосується фрагменту походу Олега на Царгород. Сума оплати становить в трьох з чотирьох випадках число, кратне 3. Так, згадуваний вже дослідник Б.Романов зазначає, що дохідна частина смоленського бюджету становила (по грамоті 1150 р.) близько 3 тисяч гривен¹¹². З огляду на це, дана сума мала велику цінність на той час і реально могла бути сплачена в якості викупу. Однак, кожне місто мало різний дохід. Це наводить на думку, що числа 300 та 3000 є конкретно-фактологічними, але мають і

¹⁰⁹ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 20.

¹¹⁰ Там само. — С.32 .

¹¹¹ Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 54.

¹¹² Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси / Б.А.Романов. — [2-е изд-е.] — М.: Наука, 1966 .- С.75.

умовне чи типове значення. Очевидно, це пов'язане з традиційною фольклорною символічною природою числа три. Трійка має глибоке коріння в міфоепічній слов'янській традиції, що робить її важливим елементом художньо-образного відтворення картини оповіді. Така повторюваність додає ритмічності. Подібне часте та типове вживання тих чи інших нумерологічних показників служить для поглиблення їх числового семантичного впливу. Числа стають частиною тексту, виконуючи ідейно-художні та стилістично-естетичні задачі.

Число 3 в контексті оповіді також має бінарність свого значення: фактологічний, конкретно-історичний профіль переплітається з епічною традицією слов'ян, у яких 3 мислилася одним з найшановніших чисел. Можна припустити, що сплата грошових відкупів та данини могла мати іншу суму, але в силу зазначеного прагнення до естетизації та наявності символіко-образного рівня сприйняття світу, трійка отримала широке розповсюдження для опису подібних речей.

Розглянемо фрагменти побутування п'ятірки в формі круглого числа: у Слуцькому і Супрасльському літописах згадується під 1445 роком битва між литовцями і москвою, де останніх налічувалось 500 чоловік (в інших джерелах називається кількість в 300 чи 400 чоловік¹¹³). Очевидно, що дана кількість носить умовний характер і відображає лише приблизну чисельність московського загону. В усіх текстах першого зводу згадуються і 5000 побитих древлян княгинею Ольгою. Населення древлян тоді було невеликим і ледве могло досягти 5 тисяч¹¹⁴, що теж може служити ілюстратором застосування умовної числової інформації. Загалом, круглі числа класифікують як числа змішаної семантики: з одного боку вони часто вживаються на позначення умовно-приблизної кількості, а з іншого –

¹¹³ Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 178.

¹¹⁴ Древняя история Украины. В 2 книгах. Книга 1. / за ред. П.П. Толочка. — К.: Либідь, 1994. — С.356.

наповнюють текст своєю гармонійністю. Крім того, круглі числа послуговують хорошим елементом образно-ідейного та гіперболічного контексту.

В узагальнююче-приблизному значенні вживання числа 50 ми маємо ще один приклад: мова йде про опис битви на Ворсклі між Вітовтом та Темир-Кутлуєм. Літописець наводить число князів, які супроводжували Вітовта:

«Князь великий Витовт Кейстутъевичъ литовский събра вои мнози безчислены, и царь Тактамышъ с ним своимъ двором, и литва, и нѣмци, и ляхы, и полянь, и с ним князеи 50...»¹¹⁵.

Якщо спроектувати нашу увагу на час написання літопису, то ми можемо побачити, що літописець добре знав про ці події, адже вони відбулися, можливо, навіть за його життя. З огляду на це припускаємо, що число 50 має чіткий фактологічний характер. Його семантичне значення доповнюється долею суб'єктивізму, адже за іншими джерелами число князів справді могло наближатися до зазначеної цифри (дослідник Пресняков наводить у своїй праці число 20 на позначення загиблих князів¹¹⁶). Очевидно, в даному випадку присутнє накладання на конкретно-історичний зріз традиції стилістичного перебільшення та округлення з метою формування цілісної картини події.

Виходячи з зазначеного аналізу нумерологічних показників, де представленим було число п'ять, ми побачили, що дане число має поширення свого символічного значення, сформованого на базі християнського вчення. Очевидно, книжники знали про семантичну природу п'ятірки, але в силу наявної фольклорної традиції рідко послуговували вживанням даного числа. Крім того, п'ять вживалося в розглянутих фрагментах або в конкретно-фактологічному ключі, або у вигляді

¹¹⁵ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 31.

¹¹⁶ Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. / А.Е. Пресняков. — Т 2: Западная Русь и Литовско-Русское государство. — М.: Государственное социально-экономическое издательство, 1939. — С. 86.

елементів змішаної семантики, які застосовані у вигляді художньо-образних форм викладу літописного матеріалу. Якщо порівняти з вживанням тієї ж трійки, то це число з'являється на сторінках Никифорівського літопису 18 разів з різним семантико-образним забарвленням, про що не скажеш стосовно п'ятірки.

Поглиблення контекстів несе сімка, яка у літописах використовується на позначення певного проміжку часу, пов'язаного з тією чи іншою подією і служить етикетним елементом. Загалом, Никифорівський літопис містить шість фрагментів, де фігурує сімка у якості числового вказівника певного часового терміну:

«То слышав Ярослав ис Киева 7 день постиже и победы его»¹¹⁷;

«И остуду в татарех не смѣаху назвати град той Козлеск, но зваху тыи Злыи град, понеже бишяся 7 недель»¹¹⁸;

«... же его выстояти, и пушьками град бив, бѣ бо Смоленск град крѣпок велми, 7 недель бив под ним »¹¹⁹;

«...Того же лѣта месяца июня в 7 день, на память святого мученика Федота, изгибе сонце и скры луча своя от земли в 4 час дни...»¹²⁰;

«Тое же осени был митрополит на Брашовѣ и на Коломнѣ, а по Рожествѣ Христовѣ ездил в Литву, и съездил в 7 недель в Литву и из Литви»¹²¹.

Замикає дану серію опис подій під 1430 роком, який ознаменував спробу князя Вітовта коронуватися, аби забезпечити збереження цілісності ВКЛ шляхом встановлення спадкоємності Вітовтового роду. Для даної акції Вітовт запросив провідних гравців тогочасного політичного європейського простору: за літописом посли, князі та королі гостили у князя протягом 7 тижнів. Акт коронації мав

¹¹⁷ Никифоровская летопись / Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. - С. 23.

¹¹⁸ Там само. — С. 26.

¹¹⁹ Там само. — С. 31.

¹²⁰ Там само. — С. 32.

¹²¹ Там само. — С. 33.

відбутися 8 вересня 1430 року у Вільно¹²² за домовленістю під час «з'їзду монархів» у Луцьку, але поляки, не зацікавлені в зміні статусу ВКЛ, перешкодили даній акції, викравши освячені Папою корони. Через цю обставину тривалість візиту високопоставлених осіб не могла відповідати терміну в сім тижнів, бо коронація була відкладена на невизначений час. Цікавим уявляється термін, який пройшов від дати запланованої коронації до часу смерті Вітовта: даний проміжок часу дорівнює сімом тижням. Подібні формулювання носять естетичний характер та можуть слугувати таємними акцентами симпатій і антипатій автора.

З наведених літописних фрагментів ми простежуємо традиційність використання сімки на позначення строкових термінів. В даному прикладі наявним є формування стійкої семантичної форми числової нумерологічної бінарної природи. Мова йде про явище застосування числа у якості додаткового елемента етикетної смислової конструкції. Число в такому випадку не є самостійним смисловим елементом, воно не несе головного символічного значення. Виступаючи уточнюючим образно-умовним елементом контексту, число вносить додатковий акцент в оповідь. Ця тенденція продовжена у памятках думового епосу. Природа такого функціонального навантаження лежить і в практичній площині, яка була буденністю людини: сім днів мав тиждень, сім тижнів тривав Великий Піст. Сімка була втіленням гармонії та впорядкованості, вказівником на шляху духовного вдосконалення. При цьому вона не несе ані толкуючої, ані екзегетичної функції, виступаючи у ролі своєрідного елемента літературного етикету з метою естетизації та поглиблення змісту тексту оповіді. Аналогічні згадки ми знаходимо і в Супрасльському літописі, і в Слуцькому. В

---

¹²² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 143.

останніх двох з'являється ще опис смерті князя Скиргайла, який хворів 7 днів і «преставися в среду»¹²³.

На основі аналізу наведених вище фрагментів літописної оповіді ми простежуємо типовість використання сімки у якості конкретно-фактологічного вказівника часу чи певної тривалості, які носять умовний характер. Дана особливість стає зрозумілою, якщо звернутися до текстів Святого Письма: у зазначеному функціонально-семантичному ключі сімка фігурує щонайменше у перших двох Книгах Старого Заповіту (Буття і Вихід) 59 разів. Це сприяло формуванню традиційності вживання сімки у вище згаданому значенні. Тому, не дивним є факт частого та типового вживання цього числа для виміру часу. При цьому застосування даного усталеного семантичного образу в літописній оповіді у більшості випадків має на меті образно-художнього збагачення контексту оповіді, а не передачу конкретної інформації.

Число три є найбільш вживаним в літописах першого зводу. При цьому дані показники відзначаються різноманітністю. Ми вже розглядали вживання числа три на позначення виплати данини чи відкупу (трійка фігурувала у вигляді круглого числа), які мали на собі відбиток умовної передачі дійсності, близької до істинної. Ще одним зрізом використання трійки є аналогія з семантичним забарвленням сімки, яка послуговувала традиційним елементом на позначення певного часового терміну. Так, ми маємо у Супрасльському літописі фрагменти, які подають трійку у значенні *«на третье лето»*:

*«В льто 6605 [1097]...Потомъ на третье лето приде Вьлодимерь с Киева...»*¹²⁴;

*«Льто 6496 [988]...И рече им Володимер: “Аще ся не выдасте, стояти имамъ здъ за три льта”...»*¹²⁵;

¹²³ Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 64-65.

¹²⁴ Там само. - С. 41.

«В лето 6748 [1240]...побежяша угры, и гнаша до реки Дуная и стояша по побуде три лета...»¹²⁶;

*«В лето 6910 [1402][...] И ту изимяше князя Родислава и приводаша его нужею к великому князю Витъвту, и сковаша его, и всадиша его в темницу. И бысть в таковой нужи во истоме 3 лѣта, дондеже взя на немь окупь 2000 рублевь и отпусти его[...]*¹²⁷;

*« В лѣто 6939 [1430] [...] На третее лѣто князь велики Швितъригаило сожъже Герасима митрополита у Витебску[...]*¹²⁸.

Як і у випадку з сімкою ми отримуємо стійку семантичну формулу, яка закріплює за трійкою своєрідну образність як елемента літературної традиційності. Цікаво, що Никифорівський літопис подає ще чотири фрагменти часового значення числа три: в одному з них є згадка про три місяці, які воював князь Василій Дмитрович проти татар під 1395 роком; другий стосується трьох днів облоги Москви військами Ольгерда; і два описи подають нам події, які стосуються діяльності Жигімонта Кейстutowича(три тижні стояло військо князя під Мстиславлем та відправлення свого сина Михайла на Русь через три тижні після побоїща з Свидригайлом). Ми бачимо, що трійка слугує елементом передачі часового проміжку у різних варіаціях його тривалості. Значно рідше з'являються інші числа на позначення подібних описів.

Щодо інших контекстів вживання трійки, то чи не найбільш виразними з точки зору фольклорної традиційності будуть фрагменти про діяльність трьох братів. Так, у літописах першого зводу ми знаходимо відбиття легенди про заснування Руської землі трьома братами Рюриковичами, які мали варязьке походження. Далі - знаходимо згадку про трьох братів-засновників міста Києва.

¹²⁵ Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 40.

¹²⁶ Там само. — С. 43-44.

¹²⁷ Там само. — С. 52-53.

¹²⁸ Там само. — С. 57-59.

Трьох татарських братів-ханів побив Ольгерд на річці Ворскла і звільнив руські землі з-під влади поганців¹²⁹. Дана формула знайшла широке поширення у фольклорно-літературній традиції на Русі. При цьому в даному значеннєвому ключі трійка фігурувала лише в художніх текстах оригінальної та перевідної літератури (прикладом може служити поширена на руських теренах казково-героїчна повість «Девгіневе діяння»). Очевидно, в даних контекстах ми не можемо говорити про зв'язок з догматичною суттю християнського вчення про символічну природу трійку, а маємо поетико-образну сутність літературного елемента, яке і знайшло своє відображення в означених фрагментах літопису. Це доводить послуговування літописцями основними художніми прийомами образності. Подібні сюжети ми знаходимо і в інших творах героїчного епосу.

З точки зору образно-художньої інтерпретації трійки цікавим мислиться фрагмент опису битви князя Александра з німцями під 1240 роком, який наповнений легендарним контекстом. Нас цікавлять саме числові показники, які супроводжують даний опис:

«В льто 6748 [1240]...В 6 же час дне бысть съча велика над римляны, и изби множество их, и самому королеви положи печать на лици острым своим копием. Здъ же явишася в полку Александровъ 6 муж храбрых, иже мужествоваша в них крькко... Сии пешь с дружиною своею натече, и погуби 3 корабли римлян...»¹³⁰.

В наведеному контексті трійка також виступає елементом літературної традиційної образності, пов'язаної з казково-героїчною традицією. Показово, що новгородців загинуло лише 20 чоловік. 3 кораблі загиблих тут мисляться елементом гіперболізованого звучання, яке широко використовується при описі

¹²⁹ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 28.

¹³⁰ Там само. — С. 26.

надлюдських якостей героїв (згадаймо думу «Івась Коновченко», який один знищував тисячі ворогів).

Частим для літописних текстів є вживання числа два, яке згадується у Супрасльському літописі тринадцять разів (Никифорівський має одинадцять таких записів, а Слуцький – дев'ять). Ми можемо виділити три основні контекстно-змістові форми, на позначення яких застосовувалось число два. Першим аспектом буде відбиття часових проміжків. У такому значеннєвому ключі найчастіше двійка фігурує у Супрасльському літописі, де наявними будуть шість таких фрагментів з різними варіаціями (два роки, дві неділі, два місяці). Наприклад, тривалість князювання Свидригайла, наведена у літописі («два годи без дву месяцеи») є істинною.

Іншим ключем вживання двійки є на позначення кількості людей. Мова йде про наступні фрагменти:

«И бѣста у него два мужа, Аскольд и Дирь»¹³¹;

«И приде Володимер на Полотескъ и уби Ригволода и сына два»¹³²;

«И приде Ярополкъ к Володимеру, и яко пользе в двери, и подняста два варяга мечима...»¹³³;

«В льто 6745 (1237) Божим попущениемъ придоша с восточьныя сътраны безъбожьны татарове со царемъ Батыемъ на землю Резаньскую льсом... и оттоле послаша послы своя, жену черодицу и два мужа с нею...»¹³⁴;

«В льто 6884 (1376)...Тое же зимы приехали от митрополита два протидиякона.»¹³⁵;

¹³¹ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 18.

¹³² Там само. — С. 20-21.

¹³³ Там само. — С. 21.

¹³⁴ Там само. — С. 23.

«В лето 6926 (1418). .. Во великии четвортокъ послалъ преже себе дву человекъ, Дмитрея и Илью»¹³⁶.

Двійка в даних фрагментах не несе важливої фактологічної інформації, виступаючи в якості уточнення та доповнення. При цьому, оповідь не втрачає своєї змістової повноцінності, якщо змінити чи прибрати дані числові показники; вона застосовується на позначення осіб другорядного значення, які більше ніде не згадуються і не привертають до себе особливої уваги, бо або служать для реалізації чужих інтересів, будучи лише виконавцями, або просто побіжно згадуються в контексті діянь ключових персонажів. В семантиці двійки закладена ідея протиставлення та другорядності, що і реалізовується в контекстів літописів.

Для досліджуваного періоду характерним є формування уявлення про число у якості певної літературної норми, яка несе образно-символічну та естетично-ідейну контекстну інформацію. Числова образність проявляється в частому та типовому по своєму контексті вживанню тих чи інших нумерологічних показників, що приводить до закріплення за ними певних асоціацій та стійких образних форм¹³⁷. При цьому, подібний процес проходить в рамках і на основі уявлень про сакральну природу чисел, притаманну християнському світосприйняттю та містицизму.

Перетворення числа на своєрідний елемент системи літературних художньо-естетичних засобів відкриває нову грань його семантичної будови. Вплив даного ракурсу уявлення про число та його функціональне навантаження простежується в літописних оповідях, які є об'єктом нашого дослідження. Літописці послуговують певним набором літературних форм для формування глибинних пластів розуміння

¹³⁵ Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 29-30.

¹³⁶ Там само.— С. 32.

¹³⁷ Кириллин В.М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. - СПб.: Алатейя, 2000. — С. 123.

загального фону літописного тексту. Перед ними стояло завдання передати стисло та лаконічно основні моменти історичного розвитку руських земель, які стали ядром виникнення ВКЛ та Московської держави. Але за канвою фактологізму матеріалу творці літописів використовують набір літературних прийомів, які не порушують цілісності та ідейної направленості тексту, але допомагають збагатити його зміст.

Для текстів досліджуваної доби характерне змішання різних форм числової образності, що створює ідейно-естетичне поле композиції оповіді, підкреслюючи, явну чи сокровенну, закономірність, передвизначенність зображуваної дійсності. На використання тих чи інших нумерологічних елементів мала не лише сформована в рамках християнства система образно-символічної специфіки чисел, але і вплив фольклорної традиції. Слов'яни мали власні уявлення про священні властивості чисел. При цьому слід відмітити, що сприйняття символічної природи чисел ними мало дещо специфічний характер, який базувався на меншому акцентуванні їх божественного походження та сили впливу на людське життя.

Підсумовуючи вище зазначений матеріал дослідження, можна відмітити наступні моменти:

по-перше, в силу своєї змістовно-функціональної направленості літописи представляють собою пам'ятки, де ми спостерігаємо опосередкований вплив символічної традиційності використання чисел;

по-друге, літописи поряд з конкретно-історичною та фактологічною числовою інформацією містять приклади впливу наявних літературних традицій та форм, які широко побутували в означений період. Мова йде про етикетні семантичні конструкти, які використовуються на рівні стилістичної структури, сюжетно-композиційної організації, історико-фактографічного і ідейного змісту. Використання типових і постійно повторюваних чисел дозволяють реальне життя представити як відображення Божественної волі, втіленням абсолютного закону. Використання числа мало символічні та гносеологічні задачі;

по-третьє, ми спостерігаємо поширення в літописах гіперболізованого та умовно-символічного зрізу числової семантики, що говорить про великий вплив явища символізму в добу середньовіччя з огляду на специфіку джерела. Літописці мали передавати конкретну інформацію, виконуючи записи історичного минулого, тому їх можливості послуговування широким спектром числової семантики не був виправданим та допустимим. Разом з тим ми не раз спостерігали трійку і сімку в різних смислових аспектах повісті, які мали умовний та містичний характер;

по-четверте, на основі біблійної та практично-буденної традиції сімка стала своєрідною усталеною в свідомості людини формулою передачі інформації, яка стосувалася певних часових проміжків;

по-п'яте, формуються певні асоціативні зв'язки, які стають однією з форм поглиблення та збагачення смислового поля оповіді. Число виступає не самостійним смисловим елементом, а є ніби доповненням, суб'єктом образного мислення;

по-шосте, ми простежуємо використання числа сім у формі образно-естетичного елементу, завуальованого під виглядом конкретно-історичної інформації. Літописець не мав за мету подати число у вигляді прямого іносказавчого елементу з огляду на специфіку тексту, спрямованого для задоволення світських потреб. Очевидно, він послуговує традиційністю вживання тих чи інших нумерологічних формул, формуючи наголос на Божій присутності в згаданих подіях.

1.3. Аналіз символіко-числового матеріалу літописів другого зводу білорусько-литовського літописання

Літописи другого зводу білорусько-литовського літописання репрезентують суспільно-політичні зміни у ВКЛ, започатковані новими віяннями епохи Відродження. Причина не лише в іншій структурній організації (літописи другого

зводу не містять давньоруської частини та відходять від традиційного порічного викладу подій), але і в трансформації смислової та ідейної спрямованості текстів. В XVI столітті знатні роди шукали собі славетних предків для легітимізації свого високого положення при оформленні становості суспільства. Таж тенденція характерна і для держави в цілому: ці джерела мали за мету не лише виклад хронології подій, але і відтворення шляху становлення та походження ВКЛ з метою легітимізації його на міжнародній арені. Якщо творці першого зводу подавали історію ВКЛ як органічне продовження Києворуської доби та намагалися узаконити право литовських князів на українсько-білоруські землі, то з часом викристалізована литовська знать більше цікавилась власне генезою ВКЛ¹³⁸.

Перші ж сторінки літописів подають нам традиційну для того часу версію походження перших литовських князів, викладених у так званій легендарній частині. Літописці змальовують витоки ВКЛ в дусі романтизму з яскравими та багатоголосими деталями. Зокрема, ідеєю виключної ваги є твердження про римське походження литовців, прародителем яких став римський дворянин Палемон, який разом з п'ятистами прихильниками втік від гніву Нерона – відомого своїми жорстокостями римського імператора.

Слід наголосити, що подібні теорії не являються випадковими вигадками літописців, а відповідають духу епохи, яка сприяла їх появі. Причина створення даної легенди покликана була суперництвом, яке виникло в Східній Європі внаслідок піднесення Польського Королівства, Великого князівства Литовського та Московської держави. Кожна зі сторін претендувала на возвеличення своєї

---

¹³⁸ Вялікае княжства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1.: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал.: Г.П. Пашкоу (гал.рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 20.

держави до рівня лідера регіону за рахунок своїх сусідів¹³⁹. Так, Польське королівство намагалося не допустити перетворення ВКЛ на сильну самостійну спадкову державну одиницю. Поляки хотіли домогтися інкорпорації ВКЛ до складу Польщі. Однак, литовці намагалися відстояти свою самобутність та окремішність і тому саме вони розпочали «генеалогічну війну», яка мала на меті репрезентувати ту чи іншу державу у вигідному цивілізаційному та історичному світлі. Принцип легітимізму та спадкового наступництва великий в минулому нації, навіть такий, який має більше легендарного, а не реального в своїй основі, ставав вагомим аргументом у справі піднесення держави. Свого часу франки також послуговували схожою за ідейною наповненістю легендою, визначаючи себе за прямих нащадків римлян.

Легенда походження литовців від римлян мала антипольську спрямованість і з'явилась на початку XV століття. Так, вже в 1447 році ректор Краківського університету Ян із Людзишки, вітаючи з обранням на польський престол Великого князя Литовського Казимира, назвав останнього представником династії, яка веде свій початок від римських преторів та сенаторів. У письмовому вигляді легенда подана була Яном Длугашом, який визначає литовців за походженням латинами, які переселились на північ через міжусобиці між Цезарем та Помпеєм. На честь свого князя Вілли було названо стольний град – Вільно¹⁴⁰.

У літописних пам'ятках ми маємо дві версії розгортання подій приходу литовців в північні регіони Східної Європи. Перша вже була згадана і стосується втечі Палемона від безчинств Нерона, а друга наведена в «Хроніці Биховця» і переносить час подій на пізніший термін, в часи Аттіли (в V століття). Очевидно, автор прагнув скоротити відрив часу між Палемоном та Гедиміном.

¹³⁹ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. - М.: Наука, 1985. – С. 133-145.

¹⁴⁰ Семянчук А. Беларуско-літоўскія летапісы і польскія хронікі. Навучальны дапаможнік па аднайменнаму спецкурсу для студэнтаў спецыяльнасці / А. Семянчук. - Гродна, 1999. – С. 89.

Відповіддю поляків на появу такого підгрунтя самостійності Литви стала поява власного міфу. Радше сказати – народжується синтезуюча легенда, яка воедино зливає сарматську гіпотезу походження поляків та римську ідею. Отриманий «мікс» наголошував на змішанні сарматського населення та прийшлих римлян-литовців, що спричинило появу нового народу. Це стало ідеологічно-історичною основою для претензій поляків на включення ВКЛ до складу Королівства Польського. Попри наявність вже тоді скептичних думок з приводу легенди, вона більшістю сприймалася цілковито реальною, хоча і не обмеженою епічними формами.

Легендарна частина літописів другого і третього зводів представляє цікаве поле для дослідження символіки числового матеріалу, оскільки була творінням літописця і не мала історичної основи, кожне число мало не конкретно-фактологічне функціональне навантаження, а служило простором для образного відтворення дійсності.

Так, перший фрагмент оповіді стосується втечі Палемона з Риму:

«Где ж одно княжа рымское именем Палемон, котории де цару Нерону был кривныи, забрался з жоною и з детьми своїми, и с иподдаными, и скарбы своїми, с которым жо княже тем п'ятсот шляхты, также з жонами и з дьтми и з многими силами...А с тыми шляхты чотыры рожай... И потом пошли рекою Немном уверх,...иж в тое море Немон упадываеть дванадцатьма устьи...»¹⁴¹.

Дана містична розповідь про походження перших литовців послуговує такими нумерологічними елементами, як то 12, 5 та 4. Кожне з цих чисел представляє собою органічну частину літописної оповіді. Семантико-етимологічне пояснення значення четвірки, очевидно, зводиться до аналогії з уявленням про просторову повноту, яка відбивається в ідеї чотирьох сторін світу. Якщо прийняти думку

---

¹⁴¹ Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 214.

дослідника Ф. Сушицького про сумнівність правдивості зазначених літописцем подій¹⁴², то виникає необхідність формування ідейно-образного простору оповіді, який забезпечив би поглиблення смислового контексту легенди.

Літописець у зазначеному епізоді намагається показати витoki литовського князівського роду з метою репрезентації ВКЛ на міжнародній арені у якості провідного гравця. Фактично, він мав би змалювати фундамент, на якому починає торувати свій шлях процес становлення литовської державності. Ми можемо припустити, що четвірка фігурує у визначеному фрагменті у якості образного відбиття ідеї першооснови, фундаменту нової державницької споруди. Приналежність автора ж до монашеського сану нашоує на думку про чудове знання текстів Святого Письма, в якому четвірка не один раз згадується в якості першооснови (у Книзі Входу подається опис будівництва ковчега для Одкровення, яке Господь дав Мойсею. Даний ковчег мав базуватися на чотирьох золотих кільцях, розміщених по його кутах. Інший фрагмент говорить нам про основи будівництва Соломоном Дому Господнього¹⁴³).

Літописець зазначає, що Палемона супроводжувало 500 шляхтичів, але найбільш визначних родів він називає лише чотири. В літописній оповіді ми знаходимо згадки про різні князівські роди, але їх кількість не дорівнювала чотирьом. Це дозволяє припустити, що надалі літописець не мав за мету вдаватися до числової образності, але на момент створення першого фрагменту генеалогії литовських князів така потреба була виправданою. Автор прагнув створити цілісну картину зародження ВКЛ, не маючи за мету дотримання фактологізму у викладі оповіді, про що переконливо свідчать і вміщення 18 колін литовських князів в часовий проміжок в одне тисячоліття.

¹⁴² Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч.1. / Т.Сушицький. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1921. — С. 57.

¹⁴³ Осипов А. А. Библия, или книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета, в русском переводе, с параллельными местами и указателем церковных чтений. - Издание Московской Патриархии. М., 1956. - 1272 с.

Містичність проглядається у поясненні топографії Литви і Жемайтії. Число 12 використовується на позначення 12 річок, які впадають в море Неманове. Мова йде про дельту ріки Неман та його притоки. На сьогодні відомо 180 цих приток. Тому, 12 фігурує у якості образу нового початку.

Щодо числа п'ятсот, то ми маємо справу з використанням круглого числа, яке виконує роль смислового художньо-образного елемента. Літописець прагнув збагатити та поглибити змістовий контекст оповіді. Таке умовне застосування числового елемента є типовим для пам'яток даного періоду. Автор при написанні легендарної частини вдається до застосування типових ідейно-символічних числових елементів, семантична природа яких була розроблена на базі Святого Письма та текстів релігійного характеру.

Легендарна частина містить кілька пасажів із застосуванням трійки, яка міститься в усіх літописах другого зводу. Читаємо:

«А потом вышереченое княже Палемон вродил трех сынов: старшии Боркз, другии Кунас, третии Спера. Старшии же сын, Боркз, вчинил город на Юре реце, и зложено имя того княжати посполе з рекою, иж имя реце Юра, а княжати Борз, и назвал тот город Юрборк. А середнии сын, Кунас, пришил на устье реки Неважи, игде она впадает в Немон, и вчинил тут город и назвал его именем своим, Кунасов город. А третиин сын, Спера, пошол далеи в пуци к восходу слонца и, перешоши реку Невяжу и реку Святую, и третию реку Ширвенту, и нашол озеро, луками и розмаитым деревом окрашено, где ж то полюбивши над тым озером поселился, и тое озеро именем своим назвал, Спера»¹⁴⁴;

«А в тот час доведася князь великий Монтивил жомоитский, иж Руская земля спустела и князи руский розогнаны, и он, давши воиско сыну своему Скирмонту, и послал с ним панов своих радных, напервеи с Колюмнов именем

¹⁴⁴Еврейновская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 215-216.

Кзрумна, а другого со Врсином именем Екшис, а третьего з Рож именем Кзровъжис. И зашли за реку Велю, и потом перешли реку Немон и нашли в четырех милях от реки Немна гору красную, и сподобалася им, и вчинили на ней город и назвали его Новъгородок.»¹⁴⁵;

«И тот Кгинвил, нареченный Борис, вчинил город на имя свое на рецѣ Березыни и назвал его Борисов. И будучи ему русином, был велики набожен и вчинил церков каменую в Полоцку святое Софии, другую святого Спаса, девич монастырь уверх реки Полоты от града у полумили, третью церков на Белници святых Бориса и Глѣба манастырь»¹⁴⁶.

Також можна згадати три сини Шварна¹⁴⁷ та три полки руських князів¹⁴⁸, які пішли проти Рингольта. Всі уривки розкривають аспекти легендарної історії, тож не мають реального історичного підґрунтя. Тому використання тих чи інших числових показників мали також певне ідейне забарвлення. Три сини Палемона можна ототожнити з давньоруською традицією та типовими і для інших фольклорів мотивами про трьох синів чи братів, які закладали початок нових держав (Рюрик і брати, Кий і брати). Аналогічним смисловим змістом наповнений і пасаж про трьох панів, які супроводжували Скирмонта і разом з ним закладали місто Новогрудок. Про символічне звучання трійки, за яким криється ідея створення чогось нового, служить і вказівка на третю річку, за якою Спера заклав нове місто¹⁴⁹, і три церкви, які збудував князь Борис¹⁵⁰. Всі розглянуті приклади розкривають контекстуальні глибокі мотиви введення числа три до оповіді з

¹⁴⁵ Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 215.

¹⁴⁶ Там само. — С. 216

¹⁴⁷ Там само. — С. 217.

¹⁴⁸ Там само. — С. 217-218.

¹⁴⁹ Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 193-194.

¹⁵⁰ Там само. — С. 195.

метою сакралізувати та наповнити смисловими акцентами важливі для литовської держави події.

В другій частині літопису, який розповідає про реальні події, числа мають *фактографічне, конкретно-історичне* звучання. Слід відмітити оригінальність літописів другого зводу, які відійшли від традиційної схеми літописання і лише наприкінці подають порічні записи. Зовсім незначна кількість присутні і конкретні дати із зазначенням днів і місяців. Разом з тим, присутні і інші семантико-змістові зрізи нумерологічного матеріалу. Зокрема:

по-перше, в попередньому розділі ми аналізували уривок про Луцький з'їзд князів, які гостили у князя Вітовта 7 тижнів і на утримання яких в день йшло «...выходили с оброку на истраву на всяк день по 500 бочек муки и по 500 баранов, и по 500 вепров, и по 100 зубрев, и по 100 лосеи, и иных вещици числа нѣтъ»¹⁵¹. Вжиті числові показники вносять гіперболізоване смислове наповнення для піднесення важливості події. Перебільшена чи умовна кількість продуктів має підкреслити велич князя Вітовта. Сім тижнів теж мислиться елементом на позначення умовно- фактографічного часового проміжку, який створює подвійну смислову структуру оповіді, приховану ідейність (цікаво, що в першому зводі мова йшла про триста баранів, вепрів і іншої живності. Автори другого зводу хотіли більшого возвеличення, що витікає із ідейної направленості літописів);

по-друге, у літописах першого зводу вказується на похід Вітовта до Смоленська, під стінами якого він простояв сім тижнів. У другому зводі ми маємо вказівку на три місяці. В першому варіанті – це поширена формула на позначення умовного часу, але в другому – ми не спостерігаємо поширення подібного контексту, за винятком фрагменту про Вітовта. Різниця застосування семантичних конструктів певних чисел дозволяє простежити генезу та виокремити видозміну нумерологічного матеріалу;

¹⁵¹ Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. — С. 209-210.

по-третє, у розглянутих літописних зразках ми спостерігаємо сталу семантичну конструкцію, яка закріплює за трійкою широке поле образних і смислових контекстів. Зокрема, поширена формула на позначення умовного чи приблизного проміжку часу. Так, ми вже згадували облогу Смоленська князем Вітовтом, яка тривала 3 місяці¹⁵². Цікавим є пасаж про хана Тамерлана, який на річці Ворскла розбив сили Вітовта і після цього тримав в облозі Київ 3 дні, з якого взяв викуп у розмірі 3000 золотих і відступив. У першому зводі не має вказівки на час облоги. Тож три дні мисляться універсалізованим умовним числом (на третій тиждень після перемоги над Свидригайлом Жигімонт відправляє свого сина Михайло з походом на Русь. Подані приклади розкривають умовність семантичного підґрунтя трійки).

Зупинимо свою увагу на числі 9:

«...Тое ж пак зимы князь великий Казимер, сам будучи в Смоленску, послал воевод своих, князей и панов литовских, против того воевати Московское земли, извоевали Козелеск, Верею, Калугу, Можайско, и много лиха вчынили Московской земли, и много людей » у полон повели у Литовскую землю. И москвичи, собравшыся за девять днем, погналися за Литвою, и, догнавши, билися з Литвою. И помог бог литве, иж побили много москвич литва...»¹⁵³.

Цікавим є той факт, що літописці першого зводу вводять на позначення цієї ж події число 5:

«...И собрашася москвичи з 5 их и погнаша погоню за литвою...»¹⁵⁴;

¹⁵² Вялікае княжства Літоускае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1.: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал.: Г.П. Пашкоу (гал.рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 54.

¹⁵³ Летопись Красинского / Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. – С. 144.

¹⁵⁴ Супрасльская летопись / Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские / Под. ред. Улащика Н.Н. — М.: Наука, 1980. - С. 60.

В даному випадку число 9 з одного боку вжите в розумінні позначення умовного терміну часу, з іншого – служить символічним знаком відображення Господньої волі, яка допомогла Литві перемогти Москву. Це наочно демонструє той факт, що літописці другого і третього зводів вводять своє число, а не копіюють цей фрагмент з інших літописів. Літописці намагаються підкреслити престиж ВКЛ в очах віруючих введенням такої символічної цифри.

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що введення тих чи інших числових показників в літописи другого зводу було підкорено суспільній потребі створення міжнародного престижу Литви. Це є знаковим для розуміння динаміки зміни світоглядних пріоритетів того часу. У літописах простежується зміна самої літописної традиції та свідчення появи нових елементів системи мислення соціуму руських та білоруських земель у складі ВКЛ.

Нумерологічна карта літописів не дає широкого поля застосування символічних числових кодів. Це є зрозумілим з огляду на специфіку джерела: літописець має подавати фактографічний матеріал. Однак, система світосприйняття підсвідомо відбиває ті ціннісні орієнтації та смислові ключі, які домінували в суспільстві. Зокрема, уривки про спалення на третій рік Свидригайлом митрополита Герасима та смерть на третій рік молодого дружини Сигізмунда Августа Елизавети¹⁵⁵ мають реальну історичну основу. При цьому, літописець не використовує інших чисел при описі подій, які відбулися під іншим роком, але про які він пише в іншому місці оповіді. В цьому проглядається саме підсвідомий, неосмислений момент застосування числових показників. Це вказує на глибоке вкорінення символізму числа в системі думання людності пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу.

---

¹⁵⁵Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. — Львів: Ін-т генеалогічних досліджень, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. — С. 107.

Числа підсилювали атмосферу провіденційності, що була тоді домінуючою в умах людей. В другому зводі вони вже виступають синтезуючими елементами, в яких відбулося накладання самобутнього літературно-фольклорного мотиву на символічно-сакральне значення. Літописці використовують числа для посилення інтересу до оповіді, намагаються виробити власну їх значеннєву систему, дещо опускаючи традиційну християнську сакральну природу чисел. Це пов'язане було із зміною розуміння не лише часу та простору, а стало наслідком тих глибинних перетворень, які мали місце саме в цей період. Історія ВКЛ вийшла на новий рівень, змінилася свідомість людей, які почали усвідомлювати себе єдиним суспільством, що вимагало вироблення нових світоглядних пріоритетів. Так з оповіді випадає широке символічне вживання трійки. Вона з'являється лише кілька разів на позначення конкретно-історичної інформації. Така зміна специфіки функціонального призначення є дуже важливою, адже це дозволяє простежити динаміку розвитку світосприйняття людини середньовіччя та ранньомодерного часу.

Цікавим є вживання числа сім, яке, на перший погляд, містить лише фактологічну природу, але воно зустрічалось лише у значимих подіях, особливо важливого напрямлення (коронація Вітовта, взяття Смоленська, смерть Скиргайла). Ми спостерігаємо троповість використання семантики сімки.

1.4. Дешифрування числових рядів «Хроніки Биховця»

Третій звід білорусько-литовського літописання представлений «Хронікою Биховця», яка має найповніший текст викладу подій литовської історії. Над цією пам'яткою нависає проблема автентичності через відсутність оригіналу літопису. Після того, як «Хроніка Биховця» була надрукована сам рукопис безслідно зник. Оскільки з іменем її дослідника Т. Нарбута пов'язані підозрілі випадки

використання фальсифікатів чи не існуючих джерел, то у науковців виникла підозра, що поданий зразок теж являється плодом уяви і фантазії Т. Нарбута. Однак, на противагу цим думкам, більшість дослідників схиляються до думки, що текст є оригінальним. На підтвердження цієї думки, науковець Н. Улащик вказує на ту обставину, що збереглися листи між Т. Нарбутом і власником хроніки А. Биховцем про її пересилання. Далі дослідник вказує на той факт, що А. Биховцев навряд дозволив би називати фальсифікат своїм іменем. І наостанок – Т. Нарбут мав би послуговувати якимось зразком для «створення» «Хроніки Биховця», але це ускладнювалось тим, що найближчим бут текст літопису Рачинського, який Т. Нарбут не міг використати через часову відірваність¹⁵⁶.

Сама ж «Хроніка Биховця» постає свого роду компілятивним твором, який об'єднує різні елементи: «Літописець Великих князів Литовських», «Хроніка Великого князівства Литовського», оригінальні матеріали, які не містяться в жодному іншому зводі¹⁵⁷. Текст літопису не має початку і кінця, а також містить пропуски всередині. За підрахунками Н. Улащика втрати тексту складають близько 9 %¹⁵⁸, які можна доповнити з праці М. Стрийковського.

Проаналізувавши текст літопису, М. Улащик приходять до висновку, що автором твору міг бути православний, наближений до князів Слуцьких, нащадків київського князя Олелька Володимировича¹⁵⁹. Дослідник М. Ючас ймовірним автором називає наближеного до Гаштольдів і Гольшанських, оскільки в літописі

¹⁵⁶ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. - С. 68-69.

¹⁵⁷ Альбіна Семянчук Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі, Навучальны дапаможнік па аднайменнаму спецкурсу для студэнтаў спецыяльнасці. - Гродна, 1999. – С. 56.

¹⁵⁸ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – С. 69-71.

¹⁵⁹ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. - М.: Наука, 1985. – С. 72.

ці роди прославляються, тоді як про велич Слуцьких йдеться лише в заключній частині¹⁶⁰.

Більшість дослідників, починаючи з Т.Нарбута, ділять хроніку на три частини: перша – легендарна оповідь про походження литовців та перших князів від Палемона до Міндовга; друга – дані за період від Міндовга до Гедиміна, які писалися на основі Іпатієвського літопису і невідомих литовських літописів; третя - писалась автором на основі власних спостережень протягом життя¹⁶¹. М. Ючаса наводить свою схему поділу на частини: 1) легендарну; 2) перероблену частину «Летописця Великих князів Литовських»; 3) невелика частина з короткого зводу білорусько-литовських літописів; 4) оповідання про Яна Гаштольда; 5) нотатки сучасника за 1492-1506 рр¹⁶².

Серед джерел дослідники називають народні сказання і перекази, уривки з Іпатієвського літопису¹⁶³, попередні списки короткої і повної редакції західно-руських літописів, польські хроніки¹⁶⁴. «Хроніка Биховця» за висновками дослідників є найбільш повним зводом, автор якого провів ґрунтовну компілятивну роботу, зібравши широку джерельну базу. Літопис містить багато оригінальних записів, які перетворює пам'ятку на зразок не лише літописного слова, але і літературного.

---

¹⁶⁰ Ючас М.А. Хроніка Быховца / М.А. Ючас // Летописи и хроники. 1973 г. – М., 1974. – С. 223.

¹⁶¹ Хроніка Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – С. 20.

¹⁶² Ючас М.А. Хроніка Быховца / М.А. Ючас // Летописи и хроники. 1973 г. – С. 227.

¹⁶³ Шахматов И. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей / И. Шахматов // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург, 1901. – Ч.СССXXXIV. – № 3. – С. 32.

¹⁶⁴ Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч.2. / Т.Сушицький. – К.: Всеукраїнська Академія Наук, 1929. – С. 57.

Щодо батьківщини літопису, то серед дослідників побутувало кілька версій: О. Тихоміров називав місцем написання Волинь¹⁶⁵, а Т. Нарбут - південну Білорусію. Дослідник М. Улащик висловлюється на користь Західної Білорусії в районі Новогрудка-Слуцька, вказуючи на особливості мови і спроби хроніста вивести родоводу великих князів литовських від новогрудської лінії¹⁶⁶. Літописець підносить значення Новогрудка і ставить його вище самої Литви і Жемаїті.

Проаналізувавши текст літопису, дослідники прийшли до висновку про православне походження літописця¹⁶⁷. Хроніст не належав до аристократичної верхівки, але був наближеним до вищого панства (перебував в оточені князя Слуцького)¹⁶⁸. Б. Флоря висловився, що лише остання частина була написана при дворі князів Слуцьких, тоді як «Літопис великих князів литовських» став творінням сучасником вільнюського воєводи Яна Гаштольда¹⁶⁹. Дослідник вказав і на низку антипольських випадів і вставок, зроблених католицькою знаттю з метою захисту ВКЛ від претензій Корони Польської¹⁷⁰.

Щодо часу створення, то М. Улащик називає дату не пізніше 1565 року. З аналогічними спостереженнями виступив і Ф. Сушицький, який вказує на 50-60-ті роки XVI століття. І. Тихоміров точної дати не називає, але теж схиляється до XVI століття¹⁷¹.

---

¹⁶⁵Тихоміроов И. А. О составе западно-русских, так-называемых литовских летописей / И.А. Тихоміров // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург, 1901. – Ч.СССXXXIV. – С. 8.

¹⁶⁶ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966 – С. 24-25.

¹⁶⁷ Там само. – С.27.

¹⁶⁸ Там само. – С. 28.

¹⁶⁹ Флоря Б.Н. О «Летописце Быховца» / Б.Н. Флоря // «Источники и историография славянского средневековья». – М., Наука, 1967. — С. 135-138.

¹⁷⁰ Там само. – 138.

¹⁷¹ Шахматов И. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей / И. Шахматов // Журнал Министерства народного просвещения. – С.-Петербург, 1901. – Ч.СССXXXIV. – № 3. – С. 27.

Зрештою, «Хроніка Биховця» мислиться цінним джерелом вивчення історії ВКЛ, в якому була подана спроба систематизувати та узагальнити напрацьований матеріал попередніх літописів. З точки зору нумерології пам'ятка подає цікаву інформацію. З огляду на конфесійну приналежність хроніст часто послуговує різними смисловими варіаціями числа три:

по-перше, традиційна фольклорна формула про трьох синів. Так, легендарна частина містить сюжет про Аттілу і трьох його братів, Палемона і трьох його синів. Згадаймо про трьох братів Рюриковичів і Київовичів, про яких ми говорили вище. Таке формулювання є звичним для архаїчних систем слов'янського світосприйняття;

по-друге, часові проміжки. Цікавим є спостереження: літописець звертається до прийому групування років:

«И после этого [Луцького з'їзду] князь великий Витовт жил три года и пригласил к себе на охоту короля Ягайла»¹⁷².

Луцький з'їзд відбувся в 1429 році¹⁷³, а князь Вітовт помер в 1430 році 23 жовтня. Хроніст не одноразово вказував на дати, які розходяться з іншими літописами і історичними реаліями. Тож його переробка носять творчий характер і відбивають його картину світосприйняття, яку ми розглядаємо як традиційну.

В літописі ще кілька фрагментів з подібними формулюваннями:

«Тогда же Войшелк крестил Юрия Львовича, а затем пошел в Полонину к Григорию в монастырь и постригся в монахи, и был в монастыре три года, и оттуда пошел к острой Горе»¹⁷⁴;

«А пан Сенько с паном Шедибором, братом пана Кезгайла, ехали с короной из Рима от папы, а прожили в Риме три года»¹⁷⁵;

¹⁷² Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – С. 84.

¹⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.4.: XIV-XVI віки – відносини політичні / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 142.

¹⁷⁴ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. - С. 43.

« чтобы старостой в Жемайтии три года был Контовт»¹⁷⁶.

Показово, що літописець інших варіацій не використовує (за винятком сімки, про що нижче піде мова). Ми маємо інформацію про час облоги того чи іншого міста, але проміжки часу між подіями хроніст називає лише трійкою чи сімкою. В цьому проглядається підсвідомий контекст використання символічних числових конструктів, які пов'язані з релігійною обрядовістю та запозичені з текстів Святого Письма;

по-третє, в легендарній частині міститься пасаж про трьох панів, які взяли участь в заснуванні Новогрудка, про що детально йшлося в попередньому розділі. В «Хроніці Биховця» цікавим є сюжет про вбивство Жигімонта Кейстувовича трьома панами. Очевидно, літописець вносить уточнюючий момент. Але далі оповідь оповідає про 300 возів сіна, в яких сховалось по п'ять чоловік, а шостий правив возом. Даний пасаж є явним перебільшенням кількості нападників, але числовий супровід носить умовно-ідейний характер. З огляду на особу літописця, який був наближений до верхівки литовського панства, його симпатії на стороні змовників, оскільки Жигімонта звинувачували в спробах погубити знатні роди і возвеличити музицькі. Введення трійки в оповідь вносить додатковий емоційний фон, за яким криється ідея справедливості діянь панів. Цей мотив ледве вловимий, але відчутний. В іншому місці оповіді згадується спроба польських панів вбити всю литовську знать, щоб приєднати литовську державу до Корони. Мова йде про вальний сейм, який був скликаний Казимиром Ягайловичем після його вінчання на польське правління в 1447 році¹⁷⁷. Панами вдалося врятуватись і хроніст підкреслює Божу справедливість, ввівши числовий елемент. Трійка є традиційним

---

¹⁷⁵ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – С. 84.

¹⁷⁶ Там само. – С. 94.

¹⁷⁷ Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т.2.: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага / Ю. Бохан [і інш.]; рэд. кал.: М. Касцюк (гал. рэд.). – Мінск: Экоперспектива, 2008. — С. 87.

символічним образом Божественної Трійці і її використання носить ідейний характер:

«И паны литовские о том ничего не знали, и они в первый и во второй день ездили на совещание к панам польским, а на третий день, наконец, решили польские паны всех панов литовских перерезать»¹⁷⁸.

На підтвердження християнської ідейності трійки наведемо цікавий пасаж:

«Лета шесть тысяч девятьсот десятого, седьмого июля, погубло сонце и скрыло свои лучи. Солнце ушло в третьем часу, когда поют обедню, и появились, как ночью, звезды и светили три часа»¹⁷⁹.

Такі явища природи, в яких проглядається Божа присутність, його воля, яскраво ілюструють світосприйняття людей того часу, які вбачали в них глибокий ідейний зміст. На фоні важливих державних подій хроніст окрему вагу приділяє подібним знаменням, оскільки вони мали не меншу вагу в очах тогочасного глибоко релігійного суспільства.

Не менш цікавим є побутування в тексті «Хроніки Биховця» числа сім:

«...собрались виленские мещане язычники [...] и пришли в монастырь, не желая, чтобы были христиане римской веры, и сожгли монастырь, и убили семь монахов, а других семь монахов, привязав ко кресту, пустили вниз по Вилии»¹⁸⁰.

Князь Ольгерд наказав 500 язичників, які вчинили цей злочин, скарати смертю. Знов ми проглядаємо ідею справедливості в діяннях литовців, які підкреслюються числовими показниками, які вносять підсвідомий емоційний ідейний контекст Божої присутності та відбивають оцінки хроніста.

Ще один фрагмент розповідає про битву між Жигімонтом і Свидригайлом. На стороні останнього було військо в сорок тисяч, тоді як Жигімонтова армія

¹⁷⁸ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – С. 99.

¹⁷⁹ Там само. – С. 76.

¹⁸⁰ Там само. – С. 59.

нараховувала сім тисяч. Противники зустрілись за сім миль від Вільно і *«помог бог великому князю Сигизмунду»*¹⁸¹. Хроніст числовим рядом намагається підкреслити свої симпатії та незриму присутність в діяннях князів Божественної волі.

Ми вже згадували про прийом літописця розповідати про події, які відбулися через певні проміжки часу. Автор використовує лише три і сім років для позначення цих термінів. Зокрема, нас цікавить пасаж, в якому розповідається про семирічну подорож Свидригайла після війни з Жигімонтом до Молдови. Н. Яковенко у своїй монографії вказує на дворічні скитання Свидригайла чи то в Угорщині, чи можливо і в Молдові, достеменно невідомо. Але вже в 1440 році він отримує Волинь і довічний титул великого князя. Так Казимир замирився з руською партією¹⁸². Тож вказівка автора на сім років була його творчою переробкою. Далі він вказує на сім років князування Казимира, після яких його було покликано на польський престол. Дана кількість років відповідає дійсності і засвідчена іншими джерелами. Казимир став королем в 1447 році після того, як його брат Владислав загинув у битві під Варною в 1444 році¹⁸³, тоді як хроніст називає за час, який пройшов від смерті ті ж сім років, які носять умовний характер. Автор ще раз вводить в контекст сім років перебування Казимира у ВКЛ, потім він на рік виїхав до Польщі, а ще рік провів у Вільно. Разом це становить дев'ять років, але події подаються під 1486 роком, тоді як Казимир у

¹⁸¹ Хроника Быховца / под ред. Н.Н. Улащика. – М.: Наука, 1966. – С. 86.

¹⁸² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 245.

¹⁸³ Вялікае княжства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1.: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал.: Г.П. Пашкоу (гал.рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімовіч. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – С. 67.

1492 році помер¹⁸⁴. Тож знов літописець вводить умовну кількість років, використовуючи сімку в якості ідейного наголосу та гармонізуючого елемента.

Сімка присутня і при описі Луцького з'їзду князів: в попередніх редакціях ми знаходили кількість тварин, яких приготували для гостей князя Вітовта, то 300, то 500. У «Хроніці Биховця» ми знаходимо 700. Таке збільшення кількості пов'язане із бажанням підкреслити велич литовської династії та його власне підсвідоме світорозуміння, в якому трійка і сімка займають яскраво виражену позицію домінуючих числових елементів.

Природа чисел спричинила неординарне ставлення до них: ставши одним з невід'ємних елементів релігійного вчення, вони набули характеру умовних, символічних позначень, універсальної сакральної мови, яка мала передати основні особливості світосприйняття людини середньовіччя та ранньомодерної доби.

Проте, дана проблематика на українських матеріалах лишається не дослідженою. Тим більше – не вивчалася числова структура літописів білорусько-литовського циклу, які служать репрезентантами свого часу та мають ряд оригінальних ознак, які відрізняють їх від інших літописних пам'яток того часу. Система мислення населення руських земель у складі ВКЛ ввібрала в себе особливості двох цивілізацій – католицького Заходу та православного Сходу, породивши унікальну систему ціннісних орієнтирів. Дана обставина відбилася і на застосування числової символіки.

«Хроніка Биховця» представляє собою нашарування різних пластів значення чисел: від конкретно-хронологічного до тропово-символічного. Визначення специфіки та конкретного контексту оповіді, де використовується числа, дозволяє зрозуміти особливості мислення та ставлення літописця до описаних ним подій.

Зокрема, у джерелі присутня більша кількість літературних прийомів для естетизації та емоційного відображення описаних подій. Хроніка більше нагадує

---

¹⁸⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 290.

художній твір, а не літопис із сухим порічним викладом подій. Автор дозволяє собі більше свободи при описі історичного минулого ВКЛ. Це відбилося і на числовій інформації.

Поряд із історико-фактографічною складовою широкого поширення набула інформація умовного значення. Ми відмічали вказівку літописця на проміжки часу, які не відповідають дійсності. Завжди за цими описами стоять трійка або сімка – числа найбільш шановані в християнстві. Літописець підсвідомо вводить ці числа, оскільки вони тісня пов'язані з обрядовістю та символізмом самої церкви.

Не менш вагомою буде семантика трійки в літописі: вона широко використовується при описі заснування чогось нового і пов'язана з давньою фольклорною традицією про трьох дійових осіб.

Загалом, пам'ятка містить різні пласти числової інформації, в яких ми можемо побачити високу релігійність та підсвідоме використання християнської символіки при передачі важливої інформації. Цим літописець певним чином сакралізовує та емоційно посилює історію ВКЛ.

1.5. Числові дані в текстах українського регіонального літописання

Окрему нішу в літописній спадщині минулого українських земель займають крайові літописи. Цей термін не повно відображає специфіку згаданих джерел, адже розуміється сукупність белетристичних пам'яток, різних за жанровою приналежністю. До цієї категорії відносяться світські, монастирські, церковні,

приватні літописи, хронічки і діаріуші та багато інших¹⁸⁵. В одних відображаються загально-українські події, в інших – місцеві. Ці зразки наративного письменства не завжди вартувались, оскільки відображена в них інформація не уявлялась чимось цінним. Однак, ще М. Максимович, а за ним М. Грушевський відзначали величезне значення літописних творів, як загально-українського, так і крайового значення.

Літописи мисляться цікавим джерелом вивчення минулого, адже поряд з фактологічною складовою вони покликанні передати емоційний стан самого автора та епохи, в якій він жив і писав свій твір. Як влучно зауважив дослідник М. Корпанюк особливістю літописного жанру є поєднання традицій попередніх часів із новаторськими пошуками наступних поколінь авторів, які відображають літературні, ідеологічні смаки свого часу¹⁸⁶. Літописи тенденційно відображають основні політичні, ідеологічні, церковні шаблі розвитку українського народу на його шляху державотворення. З них ми черпаємо важливу інформацію про систему цінностей та ідеологем, які розкривають глибинні пласти світосприйняття, яке впливало на вчинки історичних осіб та динаміку розвитку.

Крайове світське та монастирське літописання відродилось в XV-XVI столітті в період нового пробудження національного життя¹⁸⁷. Воно відбиває як загальні тенденції, характерні для розділених українських земель, так і локальні деталі, що мають теж важливе значення при реконструкції минулого. В межах нашого дослідження ми зупиняємо увагу на тих пам'ятках, які подають синтезоване тло і мали найбільше поширення і значення. Мова йде про Київський літопис, Львівський, Острозький, Густинський, Межигірський літописи.

---

¹⁸⁵Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 7.

¹⁸⁶Там само. – С. 10.

¹⁸⁷Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид. Кн. друга. – Львів: Світ, 1994. – [2-ге вид.]. — С. 286.

Київський літопис по праву можна назвати одним з найважливіших регіональних літописів з огляду на обсяг фактичного матеріалу і багатогранністю відображення життя свого часу¹⁸⁸. Виникла літописна компіляція мішаного складу у Києві наприкінці першої чверті XVII ст.¹⁸⁹ Перше повідомлення про цю пам'ятку зробив П. Г. Лебединцев на засіданні Церковно-археологічного товариства, що відбулося 1 грудня 1880 р. У 1888 р. В. Б. Антонович опублікував згадані замітки під назвою «Київський літописець 1441 — 1621 рр.»¹⁹⁰, датуючи їх кінцем першої чверті XVII ст. Слід зазначити, що історик користувався не лише списком Лазаревського, а й іншим варіантом літопису, який входив до копіарія творів історичного змісту, відомого в науці під назвою «Збірник Іллі Кошаківського»¹⁹¹.

Ю.Мицик визначив, що обидві редакції літопису в своїй основі містять звід 1620 року, автором якого був уставник Успенської церкви на Подолі Кирило Іванович. Безпосередньо його авторством науковець визначає замітки 1612-1620 років, оскільки в них детально описуються церковні події. Автором фрагменту під 1607-1621 роками Ю. Мицик визначив православного шляхтича, який служив у черкаського підстарости князя С.М. Лико¹⁹². Ним були використані вперше в літописній українській традиції документальні джерела (повні тексти листів короля Сигізмунда III і патріарха Феофана) та Хроніку Мартіна та Йоахіма Бельських, а також «Кронику полску, которая в рихлом часе видана будет»¹⁹³.

¹⁸⁸ Ульяновський В.І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII століття // Український історичний журнал, 1989. – № 2. – С. 108.

¹⁸⁹ Там само. – С. 108.

¹⁹⁰ Сб. летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси. — К., 1888. — С. 71 — 92.

¹⁹¹ Ульяновський В.І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII століття // Український історичний журнал, 1989. – № 2. – С. 108.

¹⁹² Мыщык Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. Мыщык. — Днепропетровск. 1978. – С. 35-39.

¹⁹³ Там само. – С. 36.

Тривалий період навколо літопису було багато неточностей, але дослідники В. Ульяновський та Н. Яковенко знайшли рукопис Лазаревського, який вважався втраченим. Це послужило причиною нового видання пам'ятки з точним описом та характеристикою¹⁹⁴. На основі палеографічного аналізу тексту дослідники підтвердили тезу про подвійне авторство рукопису. Ними були виділені і структурні частини: перша під заголовком «Начало Печерському монастиру» охоплює події, пов'язані з Києвом, Київським князівством, Литвою та Смоленськом. Початкові 7 записів (1051 — 1091 рр.) дійсно стосуються Києво-Печерського монастиря і взяті з давньоруських літописів, «а також «Волинський короткий літопис», що створювався на основі смоленського і литовсько-білоруського літописів».¹⁹⁵

Друга частина під заголовком «Кройника о разных речах, тут найдеш чого потреба» подає опис подій 1386 — 1600 рр., що стосуються польських і українських земель. Якщо перша писалась на основі редакцій ПВЛ та «Волинського короткого літопису», то тут використані литовсько-білоруські літописи, польські хроніки, і свідчення очевидців та сучасників подій. На думку дослідників, джерельна база є слабшою, ніж у першій частині¹⁹⁶.

Третя частина літопису охоплює 1241 — 1615 рр. Були використані литовсько-білоруські літописи та польські хроніки, а з 1611 р. автором записів є очевидець подій, найвірогідніше — сам Кирило Іванович¹⁹⁷. Про це свідчить і висока увага до Успенської церкви та її історії.

Четверта частина виступає компіляцією козацьких сюжетів, заснування міст, набігів татар та ін. Далі літопис доповнений нотатками шляхтича, очевидця та

---

¹⁹⁴ Ульяновський В.І., Яковенко Н. М. Київський літопис першої чверті XVII століття // Український історичний журнал, 1989. - № 2 – С. 111.

¹⁹⁵ Там само. – С. 111.

¹⁹⁶ Там само. – С. 112.

¹⁹⁷ Там само. – С.112.

учасника польського походу на Москву 1610-1612 року, який був наближеним до козацької верхівки.

Ще одним зразком регіонального літописання є Острозький літопис, який невеликий за обсягом, але містить інформацію, цінну для реконструкції історичного минулого та світоглядної системи тогочасного соціуму. Пам'ятка подає опис подій на Волині та Галичині з 1496 по 1649 роки (за іншим списком – з 1500 по 1636 роки). Літопис присвячено висвітленню діяльності знаменитого князівського роду Острозьких, їх взаємин з іншими князівськими родами та державцями Литви, Польщі, Московії¹⁹⁸.

В науковий обіг літопис був введений дослідником М. Тихоміровим¹⁹⁹, який опублікував його в 1951 році. Ще раз до друку пам'ятка була підготовлена О. Бевзо²⁰⁰ у 1971 році. Відомо кілька редакцій твору. На думку дослідника Мицика Ю. автором Харківської редакції твору був православний український шляхтич, який основну увагу зосереджував на історії Волині, боротьбі з татарами, міжнародній ситуації. Він стояв на позиціях захисту інтересів шляхетства²⁰¹, тоді як друга (Музейна) написана людиною духовного сану²⁰². В ньому проглядається прихильник існуючого устрою, ідеалізатор українських православних феодалів, захисник православ'я і противник унії. Разом з тим він співчутливо ставився до козацько-селянського повстання 1630 року²⁰³.

¹⁹⁸ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 28.

¹⁹⁹ Тихоміров М.Н. Малоизвестные летописные памятники. Исторический архив. - Т. VII. - М., 1951. - С. 236-253.

²⁰⁰ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. – К., 1971. – Вид.2. – С. 10-17.

²⁰¹ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. Мыцык. — Днепропетровск. 1978. – С. 45-46.

²⁰² Там само. – С. 42-45.

²⁰³ Там само. – С. 43.

Львівський літопис був відкритий Д.Зубрицьким і присвячений подіям, які мали місце у Львові. Очевидним автором був М. Гунашевський – виходець з української дрібної шляхти, який отримав духовне звання. Був учасником повстання Павлюка 1638 року і національно-визвольних змагань Б.Хмельницького, членом посольства С. Савича до Москви в 1652 році. В роки Руїни повернувся до духовного сану. Основний текст літопису був ним написаний в 1646 році, а в 1649 чи 1650 – доповнений описом подій про початок визвольної війни. Автор спирався на власні спогади та очевидців при роботі і в бароковому стилі протиставляв козацтво польській шляхті, в якій бачив головного винуватця повстань та спустошень. Козацькі повстання зображуються абсолютно виправданими та закономірними діями в умовах шляхетських безчинств та утисків²⁰⁴. Епічність та героїзм козацьких ватажків дисонує з жорстокістю Я. Вишневецького.

На думку дослідника Ю.Мицика М. Гунашевський користувався при написанні твору коротким літописом, який мав поширення на Поділлі, Галичині і Волині і був використаний авторами Київського і Острозького літописів²⁰⁵.

Львівський літопис дослідники ділять на три частини: перша – з 1498 по 1591 рік - має лише двадцять вісім статей і відомості відзначаються сухістю та малою інформативністю; друга – з 1592 по 1618 рік – містить більш широкий опис подій; третя – 1619 по 1649 рік – написана за власними спогадами автора і більш деталізована та наповнена фактажем²⁰⁶. В ній автор використав і низку

²⁰⁴ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – М. 29.

²⁰⁵ Мыщук Ю. А. Украинские летописи XVII века. / Ю. Мыщук. — Днепропетровск. 1978. – С. 49.

²⁰⁶ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. – К., 1971. – Вид.2. – С. 19.

документів, які вклеював у збірник, однак ці вкладки не збереглись до нашого часу.

Густинський літопис своєю назвою завдячує однойменному монастирю на Полтавщині, де був знайдений список цієї пам'ятки, створений в 1670 році ієромонахом того ж монастиря Михайлом Лосицьким²⁰⁷. Літопис є анонімним, хоча деякі вчені приписують авторство З. Копистецькому. Твір охоплює хронологічний період від найдавніших часів до 1598 року і подає на початку широкий опис походження східнослов'янських народів, які автор за біблійною традицією виводить від часів вавилонського стовпотворіння і озвучує сарматську теорію²⁰⁸.

В основі літопису лежить давньоруський літопис та польські хроніки. Особливої уваги заслуговують окремі оповідання про походження козацтва, застосування нового календаря і про унію, в яких відбиваються суспільні настрої та нові тенденції. Зокрема, увага до козацтва пояснюється процесом полонізації українських шляхтичів і пошук нової еліти, яка залишалась би на позиціях православ'я. Антиунійні та антикатолицькі настрої широко представлені в двох інших фрагментах.

Межигірський літопис невеликий за обсягом і охоплює період з 1608 по 1700 роки із значними пропусками в порічній хронології. Пам'ятка була опублікована в 1888 році і входила до збірника І. Коцаківського. Ю. Мицик припускає, що автором був сам І. Коцаківський, який в період створення літопису перебував в Межигірському монастирі.

---

²⁰⁷ Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. Мыцык. — Днепропетровск. 1978. — С. 13.

²⁰⁸ Там само. — С. 14.

Серед джерел, які лягли в основу літописної оповіді були власні спогади автора (заклучна частина між 1677 по 1700 роки²⁰⁹), свідчення очевидців, «Кройніка» Ф. Софоновича, «Поменник» Межигірського монастиря та інші²¹⁰. Автор висловлює високу зацікавленість в подіях козацьких повстань 20-30 років та Хмельниччини. Був антиуніатом і схвально ставився до союзу з Московією.

Цінність українських літописів в тому, що вони написані очевидцями подій, які передавали власні погляди та систему орієнтацій суспільства, його проблеми, переживання. Автори відображали основні тенденції суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку, непорозуміння між станами та народами, які склали основу Речі Посполитої. Порушувались і гострі релігійні протиріччя.

Числова матриця Межигірського літопису подає кілька цікавих спостережень: по-перше, літопис невеликий за розміром і містить лише п'ятнадцять порічних статей. При цьому кожна з них доповнена точним датуванням числа і місяця. Для прикладу: Київський літопис містить лише три таких записи. В інших пам'ятках блоку теж деталізації не спостерігається. Очевидно, це пояснюється джерельною базою автора та його прагненням уточнюючого опису подій;

по-друге, літописець велику увагу приділяє природним явищам, знаменням та кометам. Це характерне практично для всіх літописів місцевого та регіонального значення. Так, наприклад, Острозький і Київський літопис наводять по десять фрагментів різних описів затемнень, бурь і землетрусів з використанням числових показників (наявні згадки і без). Аналогічні сюжети у Львівському літописі досить бідні і нараховують один сюжет, аналогічний Межигірському: опис землетрусу в 1619 році. Літописці підтверджують тезу про велику роль в житті тогочасного соціуму небесних знамень, а будь-яке природне лихо сприймалось за покарання та демонструвало силу Божу. Беручи в розрахунок ці зауваження, не дивним є

²⁰⁹ Мыцк Ю. А. Украинские летописи XVII века / Ю. Мыцк. — Днепропетровск. 1978. — С. 60.

²¹⁰ Там само. — С. 61- 62.

бажання авторів підкреслити свої описи числовими елементами. Провіденційність поглядів автора простежується в наступному фрагменті:

«Року 1608 месеца Іюля 18 дня, при державѢ великого короля Жикгимонта, а при воеводѢ Кіевскомъ, князи Острозскомъ Василю Константиновичу, зъ допущеня Божого кгромъ запалилъ замокъ Кіевский подь часъ вечерни и заразъ весь згорѢвъ и людей щось погорѢло на день святыхъ мученикъ: Емеліана (ІакинѠа и Памвы)»²¹¹.

по-третє, із наведених точних дат лише три стосуються світських подій, тоді як всі інші присвячені церковній історії та знаменням і природним явищам. Незвичного в цьому немає нічого, з огляду на характеристику джерела. Слід відмітити повну відсутність чисел на позначення умовних проміжків часу чи перебільшених ознак. Не має і широко поширених трійки і сімки.

Острозький літопис містить значно більше дат та порічних записів (всього 27) і більш деталізований. Ми вже зазначали, що він також містить велику кількість згадок природних явищ, які замінюють події політичної історії. Разом з тим, літопис містить і кілька зрізів числової інформації:

по-перше, при описі військових дій літописець використовує прийом гіперболізації, який широко представлений в літописах козацького циклу та українських думах. Для прикладу:

«Року 1519. Битва сокальська. Князь Костантин¹⁴¹ з іншими пани уїхал на замокъ Сокальський пред татари. Наших войська було 5 000, а татарського 80 000, гди ся потикали»²¹²;

«Року 1521. Махмет, перекопський цар, взял Казань под Василієм, князем московським, і в Москві больш 300 000 в'язнів набрал»²¹³;

²¹¹ Межигорская летопись // Сб. летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси. — К.: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888.— С. 96.

²¹² Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. — К., 1971. — Вид.2. — С. 126.

«Року 1577. Того же року под Кесью убито москви 20 000»²¹⁴

В першому уривку простежується прагнення літописця підкреслити мужність та силу князя Острозького у боротьбі з татарами. Перед цим автор наводить сюжет про перемогу князя під Оршею і повторює цифру у вісімдесят тисяч побитих москвичів, яка зустрічалась в літописах білорусько-литовського циклу (детальний аналіз цього пасажу наведений у підрозділі 1.3.). Очевидно, він наклав обидва фрагменти і переніс число переможених. Особливо перебільшеним є третій фрагмент. В праці Бельського знаходимо вказівку на двадцять тисяч (приблизно таку ж кількість наводить С.Соловйов²¹⁵). Цікаво, що перебільшення стосуються або переможених татар, або московитів. Подібне прийом масштабування є типовим при описі героїчних подій і мають ідейну направленість підкреслити міць та мужність переможців;

по-друге, на відмінно від попереднього джерела, на сторінках Острозького літопису присутня трійка в типових для літописів того часу семантичних значеннях:

«1614. [...] В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі [...]»²¹⁶;

« [...] І церкви позапечатовала, но не всі, тільки три: замковая богоявленіє, на новом місті дві — воскресеніє Христово, святого Анофрія, бо не увесь її Острог, тільки половина, а половина князя Домініка, внука

²¹³ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. – К., 1971. – Вид.2. – С. 126.

²¹⁴ Там само. – С. 130.

²¹⁵ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. III (тома 5-6), стор. 646

²¹⁶ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. – К., 1971. – Вид. 2 – С. 133.

краковського. І так в тих церквах все літо набоженство не правилося, в замковій церкві і гроб божий стоял все літо [...]»²¹⁷;

«[...]Того же року у Острозі виділи на церкві замковій на кожній бані по три свічі горящі. Було того на три години, і многії виділи — жиди, татаре і ляхи, — а вночі. І приписали тоє ляхи чарам руським [...]»²¹⁸;

«[...]Того же року у Острозі ув усені унія наступила. Князь Домінік всі церкви отдал под унію, п[р]оча польському єпискому луцькому Тільки три священника не прийняли унії: отець Іоанн Бережанський замкової церкви, отець Марко — воскресний, отець Кирил — онофрійський, і уступили з міста ніщим, а інії — всі.[...]»²¹⁹;

«[...]І з'їхавшися святії отці, только от отца признали в визнанню віри, а от сина не сміли над власний а ясний текст завіту новаго придавати, як теперішня маніхейська треклятая єресь дерзнула придати: «і от сина»[...]»²²⁰.

Аналізуючи ці фрагменти відразу кидається в очі ідейність трійки – вона покликана передати образ Трійці і підкреслити важливість подій, про які йде мова. Перший сюжет оповідає про велику бурю біля Острога, яка познищувала все на своєму шляху і знесла дзвони та куполи церкви в одному із сіл, які потім познаходили в полі. Літописець добре знав про ці події, тож під трьома куполами може бути реальна основа.

Інші ж фрагменти подають ідейність християнства та запозичені зі Святого Письма і покликані підкреслити симпатії літописця до православного обряду. Мова йде про спроби спадкоємців роду Острозьких (Домінік Заславський та Анни-Алоїзи Острозької) запровадити унію в Острозі та всіх володіннях роду.

²¹⁷ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. – К., 1971. – Вид. 2 – С. 139.

²¹⁸ Там само. – С. 139.

²¹⁹ Там само. – С. 139.

²²⁰ Там само. – С. 140.

Перед згаданими сюжетами, Анна-Алоїза осквернила останки батька, витягла його кістки з могили і перехрестила їх у римський обряд. Літописець також оповідає про те, як карета «безбожної княжни», запряжена шістьма конями, подавила людей. Автор наводить ще кілька історій, які підкреслюють богохульства та нечестивість дочки Олександра Острозького. Ми зупинили на цьому увагу для кращого розуміння симпатій літописця та його ставлення до унії. У наведених фрагментах вказується, що запечатані православні церкви в Острозі, але не всі – тільки три. На перший погляд в цій цифрі не має нічого потаємного, але далі йде оповідь, що і три священники цих церков не склонились перед унією. Така потрібність впливає із християнської числової символіки і підкреслює різницю між православними та католиками, наголошуючи на істинності саме першої конфесії. Дана теза підкреслюється наступним сюжетом, який описує чудо: над замковою церквою три години горіли по три свічі над банями і три народи (євреї, татари і поляки), які не сповідують православ'я, це все бачили. Трикратність в цій оповіді несе глибокий символічний контекст, а саме – простежується образ Святої Трійці. З огляду на думку, що автором цієї частини був православний духовного сану, то вживання трійки носить символічне звучання і перегукується зі Святим Письмом. У поезії того часу також часто вживається трійка на позначення триєдинства Божого. Трійка символізує повноту та цілісність, завершеність та божественну природу. Трійка присутня і при описі смерті Ісуса Христа: він помер о третій годині і три годин була темнота на землі після цього, на третій день він воскрес і т.д. Тож, в свідомості тогочасних людей трійка служила образом Бога в його триєдинстві. Літописець вводить це число для наповнення оповіді містичністю та підкреслити незламність православного духу, попри унійні плани нових володарів Острога. В цьому проглядається емоційне ставлення автора до релігійного протистояння.

Останній наведений фрагмент також має прямий зв'язок із образом Трійці та зустрічається в інших джерелах. Зокрема, тричі проклинали турецьку землю

невільники в козацьких думках, що вказує на типову формулу, яка закріпилась за трійкою: вона відображує Божий образ і його волю, виступає свого роду протиставленням істинного та хибного.

Символічне біблійне звучання мають і числові показники Київського літопису. Як і в попередніх літописах, автор пам'ятки акцентує увагу на природніх явищах та знаменнях. Для свідомості людини того часу будь-які катаклізми та природні явища розглядалися з точки зору прояву Божої волі, його попередженням чи карою. Саме в таких сюжетах прослідковується найчастіше провіденційність поглядів. Наведемо кілька цитат:

«В лѣто СХИ [6608] [...] Того ж лѣта быст знамение на нѣси генваря КФ [29], по Г [3] днѣ звѣзда освѣщающе всю ноць»²²¹;

«В лѣто СЦКГ [6923] мѣца юня 3 [7] днѣ тма быст во Г [3] час днѣ»²²²».

Три дні чи три години є типовим для літописів і ми вже говорили про умовність цих числових показників. Відзначимо, що саме в таких прикладах прослідковується зв'язок ідейності твору з християнськими цінностями та пріоритетами. Числові знаки візуалізуються в житті соціуму через храми, літургії та тексти Святого Письма. Вони завжди на виду і підсвідомо відбиваються в повсякденні, побуті. Світоглядні орієнтири того часу відтворюють високу релігійність та вплив церкви на всі сфери життя. Числа дозволяють розкрити ці особливості, підкреслити їх значимість.

У Львівському літописі наведено багато фактографічних даних, які стосуються конкретних дат, чисельності військ, померлих тощо. Крім цього є числа умовного чи символічного звучання. Зокрема:

«Року 1621 [...] А в неділю вночі вигоріло передмістя Краковське вшистка, і церквій згоріло 3: святого Феодора, святого Онуфрія, святого отця Николи;

²²¹ Київський літопис першої чверті XVII століття // Український історичний журнал, 1989. - № 2. - С. 116.

²²² Там само. - С. 118.

костелов 3: святого Яна, панни Марії, всіх святих; ормянських 3: монастир, святого Якуба і святого крижа; і жидовська божниця єдна. Шкода незлічона була виистким»²²³.

За числовим и даними у фрагменті проглядається символічність. Згоріли не просто церкви, а з кожного народу по три. Три церкви не покорилося унії в Острозі, на три церкви розділяли козаки здобич та ін. Прикладів можна навести багато, оскільки така кількість церков повсякчас фігурують на сторінках аналізованих джерел. Знову ми спостерігаємо підсвідоме застосування числа три на позначення явищ, які мають відношення до Бога. Під 1637 роком знаходимо оповідь про пожежу у Львові, в якій погоріло три костели. Такі сюжети є не випадковими, а закономірними з огляду на світоглядну модель того часу.

Щодо Густинського монастирського літопису, то числова інформація наповнена глибоким символічним змістом та релігійним звучанням. Наявний широкий спектр числових даних та сюжетів, взятих з Біблії:

«Посихъ же, въ року 1641 основаша храмъ пресвятыя живоначалныя Троицы, и начаша зЪло красно и хитренно здати, яко всЪмъ бЪху удивительнЪ. И что же еще дивънЪе и чудотворно бЪ, яже богъ сотвори сему мЪстѣцу святому. Когда воеваша варъвары, людие христианстии страха ради бЪжаху во град, нападоша на нихъ звЪровидныи варъваре и емъше ихъ множество самыхъ, мужей же и женъ. Младенцевъ же три, яже бяху еще у сосецъ матерънихъ, недавънЪ окрещенныхъ, сии отрочата лютые варъваре немилостывънЪ мечи своими посЪкоша и повергоша ихъ на распутияхъ. Зима бо бЪ люта того време, и лежаху тЪлеса тыхъ младенцовъ на распутияхъ три днЪ и три ноци. И тако благостию божиею ничътоже ихъ въреди

---

²²³ Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. – К., 1971. – Вид.2. - С. 105-106.

святыхъ тѣлесъ, ни мразъ, ни зъвѣрие, ни ино что, но аки бы днесъ сосѣчены бяху, тако ихъ цѣла обрѣтошася тѣлеса»²²⁴.

Три вбиті безбожниками немовляти, які три дні і три ночі мертвими лежали символізують ідею Божої волі та присутності. Мученицька смерть цих безгрішних дітей має стати нагадуванням людям про зло та істинну віру, яка від нього врятує. Трійка слугує для посилення емоційного сприйняття та підсилює символізм самого дійства.

Густинський світський літопис починається з біблійного сюжету про сімох синів Яфета, від якого походять слов'яни. Далі згадуються Кий та брати – засновники Русі та 70 апостолів Петра. Всі ці фрагменти розкривають ідею нового початку, оновлення, піднесення. Літопис містить невелику кількість числових даних, тож ці приклади є показовими і відбивають ставлення літописця до давньої руської історії як початку державотворення на українських землях.

Ми проаналізували найбільш показові літописні пам'ятки українського місцевого літописання, які відбивають особливості світосприйняття тогочасного суспільства. Ці джерела не несуть великий тягар офіційних хронік, тому спостерігається акцентування на локальних проблемах. Загалом, літописи містять досить широке коло числових показників, які покликані передати як історичну фактологічну інформацію, так і умовно-символічну.

Відмічаємо велику кількість сюжетів про небесні знамення та природні катаклізми. Ми вказували, що в цих явищах люди вбачали небесні знаки і така велика до них увага відбиває особливе до них ставлення. Часто ці знамення супроводжує число три, за яким закріпилась ідейність образу Божого. Тому в таких контекстах застосований прямий символічних код.

Не менш вагомим нам мислиться наявність сюжетів, в яких відбиваються погляди автора, його оцінки та судження. Особливо яскраво це проявилось в

---

²²⁴ Густинская летопись // Полное собрание русских летописей. — Т. 40. — СПб., 2003. — С. 153-169.

Острозькому літописі при описі релігійних суперечок після смерті В. Острозького. Там теж присутня трійка, яка несе глибоке символічне навантаження образу Трійці та її волі.

Підсумовуючи перший розділ, вкажемо, що у першому зводі літописів білорусько-литовського походження головне місце було відведено переважанню чисел з конкретно-історичним значенням. Причина цього лежить в основі особливого ставлення до дат як точного хроносу. Кожна дата мислилася важливим елементом оповіді, навіть якщо вона була не точною. Важливі події мали супроводжуватися датуванням, адже це підкреслювало їх вагомість та закріплення в пам'яті поколінь.

У літописах першого зводу ми можемо простежити поширення також чисел в якості літературних прийомів естетизації оповіді. Так етикетною формою числової образності є фігурування сімки на позначення певного проміжку часу. Таких згадок у літописах першого зводу ми маємо 23, що говорить про типовість такої семантичної конструкції.

Слід відмітити і момент майже повної відсутності п'ятірки на сторінках літописів: у християнській традиції це число займає високе положення в числовій ієрархії, але воно відсутнє у слов'янській традиційній культурі. Тут ми бачимо накладання дохристиянського культу та християнської системи мислення.

Щодо другого та третього зводів, в цих матеріалах ми простежуємо деяку зміну ставлення людини до світу та суспільства. Пригадаймо, що час написання літописів співпав з часом становлення ВКЛ як сильної європейської держави. Більше того – літописи стали продуктом цього процесу. Як наслідок – числа відходять від чисто релігійних мотивів і починають бути носіями певної суспільної ідеї.

У літописах простежується зміна самої літописної традиції та свідчення появи нових елементів системи мислення соціуму руських та білоруських земель у

складі ВКЛ. Зі сторінок рукописів зникають типові смислові та семантичні конструкції числової образності.

Поширені числа умовної семантики, що пояснюється накладанням християнської богослужбової практики та біблійних текстів, де широко проявляється умовність, особливо в часовому та просторовому вимірі. У другому та третьому зводах наявна більша варіативність числового символізму, що витікає зі зміни літописної традиції. Найбільш поширеним було число три. Воно добре читалося, бо наочно втілювалося в архітектурі храмів, в іконах, літургіях. В ідейності трійки закодовані певні оціночні судження літописця. На основі аналізу нумерологічного матеріалу літописів ми простежуємо поширення наступних семантичних конструкцій числової символіки:

- числа конкретно-фактологічного призначення (роки, дати як виразники точного хроносу);
- числа умовно-гіперболізованої семантики (круглі числа, числа на позначення відстані);
- числа образно-художнього призначення.

Дані семантичні моделі відкривають лише одну із сторін символіки чисел та їх застосування для образного відтворення дійсності. Літописи лише частково можуть передати нумерологічне знання, яке вимагає комплексного підходу до свого вивчення.

РОЗДІЛ 2

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ ЯК ФЕНОМЕН НАРОДНОЇ ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ: ДЕШИФРУВАННЯ ЧИСЛОВОЇ МАТРИЦІ

2.1. Особливості нумерологічної інформації в думах раннього невільницького циклу

Культура кожного народу відзеркалює його тисячолітні пошуки сенсу свого життя. Цей процес ґрунтується на пізнанні світу, природи, свого місця в Універсумі. Формується система традицій та ритуалів, звичаїв, обрядів, уявлень та візій, які є репрезентантами того складного явища, що має назву трансформації колективної пам'яті. Пройде не одне століття перш ніж міфологічна свідомість постане у нових для себе проявах — художньо-творчих рефлексах. Вони не належали вже до сфери міфічної, обрядової, а засвідчили потужний мистецький потенціал. Він розкрив не тільки сакральні, пізнавальні, але і консолідуючі, естетичні, виховні, розважальні функції²²⁵. Новий тип героя представлений синтезуючим витвором високого рівня самосвідомості людини — поєднанням міфічних традицій і життєвих реалій²²⁶: наділений богатырською силою, долає страшних чудовиськ, під якими проглядається образ загарбників-сусідів та кочівників-поневолювачів. Так постає класичний епос — нова форма вияву творчості народу, для якого характерні ідеалізація, гіперболізація діянь та образів богатыря²²⁷. Але з часом фантастичність перестає відповідати потребам народу: він прагне до відбиття реалій свого існування, самоідентифікації на шляху державотворчих устремлінь. На основі змін парадигм світосприйняття відбулась

---

²²⁵ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С.6.

²²⁶ Там само. – С. 6.

²²⁷ Там само. – С.7.

кристалізація національного епосу, який представляється явищем потужної емоційної напруги, адже іде із глибин народної душі та пам'яті.

Осторонь від загальної маси української народної поезії та творчості стоять народні думи, які відбивають оригінальність та особливу музичну форму в синтезі з змістовим наповненням. Вони «своєю красою і своєрідністю та особливо інтимними зв'язками з історичними переживаннями українських мас викликали у аматорів української народної поезії почуття особливого інтересу, і навіть пієтизму, як найкращий витвір народної творчості – її корона».²²⁸

Вивчення, збір та упорядкування думових пам'яток починаються на початку XIX століття. Перший видавець дум, записаних на Полтавщині, М.Цертелев, не називає їх думами, а відносить зібрані зразки до національного епосу (всього зібрав вісім дум²²⁹). К.Рилєєв одним із перших ввів у науковий обіг термін “дума” (його праця «Думи» побачила світ у 1825 р)²³⁰. Більш ґрунтовне дослідження та пояснення терміну здійснив М. Максимович. Він систематизував матеріал, зібраний ним самим і М.Цертелевим, підготував власне видання цих фольклорних творів²³¹. Думами дослідник називає пісні оповідального або епічного характеру з вільним розміром, переважно історичного змісту²³², які генетично пов'язані з киеворуською добою²³³.

Основна ж проблема крилась не просто у теоретичному формулюванні та

²²⁸ Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. III.

²²⁹ Цертелев Н. Опыт собрания старинных малороссийских песен / Н. Цертелев. – СПб., 1819. – С. 2.

²³⁰ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С.8.

²³¹ Максимович М. Предисловие // Малороссийские песни, изданные Михаилом Максимовичем. – М., 1827. – С. VI, VII.

²³² Максимович М. Предисловие // Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. – Ч.1– К., 1849. – С.1.

²³³ Там само. – С. 3.

термінологічній завершеності явища думи, а в семантиці самого слова та його поширеності. Згадані дослідники підтримували думку, що термін “дума” побутував від часів зародження думового пісенного епосу і мав широке поширення серед простого народу²³⁴. Протилежний полюс зайняли дослідники М. Рильський, К. Грушевська, М. Возняк, які висловились за запозичення цього терміну з польської традиції і відірваності його від середовища творців²³⁵. В. Перетц же підкреслював народне походження дум, як і самого терміну²³⁶.

Якщо вдатися до етимологічного аналізу, то і тут ми не знаходимо однозначного тлумачення: одні дослідники називали думу видом віршування героїчного змісту²³⁷; інші – поетичною повістю, яка зароджується ще в києворуські часи²³⁸. «Дума», за поясненням К. Грушевської, в живій народній мові виступає на позначення психологічної функції – роздумування, і аж ніяк не словесний твір²³⁹. М. Костомаров і П. Житецький термінологічно думами називали народні твори, котрі виконуються речитативом, мають рухливу віршову форму і є творчою переробкою кобзаря, натхненного власними переживаннями і почуттями²⁴⁰. Але вони завжди відбивають прозаїчну реальність, що спонукає слухача до роздумів

²³⁴ Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 12.

²³⁵ Там само. – С. XVI.

²³⁶ Перетц В. Українські думи в новому виданні К.М. Грушевської // Етнографический Вестник. – 1928. – Кн.7. – С. 88.

²³⁷ Рильський М. Українські думи і героїчний епос слов'янських народів / М. Рильський – К.: Вид-во АНУ УРСР, 1963. – С. 7.

²³⁸ Возняк М. Історія української літератури: у 2 кн. Кн. 2. – Львів: Світ, 1994. – С. 426 - 427, 434 - 435.

²³⁹ Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. XX.

²⁴⁰ Житецький П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житицкий. – К., 1893. – С. 7.; Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1906. – С. 15.

про долю людей²⁴¹. П. Павлій наголошував на відсутності в думах міфологічних образів та наявності народних героїв епічного характеру²⁴².

Не дійшли науковці до спільного знаменника і при вирішенні проблеми походження та середовища творення думового епосу. М. Драгоманов і В. Антонович у своєму збірнику «Історичні пісні малоруського народу» відстоюють думку про киеворуське походження частини історичних пісень, які подані в їх першому томі, «Пісні віку дружинного і княжого». Щодо другого тому – «Пісні козацького віку» - то дослідники пов'язують його з дохристиянським фольклором, зокрема – з колядками і щедрівками²⁴³. В якості резюме М. Драгоманов і В. Антонович вказують на генетичний зв'язок дум невільницького циклу з «Словом про Ігорів похід», який характеризують за жанр голосінь, а саме «Слово» називають південноруською думою XII століття. Щодо дум пізнішого періоду, то вони є відбиттям реальних подій та осіб, а тому створювались очевидцями²⁴⁴.

Деяко іншої думки дотримувався П. Житецький, який відзначав тісний зв'язок між усною фольклорною та письмово-літературною творчістю²⁴⁵. У школах та шпиталях зосереджувалося напівнародне, напівкнижне середовище духовенства, козаків та посполитого люду, з середовища яких і вийшли думи²⁴⁶. Ф. Колесса пов'язав генезу і походження дум безпосередньо з оформленням козацького стану,

²⁴¹ Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. – СПб., 1906. – С. 17.

²⁴² Українські народні думи та історичні пісні / [упоряд.: П.Д.Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах]. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1955. – С. VII, VIII.

²⁴³ Там само. – С. XI.

²⁴⁴ Там само. – С. XII.

²⁴⁵ Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К., 1893. – С. 36.

²⁴⁶ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С.36.

наголошуючи на їх народному походженні, коріння якого слід шукати в голосіннях часів Київської Русі²⁴⁷. Саму ж форму думовий епос перейняв від української народної поезії, яка спирається на прадавні народні і літературні традиції дотатарської доби. Разом з тим Ф. Колесса не відкидає і книжних впливів на генезу дум про Хмельниччину²⁴⁸, оскільки в репертуари народних співців входили духовні пісні і псалми, які мали книжне походження, а отже – вплинули на мову дум.

С. Грица висловила за полігенність походження дум: «Їх витоки – билинний епос Київської Русі, що знайшов продовження на слов'янській півночі. Остаточні думи сформувалися в козацькому епосі – у центральних і південно-східних землях України, у Північному Причорномор'ї – в епоху героїчного протистояння українського народу татарсько-турецькій навалі у період самоутвердження нації»²⁴⁹. Поетика, музичний речитатив, що здатні довше утримувати інформацію, ніж самі сюжети²⁵⁰. К. Грушевська зауважила, що думи стали наслідком корпоративної творчості кобзарів і не могли мати широкого масового поширення, оскільки їх виконання було складною наукою, яка вимагала спеціальної підготовки. А цим могли займатися люди, які через фізичні вади змушені були шаблю і плуг замінити на кобзу і бандуру.²⁵¹ При цьому дослідниця висловлює думку, що змістова частина вказує на полісемію кіл та творців цього зразка думового епосу. Цікавими з цього приводу будуть і зауваження В. Кушпета, що

²⁴⁷ Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь) / Ф. Колесса. – Л., 1921. – С. 4 - 5.

²⁴⁸ Там само. – С. 5.

²⁴⁹ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С.41.

²⁵⁰ Українські народні думи // [упоряд.: С.Грица, А.Іваницький, А.Філатова, Д.Щириця]. – К., 2007. – С.17.

²⁵¹ Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – СЛ.

думи та їх специфічний імпровізаційний стиль виконання «народився у старцівських об'єднаннях, а не в якихось міфічно-кобзарських»²⁵².

Дослідник Б. Кирдан розширює джерельну базу думового епосу: «Без сумніву, що всі ці жанри (билини, казково-богатирський епос, легенди і перекази, колядки. – прим.автора), як і ліро-епічні голосіння, які своєю речитативною формою схожі на думи, балади, ліричні і побутові пісні, складали те поетичне середовище, в якому формувався новий український народний епос»²⁵³. Зрештою, у якості висновку наводимо узагальнення С. Грици: «Думи є епосом реформаційної, козацької, епохи в історії України і водночас континуумом епічної творчості Київської Русі, її відродженням у новій історичній ситуації, з новими дійовими особами, не відірваної від кореневої системи народної творчості княжого періоду. Ця ідея мала місце в роботах М. Максимовича, М. Драгоманова, М. Грушевського, Ф. Колесси, і приймається нами як основоположна в оцінці онтогенезу дум, розумінні їх сутності та перспектив розвитку»²⁵⁴.

Поза увагою ми лишаємо розгляд історії збору, записів, підготовки перших видань думових пам'яток, оскільки ці відомості будуть відображені при розгляді окремих варіацій дум. Висвітлення основних дефініцій з приводу походження та генези народного героїчного епосу, який заховався в рядках історичних дум, дозволяє нам зрозуміти природу того явища, з яким ми маємо справу. Думи та історія їх створення викликають багато питань. Особливо гостро це виявляється з огляду на їх унікальність та оригінальність. Героїчний епос поширений мало не в кожній народній традиційній культурі, але українські думи стоять осторонь.

²⁵² Кушпет В. Старцівство: мандрівні співці музиканти в Україні (XIX- поч. XX ст.) / В. Кушпет. – К.: Темпора, 2007. – С.225.

²⁵³ Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С.29, 30.

²⁵⁴ Грица С. Підготовка академічного видання найцінніших пам'яток українського фольклору – народних дум [Текст] / С. Грица // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 6. – С. 23-37.

Говорячи словами В. Кушпета, відзначимо, що саме явище народних співців музикантів у тому варіанті, яке воно знайшло своє побутування в XVI-XVII ст. не має аналогів в жодній європейській традиції²⁵⁵. Однак, на жаль, багато зразків втрачено, а частина зазнала стилістичних змін в часи відродження кобзарської традиції на початку XX століття. Але ті неперевершені варіанти, які йшли із глибини народної душі вражають нас переживаннями, почуттями і внутрішнім підтекстом.

При дослідженні системи нумерологічного матеріалу дум перед нами постала проблема їх групування та розбиття на певні смислові категорії. За основу ми взяли хронологічно-змістовий принцип. Це обумовлюється як специфікою самої дешифрованої числової інформації, так і загальноприйнятими схемами класифікації думових пам'яток. Зокрема, В. Антонович та М. Драгоманов розділили зібраний матеріал за хронологічним критерієм, поставивши на початок думи про боротьбу з татарами і турками, потім – пісні про боротьбу з поляками за Хмельницького і про Гетьманщину, завершивши піснями про занепад²⁵⁶. Щоправда, дослідники не розділяють історичні пісні і думи.

У М. Костомарова ми маємо справу з хронологічно-тематичною схемою з виділенням окремих змістових пасажів. Так ми знаходимо розбиття самих ранніх за часовим критерієм дум, які відбивають сюжет боротьби з османами і татарами, на думи про сухопутні і морські походи. Далі теж ідуть думи про Хмельниччину та наступну добу Руїни²⁵⁷. В окрему категорію виділяє дослідник думи суспільно-побутового характеру. Подібною ж класифікаційною схемою користувався і

²⁵⁵ Кушпет В. Старцівство: мандрівні співці музиканти в Україні (XIX- поч. XX ст.) / В. Кушпет. – К.: Темпора, 2007. – С. 20.

²⁵⁶ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1.– К., 1874. – С. V.

²⁵⁷ Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: отиск из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880 г. – С. 1.

Ф. Колесса, який в її основу поклав тезу про походження ранніх дум невідьницького циклу від голосінь, тоді як думи про Хмельниччину мають історико-героїчний фундамент²⁵⁸. Далі йдуть думи побутові, без історичної основи, але є чудовим ілюстративним матеріалом для передачі моралістичної тенденції.

К.Грушевська подала власний погляд на проблему виділення окремих груп думового матеріалу, використавши тематично-територіальний підхід. Дослідниця розділила думи на невідьницькі, про море, про степ, про лицарство, Хмельниччину і думи побутові. Далі розширює ознаки групування за рахунок виділення критеріїв території поширення і кількості записів: унікати; мало відомі думи, що мають не більше як 5 записів; більше відомі, що мають до 10; думи популярні – що мають понад 10 записів, і дуже популярні, що мають більше, як 20 записів. З таким подвійним поділом ми одержимо «міру популярності дум у зв'язку з ростучим, або падучим попитом на них»²⁵⁹. Однак, В.Перетц критично поставився до топографічної складової класифікаційної комбінації К. Грушевської²⁶⁰.

Готуючи до друку академічне п'ятитомне видання українських дум, у передмові до першого тому М. Дмитренко вказав на домінування сюжетно-тематичного принципу класифікації зібраного матеріалу, не обминаючи увагою і хронологічну складову²⁶¹. Ми приймаємо синтезоване та узагальнене групування першоджерел за тематично-сюжетним та частково хронологічним принципами, не випускаючи з поля зору специфіку окремих варіантів та сюжетів дум.

²⁵⁸ Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Л.: Просвіта, 1938. – С. 81-83.

²⁵⁹ Грушевська К. Українські народні думи. Т. 1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. ССІV.

²⁶⁰ Перетц В. Українські думи в новому виданні К.М. Грушевської / В. Перетц // Етнографічний Вісник. – К., 1928. – Кн.7. – С. 83.

²⁶¹ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 56.

Найдавнішим кругом дум виступають *невільницькі пісні* або плачі, які пов'язані з постійними турецько-татарськими нападами для захоплення ясиру на українських землях²⁶². А.Лісовський також вказував на молитовний характер невільницьких дум, його домінуюче над змістом чи подією значення²⁶³. Почуття складала першооснову невільницьких плачів, що відрізняло їх від епічних дум²⁶⁴.

М. Максимович, Ф. Колесса, П. Куліш висловили гіпотезу, що невільницькі пісні та думи склалися в невільницькому середовищі і ними ж поширювались з метою спонукати людей визволяти всіма способами бранців, що рахувалося за «святе діло»²⁶⁵. З огляду на кількість полонених, забраних в ясир, ми можемо припустити, що набіги орд були справжнім народним лихом, від якого не був застрахований ніхто. А, оскільки, думи виступають репрезентантами домінуючих в суспільстві модусів світосприйняття, то гіпотеза згаданих вище дослідників набирає все більш виразних обрисів.

Науковці виділяють наступні «невільницькі плачі» та тематично пов'язані з ними зразки: «Невільники на каторзі» («Плач невольників»), «Плач невольника в турецькій неволі», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Сокіл і соколя», «Федір Безродний», «Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі», «Отаман Матяш Старий», «Втеча трьох братів з Азова», «Три брати самарські», «Смерть козака на долині Кодимі»²⁶⁶. Хронологічно ж ці думи відносяться до раннього козацького періоду, охоплюючи проміжок часу в півтора

²⁶² Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – С. 91-93.

²⁶³ Лисовский А. Опыт изучения малорусских дум /А. Лисовский. – Полтава, 1890. – С. 36.

²⁶⁴ Там само. – С. 37.

²⁶⁵ Максимович М. Предисловие // Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. Ч.1. – К., 1849. – С. 11.

²⁶⁶ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 25.

століття²⁶⁷.

Першими в цьому ряді стоять думи «Плач невольників» та «Плач невольника», які тематично та стилістично споріднені. Сюжет першої думи зводиться до плачу бранців, які розповідають про своє положення і звертаються до Бога за допомогою, щоб той наслав природні сили для звільнили їх з каторги. При цьому самі невольники ніяких дій для свого визволення не здійснюють. А друга дума – це молитва про спасіння (саме за цією особливістю Б.Кирдан і розділив думи на ті, в яких є лише прохання невольників про допомогу і ті, зміст яких складає звільнення із неволі²⁶⁸). Дума «Плач невольників» вміщує шість епізодів застосування чисел. Так, 18 разів у нас з'являється згадка про кількість рослин, які слугували інструментом покарання невольників та кількості ударів (див. дод. А):

*«Баша турецькій бусурманській,
Недовірок християнській,
По рынку вонь похожає;
Вонь самъ добре тее зачуває;
На слуги свои, на турки-янычаре зозла гукає:
«Кажу я вамъ, турки-янычаре, добре вы дбайте,
Изъ ряду до ряду захожайте,
По тры пучки тернины и червоной таволги набирайте,
Бедного невольника по тричи в одномъ месце затинаяте!»²⁶⁹.*

В цьому контексті ми спостерігаємо стилізовану модель застосування числа три в якості посилення внутрішньої напруги. Якщо дума виступає свого роду

²⁶⁷ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 25.

²⁶⁸ Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 74.

²⁶⁹ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009.- С. 126.

молитвою, зверненням до Бога, то люди мають відчувати його присутність. В деяких варіантах згадані ще і чотири таволги, які надають більшого драматизму оповіді. Невільники спочатку просять у Бога допомоги, а коли отримують покарання за свої молитви, починають проклинати турецьку землю та неволю, що є наступним пасажем з числовими елементами в думі. У варіанті, записаного від бандуриста М.Бондаренка (1834 р.) ми знаходимо підтвердження попередніх припущень:

***« Каже ты земля турецькая бусурменьська
И будь ты трычи проклята
Шо ты погубыла не одного нашого брата»²⁷⁰.***

Вказівка на прокляття турецької землі посилюється три кратністю, що слугує додатковим емоційним фоном для слухача. Такі поєднання молитов і прокльонів є типовим для світосприйняття людини того часу. Але нас цікавить сама ідея християнської покори всім випробуванням, які випадають на долю людини і число три має підкреслити Божу допомогу, яка наступить після катувань та переживань (Самійло Кішка рятує своїх козаків після того, як їм довелося пережити трикратні побиття та збільшення кількості кайданів до трьох, Олексій Попович каяттям в своїх гріхах та трикратним читанням Святого Письма теж приносить порятунок товаришам, судно яких розбила хвиля на три часті, 30 років сидять в неволі полонені, перш ніж М. Богуславка дарує їм спасіння (див. дод. В-Д). Трійка теж може підсилювати емоційне ставлення невольників до турецького паші, якого вони називають «недовірком християнським». Маючи широке застосування, трійка мислиться елементом як фольклорним, так і християнським і може містити рівень традиційної стилізації у поєднанні з християнською образністю. Мотив про «трикратність затинання» в цій думі та думі «Про Самійла Кішку» стосується саме

²⁷⁰Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 133..

знущань і підкреслює жорстокість поведження з полоненими, які не зреклися своєї віри.

Щодо інших груп числової інформації, то вона представляє собою іншу систему числової семантичної природи - це числа конкретно-історичного або документального характеру. Так читаємо:

*«Што на Чорному морю,
Потребі царській,
Громади козацькій
Там много війська понижено,
У три ряди бідних, безщастних невольників посажено,
По два та по три докупи посковано,
по двоє кайданів на ноги покладено,
сирою сирицею назад руки зав'язано»²⁷¹.*

Ці рядки взято із варіанта, запис якого здійснив М. Ніговський від кобзаря П. Колибаби в 1850-х рр. Він суттєво відрізняється від інших, оскільки в ньому вміщується більша історична і географічна конкретизація²⁷². Він не містить сюжету покарання, а лише звернення до Бога та прокляття турецької землі, значно розширюючи коло «провин». Тож наявність вказівок на кількість кайданів, рядів витікає саме з необхідності внести історичну основу в думу, наблизивши її до реальності, пробудивши в слухачів сильне емоційне піднесення (про специфіку перебування на галері знаходимо у М. Драгоманова і В. Антоновича²⁷³)

Інша дума невільницького кола «Плач невольника» на сьогодні має 13 записів

²⁷¹ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009.– С. 127.

²⁷² Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 77.

²⁷³ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова: [в 2 т.]. Т.2. – К., 1874. – С. 43.

від виконавців та ще одну творчу реконструкцію П. Куліша, яка потрапила на сторінки видання Б. Грінченка і стала відома кобзарському середовищу²⁷⁴. Для нас є показовим те, що невільник у своєму плачі звертається не до Бога, як в попередній думі, а до своїх рідних з проханням порятунку через викуп. Очевидно, зміна адресата вплинула і на числову матрицю думи, адже в ній відсутні числа в тій частині, де звучить саме звернення невольника, тоді як частина з прокльоном турецької землі отримує стилізацію в якості числа 7:

*«Ты земле турецка, веро бусурманска,
Ты розлуко християнська!
Уже бо ты розлучила, ни единого, за семь лет войною,
Мужа съ женою,
Брата съ сестрою,
Детокъ маленькихъ съ отцемъ и маткою»²⁷⁵.*

Згадані в думі сім років є однією з семантичних формул сімки, розроблені в думовому епосі і своїм корінням сягають давніх архаїчних смислових зрізів. Так у думі «Про Хвеська Андибера» заховались рядки:

*«Що козак Хвесько Дендиберя гуля
Й погуляє
Сім год і чотирі,
На дванадцятий год повертає»²⁷⁶.*

Автор міг вказати на одинадцять років чи інше сполучення, але було згадано саме про сім років, що підтверджує попередню думку про формування сталої семантичної образності числа сім на позначення стилізованої кількості років. Ще

²⁷⁴Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009.- С. 234.

²⁷⁵Там само. - С. 239.

²⁷⁶ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 138.

дві думи повідомляють про таку числову модель: дума «Вдова Сірка Івана» (7 років не бачила чоловіка²⁷⁷) та дума «Про Івана Коновченка» (деякі варіанти думи подають вік хлопчика, що дорівнює семи²⁷⁸). Очевидно, існувала певна традиційна форма в думах невільницького циклу, за якою покарання супроводжувалось числовою інформацією в якості художнього засобу посилення контекстів. Самі ж молитви і звернення не потребують такого драматизму і тому не супроводжуються числами.

Інша дума циклу – «Про Марусю Богуславку» – представляється нам сплетінням індивідуальних та психологічних мотивів, певної незавершеності оповіді²⁷⁹. Першим, хто ввів в науковий обіг думу був П. Куліш, який відносить її до плачів, тоді як думу про Самійла Кішку – до славословія. А. Лісовський же називав думу про Марусю Богуславку «драматизованим плачем»²⁸⁰. Крім того дослідник припустив, що обіцяного звільнення так і не відбулося: «Маруся Богуславка – это тоска по родине, тоска по солнцу, по свободь, кристализовавшаяся въ форму женщины с прекраснымъ, невыразимо-грустнымъ лицомъ»²⁸¹. В. Антонович і М. Драгоманов подали свій історичний коментар, де розкрили детальний опис долі жінок з українських земель, які своєю красою могли прокласти собі шлях у покої самого султана (дослідники згадують славнозвісну Роксолану, дружину Сулеймана I, дружину Османа II, матір Османа III)²⁸². Крім того ними було проведено паралельні порівняння нашої думи з аналогічними

²⁷⁷Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 124.

²⁷⁸Там само. – С. 91.

²⁷⁹Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. - №4-6. – С. 7-8.

²⁸⁰Лисовский А. Опыт изучения малорусских дум /А.Лисовский. – Полтава, 1890. – С. 36.

²⁸¹Там само. – С. 36.

²⁸²Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – С. 235-237.

сюжетами в пісенної творчості інших народів. Зокрема, дослідники вказували на моравську пісню про брата Яна та сестру Катерину, які сім років перебували в неволі, при чому брат сидів у темниці, а сестра у світлиці. Їм допомогла втекти інша невольниця²⁸³. Ці аналогії дозволяють краще зрозуміти суперечливу та складну долю жінки.

В думі заховано значно більше інформації, ніж здається на перший погляд і вся вона пронизана своєрідним символічним глибинним контекстом. Зокрема, О.Грабович, застосувавши новий підхід до вивчення дум – антропологічний – розглядає думи з точки зору витворів культури, які передають універсальні істини, як на рівні подій, так і на рівні міфологічного мислення та відзначила важливий концепт явища смерті: «Смерть в думках, які ми далі побачимо, є символічною, ритуальною смертю, необхідною для переходу до іншого соціального стану або до іншої культурної категорії»²⁸⁴. А саме поняття переходу включає кілька стадій – «передмежовою (відокремлення від старих або попередніх умов), межовою (яка символізується ритуальною смертю головного героя, випробуваннями, якщо йдеться про колектив) і післямежового (повернення), яка в козаків символізується поверненням до своїх людей»²⁸⁵. Ми звернули увагу на ці моменти з огляду на те, що межовість виступає важливою ознакою дум, оскільки «ув'язнення, чужина або нічийна земля, небезпечні і нечисті місця – це умови межового стану, в якому герої мають витерпіти фізичні страждання і приниження, і через них досягти стану зміни сутності»²⁸⁶. З огляду на представлену модель всі дії козаків у думі є нічим іншим, як міфом і ритуалом, а тому пов'язана з архаїчними пластами свідомості.

²⁸³ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – С. 239-240.

²⁸⁴ Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. – 1993. - № 5. – С. 30.

²⁸⁵ Там само. – С. 36.

²⁸⁶ Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. – 1993. - № 5– С. 36.

Всі ці паралелі та характеристики думи дозволяють зрозуміти систему числових показників в думі. Так, в 12 з 19 варіантів думи ми читаємо:

*«Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця камяная.
Що у тій темниці пробувало сімьсот козаківъ,
Біднихъ невольниківъ.
То вони тридцять літь у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічи собі не видають»²⁸⁷.*

Сімсот козаків, які перебували 30 років в неволі і не бачили сонця відносяться до царини епічних чисел, які у В. Антоновича і М. Драгоманова виступають «поэтическим преувеличением»²⁸⁸. Дешифрування цього числового елемента засвідчує відсутність конкретно-історичного і фактографічного підґрунтя і відносяться до сталих числових конструкцій на позначення певного проміжку часу перебування в неволі. Дійсно, аналогічні смислові ключі ми знаходимо і в думі «Про Самійла Кішку». Читаємо:

*«Четвертый Ляхъ Бутурлакъ,
Клюшникъ галерский, сотникъ переяславскій,
Недовирокъ христіянскій!
Що бувъ тридцать летъ у неволе»²⁸⁹.*

І ще один уривок:

²⁸⁷Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С.290.

²⁸⁸Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – С. 238.

²⁸⁹Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 515.

*Козаки тоди на яйкы сидалы,
Крючками галеру за лавы зачипалы
И на берегъ все турецьке добро выгружалы,
Срибло й злото мижъ собою пайювалы,
Господа Мылосердного выхвалялы,
Шо прийшлось черезъ трыдцять литъ зъ неволи у Сичь-матирь прибуты
Ы свого товариства не забулы»²⁹⁰.*

Епічне начало та стала традиційна формула позначення невизначеної кількості людей вимальовується і щодо семи сотень бранців-козаків: про 700 козаків ми знаходимо сюжет у думі «Про Івана Богуславця» (але це не представляється чимось особливим з огляду на гіпотезу П. Житецького та С. Томашівського про спільні витоки обох дум від більш старого епосу про родину Богуславців²⁹¹); у думі «Про Федора Безродного» («Ой то батько Кошовий Отаман військовий, добре дбав, - із семисот козаків та пидесят вибірав²⁹²); у думі «Про Самійла Кішку» теж присутній даний сюжет, з тією тільки різницею, що було не 700 невольників, а яничар:

*«У той галеръ пробувало 700 (семьсот) турокъ,
Межъ ними булъ старшій старшиною Алкань-паша,*

---

²⁹⁰ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 563.

²⁹¹ Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вісник. – 1901. – Т. 14. - №4-6. – С. 8; Житецький П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецький – К.: , 1893. – С. 220.

²⁹² Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 409.

*Трапезонское дитя молодое».*²⁹³

Ще один приклад вживання сімки в якості певної сукупності людей знаходимо в думі «Про Олексія Поповича»:

«Третья часть по Чорному морю гуляе,

Ни виткиль соби поряхунку не мае;

А при той части потонае

*Семьсот душ хрестьянскихъ»*²⁹⁴.

Сімсот «душ християнських», які потопають на третьому обломку судна не мисляться випадковим набором числових змістових ключів: яскравою тут теж є теза про Божественне передвизначення, образом якого і виступають числа три та сім. Так сімка у нас отримала свою семантико-символічну формулу – позначає певну сукупність людей, що не відповідає історичній дійсності, а служить сталим смисловим конструктом, який свідомо вводиться для підкреслення релігійності.

У варіанті думи «Про Марусю Богуславку», записаного від кобзаря М. Бондаренка, ми спостерігаємо іншу форму на позначення кількості невільників – у нього вказується 504 в'язні. У його ж виконанні П. Мартинович записав і думу про І.Богуславця, де вказується 404 бусурмани, а в іншому варіанті – 40 бусурманів (див. дод. В-Г). Ці записи мають більш пізні походження, а з огляду на характеристику, яку отримала у дослідника творчість та талант М. Бондаренка, ми можемо говорити про певну трансформацію сюжетного оздоблення в думах. Крім того, думи невільницького циклу вже втратили свою актуальність і глибину почуттів для кобзарів ХХ століття, тож спостерігаються часті імпровізації, заміна старих образів новими, які були їм ближчі чи краще служили для витворення гармонійного римованого ряду. Відзначимо, що подібна кількість більше не постає

---

²⁹³Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 508.

²⁹⁴Там само. – С. 604.

в жодній з розглянутих дум.

Дума «Про Марусю Богуславку» розпочинається і завершується подіями священної історії, оскільки слова молитви до Бога звучать на Великдень, а релігійне свято – це «реактуалізація первісної події, священної історії»²⁹⁵. На думку М. Еліаде «релігійна людина живе у часі витоків, міфічному часі. Вона виходить з мирського світу, щоб приєднатися до непорушності часу, Вічності». Тут же ми спостерігаємо протиставлення храму християнського і храму мусульманського, що вказує на дуалізм, притаманний християнському світосприйняттю. За концепцією М. Еліаде храм «воспроизводит Рай и звездный мир [...] Царские врата собственно алтаря назывались также «вратами Рая». В течении пасхальной недели эта дверь оставалась открытой во время всей службы»²⁹⁶. В. Антонович та М. Драгоманов подали детальний образ темниці, який протиставляється турецькому храму. Після ознайомлення з характеристиками становища невольників можна уявити, в яких складних умовах вони виживали і часто лише віра та примарна надія на звільнення підживлювала їх сили до життя.

Важливим для думи є також концепт світла, оскільки невольники до дня Великодня не бачать «білого світу і праведного сонця», і лише цього дня до них приходять спасіння, переродження, адже звільнення для козаків не просто історичний факт, але і сакральне переродження. Тож в думі захована глибока ідея Спасіння та народження як визволення, що сама по собі ускладнює змістову структуру думи. Числа в цьому випадку несуть своє сакральне навантаження, підкреслюючи, поглиблюючи загальну оповідну канву в рамках розроблених мистецьких засобів.

У думі «Іван Богуславець» сімка постає перед нами в кількох контекстах:

« Вь городъ Козловъ стояла темница каменная,

²⁹⁵Еліаде. М. Священне і мирське // Еліаде М. [Мефістофель і Андрогід]. – К., 2001. – С. 57.

²⁹⁶Там само. – С. 58.

*7 сажень въ землю вмурованная,
У той темницъ пробувало 700 козаковъ,
Бедныхъ невольниковъ»²⁹⁷.*

І далі читаємо:

*«То вже Алкань-паша, пани молодая,
7 недель хмелю не заживала,
Христианскою верою не урькала,
В сехъ невольниковъ изъ темницы выпускала,
Въ землю христианскую хорошенько провожала»²⁹⁸.*

Сюжети фігурування число сім носять єдиний мотив та ідейну направленість: «700 душ християнських» маємо в думах «Маруся Богуславка», «Федора Безродного», «Про Олексія Поповича», а у думі «Самійло Кішка» та «Іван Коновченка» – 700 татаринів. Очевидно, сімка широко застосовувалась в якості круглого числа на позначення кількості. Однак, в певних думах до традиційного фольклорного звучання додалося ще і християнський мотив, що розкриває дуальність природи числа – художньо-образну і ідейно-символічну. Дійсно, релігійні мотиви характерні саме для дум давнього невільницького кола, що генетично пов'язані з голосіннями та псальмами, оскільки відображають долю невільників на чужині, християн серед іновірців. Сімка у нас практично зникає з поля зору у думах хмельницької доби та думах побутових, де вже відсутні мотиви боротьби з турками та татарами.

Замикає коло «богуславської групи»²⁹⁹ дума «Сокил і соколя», яка має

²⁹⁷Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 364.

²⁹⁸Там само. – С. 365.

²⁹⁹Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 28.

щонайменше дві редакції з суттєвими змістовими відмінностями³⁰⁰. В основі думи лежить епічне начало невільницьких плачів, але поглиблене алегоризмом значно давніших часів³⁰¹. Сюжет думи розповідає про сокола, дитя якого забрали стрільці-булахівці, які йшли з Цареграду. Вони віддали соколя Івану Богуславцю, який надягнув йому на ноги срібні пута, очі «закрив жемчугом» і ходив по місту забавлявся з птахом. Старий сокіл в цей час був в далеких чужих краях у пошуках їжі, а по поверненні - сизокрилий орел повідав йому про долю дитини. Орел дав пораду соколу летіти до Цареграду і навчити соколя не бути прихильним до турецьких розкошів. Дума завершується прокляттям Цареграду. В інших варіантах - сокіл врятував соколя з неволі.

Образи «сизокрилого орла», «ясного сокола» і соколяти- символічні. Через них співці прагнули донести головну ідею твору – засудження ренегатства та відображення неволі і визволення³⁰². Б. Кирдан провів аналогії з піснями інших народів і дійшов висновку, що дума має народне походження, а її образи, символіка - широко поширені в усній народній творчості³⁰³. Тож дума є доповненням до невільницьких плачів і розкриває ідею звільнення з турецької неволі, яка зваблює своїми розкошами. З точки нашого дослідження дума є прикладом відсутності числових показників, окрім двійки, що пояснюється вже самим алегоричним символічним наповненням думи. Крім того у думі мало відчуються релігійні мотиви, які підкреслювались би числовою матрицею. Тут

³⁰⁰Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 29.

³⁰¹Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: отпечаток из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880 г. – С. 23.

³⁰²Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 386-387.

³⁰³Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962.- С. 117.

не читаються ані молитви, ані звернення до Святих, батьків. При цьому образи сокола і соколяти розкривають символізм двійки, в якій заховались одвічна ідейність дуальності всього сущого, боротьби добра і зла, двох релігійних систем – християнства та мусульманства, які протиставляються і несуть різне ідейне забарвлення.

Зрештою, думи раннього невільницького циклу дають цікаву інформацію для дешифровки числового символізму. Ми можемо виділити кілька основних зрізів:

по-перше, розглянуті зразки послуговують стандартизованим набором числових зразків, що пов'язане зі спільним витокком від молитовних плачів киеворуської доби. Ми спостерігаємо кальковані семантичні конструкти, які повсякчас побутують в текстах наших дум;

по-друге, маючи молитовний характер і християнську ідейну направленість, числова матриця розкриває релігійні мотиви в ритмі Божої провіденції та адресації своїх прохань до Бога, який незримо присутній завжди. Числа носять глибокий символічний контекст, виступаючи іносказавчими елементами, хоча, на перший погляд, зливаються із загальною канвою оповіді. Однак, трикратні затинання трьома пучками таволги і тернини невільників під час їх молитов, трикратний прокльон турецької землі, потрійність кайданів, три церкви, на які паювали своє добро козаки, три цвіти галер – розкривають Божий помисл і саму його допомогу. Тут же проглядається ідея спокутування провин та випробовування віри через фізичні катування;

по-третьє, за числами сім та три закріплюються сталі семантичні конструкти: епічний пасаж про тридцятилітню неволю чи сімсот бранців розривають художньо-смісловий контекст. Подібні формули перекочовують з однієї думи в іншу, що дозволяє простежити вироблення традиційних для дум смислових числових образів;

по-четверте, пласт фактографічної інформації вказує на реальність описаних подій та підтверджує тезу, що невільницькі плачі формувалися в середовищі самих

бранців.

2.2. Думи про море: загальна характеристика та способи передачі числової символіки

В рамках невільницького циклу ми виділяємо групу дум, які К.Грушевська віднесла до категорії «дум про море»: думи «Про Самійла Кішку», «Про Олексія Поповича» та «Буря на Чорному морі». Кожна з них володіє набором як індивідуалізованих, так і загальних для всіх рис та характеристик. Якщо попередні зразки мають за пріоритетною точкою відліку почуття, ліризм, де подія має другорядне значення, то ці три думи – чудові зразки епічного мистецтва народу. Розпочнемо свій розгляд з думи «Про Самійла Кішку».

Дума пережила певні трансформаційні зміни, ступені розвитку та ампліфікації. Пояснення варто шукати в зміні настроїв та запитів аудиторії, під впливом чого співці могли вносити окремі фрагменти, при збереженні загальної сюжетної лінії³⁰⁴. Але в силу видозміни суспільно-політичних та історичних реалій настрої та побажання публіки виявились далекими від прославлення славних подвигів козацьких ватажків. Головний герой твори виступає реальною історичною особою, навколо якої згустились хмари таємничості. В.Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, А. Лісовський розглядають постать отамана як цілком реальну, яка близько 25 років пробула в турецькому полоні³⁰⁵. Дослідник

³⁰⁴Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества//Костомаров Н.: оттиск из журнала «Русская мысль». – СПб.,1880 г. – С. 28.

³⁰⁵Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – С. 220-230; Лисовский А. Опыт изучения малорусских дум / А. Лисовский. – Полтава, 1890. – С. 16; Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: оттиск из журнала «Русская мысль». – СПб.,1880 г.- С. 29-30.

думи В. Науменко взагалі відкинув правдивість пригод Кішки та подій думи. Він припустив, що вона була складена значно пізніше відомих джерел про кошового і відбувається підміна реального і історичного факту, пов'язаного з іншою особою (дослідник наводить сюжет з італійської брошури про втечу руського офіцера Симоновича з турецької неволі, датована 1643. Ця брошура, на думку вченого, більш близька до сюжету думи, ніж реальна постать С.Кішки³⁰⁶). Щоправда, опонентом до цієї думки виступив Б.Кирдан, якому сумнівним бачилося бажання кобзарів оспівувати давно минувший сюжет, коли перед їх очима розгортаються грандіозні події битв під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями³⁰⁷. Підсумовуючи, дослідник припустив, що дума складалась на протязі XVI – поч. XVII ст. на основі неодноразових захватів невільниками турецьких галер³⁰⁸.

Щодо дослідження числової інформації, то ми маємо справу з яскраво вираженим епічним началом з розширенням контекстів та смислових акцентів числової символіки. Молитовно-християнська першооснова думи проглядається вже в перших рядках:

Изъ города Козлова до города Трапезона

Гуляла галера цветкована-малевана,

Четырьма цветами процветанна,

Первым цветом процвитанна –

Синими киндяками обвиванна,

Другимъ цветомъ процветанна –

Турецкою червоною габою обвиванна,

А третимъ цветомъ процветанна – христианскою кровью фарбована,

Четвертымъ цветомъ процветанна –

³⁰⁶Науменко В. Происхождение думы о Самойле Кишке // Киевская Старина.- К., 1883. – № 6. – С. 24.

³⁰⁷Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 126-127.

³⁰⁸Там само. – С. 127.

***Невольниками осажена*³⁰⁹.**

Ми вже згадували при розборі невольницьких плачів, у думі «Про Марусю Богуславку», про присутність трійки для підкреслення відміни між мусульманами та християнами, де християнський постає світлим і просторим, прикрашеним квітами, тоді як мусульманський ототожнювався з в'язницею, темною і не привітною. Трійка супроводжує наших невольників у їх поневіряннях в турецькій неволі, ніби вказуючи на присутність Божу, який не лишає своїх дітей, посилаючи їм спасителя чи то в образі дівки-бранки, чи Олексія Поповича, чи Самійла Кішки (в цьому проявляється і символізм числа один). У думі «Про Олексія Поповича» ми побачимо фрагмент, де головний герой тричі читав Святе Письмо, що саме по собі пов'язане з низкою літургійних дійств під час богослужінь, а його корабель розбивало на три часті. Це приклади символіки числа три, коли воно виступає в якості засобу поглиблення змісту та введення відповідного настрою оповіді, просякнутого християнською ідейністю. Число три ще кілька разів постає на сторінках першого варіанту думи:

«Якь сталь Ляхь Бутурлака пидпивати,

***Сталь гетману запорожському по три чарки чарки горилки давати*³¹⁰.»**

В цьому фрагменті ми можемо простежити нову сторону символічної природи числа три – воно служить на позначення міцності та сили, адже щоб напоїти нашого героя треба багато міцного вина. В аналогічному смисловому ключі трійка проглядається і в сюжеті про три пари кайданів, якими закували невольників і які вони мають розірвати. Епічність контексту підкреслюється героїзацією.

У другому варіанті трійка ще більше посилює загальний ефект епічності та глибини твору. Особливо це яскраво проявляється при описі сну Алкан-паші:

³⁰⁹Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 508.

³¹⁰Там само. – С. 510.

*«Такій мине, небожята, сон приснився,
 Бодай николи не явився:
 Видиться моя галера цветкованна, малевана,
 Стала вся обидрана, на пожарі спускана;
 Видиться: мої турки, янычари,
 стали всі в пені порубані;
 А видиться: мої бедні невольники,
 Которі були в неволе,
 То всі стали по волі,
 Видиться мені гетьмань Кишка,
 На три часті розтяв,
 У Чорне море пометавь...»³¹¹.*

Перед розповіддю сну, Алкан-паша обіцяє винагороду «могь бы ему три грады турецкіє даровати»³¹². М. Плісецький відзначав, що тема пророчого сну паші підкреслює класичний епічний дух думи та вказує на широку практику використання подібного сюжету в епосі інших народів³¹³. Автор монографії «Українські думи та пісні історичні» Д. Ревуцький про образ сну говорив, що це «..одна з самих улюблених форм всесвітньої епічної народної творчості, починаючи від самих старих часів»³¹⁴. Для нас же показовим є введення числа три в цей сюжет, ніби незримо нагадуючи про праведність дій Кішки та віщість сну, за чим криється Божа присутність.

³¹¹Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009 – С. 516.

³¹²Там само. – С. 516.

³¹³Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. – К.: Кобза, 1994. – С. 245.

³¹⁴Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні / Д. Ревуцький. – К.: вид. товариства «Час», 1919. – С. 105.

У кількох варіантах дума закінчується описом того, як козаки «паювали» турецьке добро «на три часті», першу з яких віддавали на церкви. Святих місць для козаків теж три. Така трикратність вказує на те, що червоною ниткою в усій думі проходить незрима присутність Господа в протиборстві християн з мусульманами і число три з різними смисловими варіаціями намагається це підкреслити.

*«На святого Межигорського Спаса,
На Терехтемировській монастырь,
На святую Сечовую Покровъ давали»³¹⁵.*

*«Тогда турки-янычари тое зачували,
за три версты галеры турецкии отвертали»³¹⁶.*

Для підтвердження правдивості оповіді, яка складалась очевидцями, застосовуються числа синтезованого історично-фактографічного та епічного начал. Мова йде про кількість невільників та їх тюремщиків. За коментарями В. Антоновича і М. Драгоманова творцями думи могли бути лише учасники морських походів козаків, які на власному досвіді пережили полон, тож і опис галери даний правдивий та детальний³¹⁷.

*«Маеть собе избранного люду:
Семьсотъ турковъ, яничаръ четьреста,
Да бедного невольника полчвартаста»³¹⁸.*

Посилаючись на авторитет вчених можна зробити висновок, що кобзарі

³¹⁵Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 524.

³¹⁶Там само. – С. 513.

³¹⁷Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл.Антоновича и М.Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – С. 221.

³¹⁸Там само. – С. 515.

здійснили творчу переробку історичної реальності відповідно до визначених жанрових та творчих особливостей. Ми вже пояснювали семантику числа 7 на позначення певної сукупності людей при аналізі думи «Про Марусю Богуславку» і не будемо повторюватися, вказавши лише на подібний конструкт і щодо числа 4, з тою лише відміною, що воно значно рідше гостює на сторінках нашого думового епосу (можна ще згадати 404 яничари в думі про І. Богуславця та думу про І. Коновченка (див. дод. В)). На підтвердження факту творчої обробки історичної основи думи згадаємо пасаж про роздачу Самійлом Кішкою по одному ключу на п'ятьох невольників при захопленні судна. Всього ключів було 84. Якщо помножити 84 на 5, то отримаємо цифру в 420 невольників. Тож автори перших редакцій дійсно наслідували реальному історичному факту, спираючись на власний гіркий досвід. Але більш віддалені хронологічно переробки думи вказують на певну відірваність від очевидців. Так у пізніших версіях думи ми бачимо вже не 350 невольних козаків, а 40 (або 42), які перебувають спочатку у себе вдома, «в лузі Базалузі», звідки їх схопили і забрали в полон. Тож пізніший варіант демонструє втрату думою свого історичного коріння та більшої художньої обробки. Число сорок не часто зустрічається в думах, оскільки епічний формат вимагає більшої наповненості кількістю людей чи ворогів. При цьому ми маємо спостерігати певний паралелізм з біблійними мотивами. У одному з варіантів ми читаємо:

«Благодарю тебе, Господи милосердний, що за

Сорокъ літъ Господь мене привівъ

Козака гетьмана Самійла у вічі повидати»³¹⁹.

Це ніби вказівка на біблійну легенду Мойсеєвих поневірян по пустелі протягом 40 років, якого Господь зрештою привів до рідних берегів. Простежити

---

³¹⁹Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица(мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 534.

аналогію з нашим Самійлом Кішкою не важко: він також звільнив своїх побратимів з неволі і привів їх додому через 40 років поневірянь, а співець своєю формулою-звертанням підкреслює Божий промисл та милосердя.

Останнім елементом в числовій матриці думи представляється фрагмент кількості років у неволі. За гіпотезою М. Костомарова, М. Грушевського та інших дослідників Самійло Кішка міг перебувати в полоні близько 25 років. Тоді цифра в 30, 40 і 54 роки, які ми зустрічаємо в різних варіантах думи, мисляться нам витворами епічної традиції. Дослідник Б. Кирдан акцентував свою увагу на тому моменті, що думи невільницького циклу розповідають нам про простих людей, які не наділені жодними неймовірними здібностями чи силою, і врятуватися з неволі їм допомагає хитрість, самопожертва чи допомога потурчан³²⁰. Їм не характерні риси богатирства, які ми знаходимо в думках «Про Івана Коновченка» чи «Отамана Матяша Старого». У невільницьких думках прийоми гіперболізації проявились при перебільшенні кількості років неволі, що мало служити незримим нагадуванням незламності волі, витривалості духу невільників, дозволяючи «більш рельєфно виділити ті якості героїв, зображенню яких і присвячені думи даної групи»³²¹. Так В. Антонович і М. Драгоманов вказували, що 54 складене з двох епічних чисел – 30 і 24³²², які відбивають згадану тенденцію (див. дод. Д).

Аналіз думи з точки зору її числової символіки розкрив небачену глибину релігійності світосприйняття та широкого побутування різних варіацій цієї символіки – від іносказавчої до етикетної. Кожен рядок думи, кожна цифра в її сюжеті створюють потужний контекст Божої провіденції та присутності.

Дума «**Олексій Попович**» дослідники відносять до часу морських козацьких

³²⁰ Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 180-181.

³²¹ Там само. – С. 180.

³²² Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1 – К., 1874. – С. 228.

походів. В. Антоновича і М. Драгоманова за час створення називають кінець XVI століття³²³. Сюжет думи малює перед нами картину шторму на морі, яка розбиває козацьке судно на три частини, в наслідок чого потопляють 350 козаків. Кошовий просить козаків сповідатись в своїх гріхах, щоб Бог змилювався над ними і припинив бурю. Далі йде сповідь писаря Олексія Поповича, гріхи якого суперечать суспільній моралі. Він просить прощення і обіцяє змінитися у разі успішного завершення пригоди. Після цього буря стихає і козаки успішно рятуються. Закінчення думи має дидактичний мотив і прославляння отцево-матчиної молитви.

За особливостями сюжету М. Костомаров ділить варіанти думи на дві групи: перша – спасіння приходить відразу після сповіді головного грішника, за другою – після того, як була принесена жертва морю (утихомирення моря кров'ю): «Такимъ образомъ, по этому варианту, который старее прочихъ, въ чисто христіанской идее о силе покаяния предъ Богомъ примешивается идея уже чисто-языческаго: умилоствление человеческою кровью разъяренной морской пучины»³²⁴. Накладання двох традицій витікає з того міфологічного типу мислення, який притаманний людині (за теорією М. Еліаде Священна історія розповідається в міфах, а людина релігійна живе у часі витоків, тобто – міфічному часі³²⁵). Дума «Про Олексія Поповича» «розвиває давній легендарний мотив про поглинання морем великого грішника (пізніші варіанти – відтинання йому пальця, проливання крові в море), закомпонований у події морських козацьких походів наприкінці

³²³ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1 – К., 1874– С. 201.

³²⁴ Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: оттиск из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880 г. – С. 29.

³²⁵ Еліаде. М. Священне і мирське // Еліаде М. Мефістофель і Андрогід. – К., 2001. – С. 57.

XVI- поч. XVII ст.³²⁶.

І. Франко звернув увагу на той факт, що тема думи – буря на морі і чудесний рятунок судна – була в ту пору популярна на Україні не тільки в кругах козацьких, але також і духовних»³²⁷. Автор згадує у своєму дослідженні, що в середньовіччі побутували кілька легенд, які мали за сюжет спасіння через жертву чи покаєння, але найближчим до нашої думи «є се оповідання, записане в житії Св. Палладія, уміщенім в наших Честьях – Мінеях і в Прологах від дня 19 марта, а відси переняте також до вельми популярної в XVIII віці уніатської книги «Народовещание»³²⁸. Далі він уточнює, що подібні сюжети викупів «пожертвуванням якоїсь людської душі» часто можна спостерігати і в казках³²⁹. Як висновок, І.Франко визначає найближчим джерелом думи біблійне оповідання про пророка Йону³³⁰.

Поряд з думою «Про Олексія Поповича» стоїть дума «Буря на Чорному морі», яку часто приймали за перероблений варіант першої. Різниця ж між ними полягає в різному соціальному середовищі свого виникнення: «тим часом як дума про Бурю репрезентує традиційний родовий світогляд, що відбивається в більшості дум, - дума про Олексія Поповича відбиває соціальні погляди професійних моряків»³³¹. Саме порушення традицій від'їзду, а не тяжкість гріхів викликала до життя бурю. Поділ думи на редакції К. Грушевська аргументує і територіальним принципом, оскільки зразки, в яких Олексій Попович втрачає палець, походять з

³²⁶Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 572.

³²⁷ Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т.29. – К., 1981. – С.196.

³²⁸Там само. – С. 197.

³²⁹Там само. – С. 197.

³³⁰Там само. – С. 198.

³³¹Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 62.

однієї місцевості – Пирятина. Очевидно, перший варіант саме і мав за місце створення саме коло пирятинських кобзарів³³². Появу ж нової редакції дослідниця пояснює дисонуванням моряцької моралі Поповича та жорсткої розплати з внутрішнім світом слухачів. Внаслідок цього і була створена більш м'яка редакція, яка виявилася дуже поширеною³³³.

Стосовно нашого зацікавлення, то при аналізі груп та редакцій думи ми помітили характерну особливість: пізніші зразки мають більшу кількість числової інформації. Так, якщо для першої редакції думи (Вар. А, Е, Д у К.Грушевської) (див. дод. Е) налічуємо по 3 числові знаки, то далі їх кількість зростає. Ця особливість пов'язана з розширенням сюжету думи про гріхи Олексія Поповича. Перша редакція пропонує простий опис, який не включає числової символіки, тоді як друга має значні уточнення. Порівняймо:

«Хочь я святое письмо читаю

И вась, простих людей, на все добре научаю,

Я соби найбільший всех вась грехь маю:

Що я оть отця своего, оть паниматки изь города Пирятина

Вь охотное войско виежжаль,

Я сь отцем и паниматкою прощенія не принималь,

Я отца своего и паниматку стременими вь груди оть себя отпихаль,

Старшого брата зневажаль,

Старшую свою сустру сильно проклиналъ, -

Що я, панове, сам не добре починаль,

Что кров христіанскую безневинно проливалъ,

По городу Пирятину проезжаль, детокъ маленьких

Добрим конемъ розбиваль:

³³²Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 55.

³³³Там само. – С. ССХVII.

Отъ теь мене Господь милосердний на великой потребе покараль»³³⁴.

Другий варіант пропонує:

*«Одь вась таки гріхів більше маю:
 Шо як вь охотне військо одьїжжавь,
 И зь отцем и з матір'ю
 Вопрощенія не мав,
 И старшого брата
 за брата не мав;
 и старшу сестру
 барзе зневажав,
 Стремінемь у груди однихав;
 А ще з города вибігав,
 Триста душ дітей маленьких
 Конем своїм добрим розбивав,
 Кров християнську
 Безвинно проливаль...
 А ще мимо сорока церковь пробігавь
 Шляпи не здіймав
 И насебе хреста не покладав,
 І отцевської-матчиної
 Молитви не споминавь»³³⁵.*

Сюжет для обох зразків один, але другий варіант має уточнення з образі числової символіки. 300 душ дітей відносимо до семантичного конструкту, за яким трійка носить характер гіперболізованого уточнення (300 душ ми зустрічаємо і в

³³⁴Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 584-585.

³³⁵Там само. – С. 601-602.

думі «Про Самійла Кішку»³³⁶, і в думі «Про Івася Коновченка». Така формула є сталою для трійки та сімки, які вносять додаткову внутрішню напругу в оповідь, вказуючи на Божу присутність. К. Грушевська висловила, що гріхи Поповича мають характер більше порушення традицій, а не моралі, але ми припускаємо, що це твердження буде вірним для ігнорування саме прощання з батьками та нешанобливим ставленням до родичів, а от знуцання над дітьми та зневага до церкви роблять характер гріхів вже моралізаторським. З огляду на це, ми і знаходимо в пізніших переробках числові вказівники, які мають загострити увагу слухача до важливих суспільних проблем.

Як вже зазначалось, в українській фольклористиці тривалий час думу «Буря на Чорному морі» сприймали за варіант думи «Про Олексія Поповича». Це дві різні думи, які мають в спільному активі загальну християнську ідею про силу каяття, яка характерна для всіх дум раннього епічного невільницького циклу³³⁷, але перша - «моряцький твір», що відображає обставини не правильного від'їзду, а друга - це апофеоз роду³³⁸, засудження не шанобливого ставлення до батьків, старших людей, що виступає «універсальним законом, ментальною рисою українського народу і критерієм духовної цінності людини. Мотив матиного та батьківського благословення як гарант козацького щастя і навіть самого життя проходить наскрізним не лише в думках.»³³⁹.

Для обох дум характерним є сюжет про розбиття морем корабля на три частини:

«Ой близь Чорного моря, на кепеню біленькому,

³³⁶Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 561-563.

³³⁷Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927.- С. 79.

³³⁸Там само. – С. 6-7.

³³⁹Таланчук О.М. Українознавство. Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник / О. Таланчук. - К.: Либідь, 1998. - С. 112.

*Тамь соколь ясненькій жалобненько квиліть, проквіляє,
 На Чорное море спільна поглядає,
 Що на неби вси звизди помрачило,
 А половину мисяця в. хмари уступило,
 А изь низу буйний витер повиває,
 А по Чорному морю супротивная філя уставає,
 Судна бере козацьки, молодецьки, на три части розбиває»³⁴⁰.*

Ми вже згадували при аналізі невірницьких плачів вживання трійки в моменти важких випробувань для українців, тож даний уривок є продовженням традиції на позначення перста Божого. Однак, в думі «Буря на Чорному морі» інша ідейна направленість і інша семантика числового ряду. Три частини стають типовим елементом оповіді, відійшовши від першопочаткової образності.

Цікавим виступає пасаж думи «Буря на Чорному морі» про двох братів. Двійка не частий гість наших текстів, але це не зменшує її символічної природи. Справа в тому, що число 2 ще з давніх давен лежить в основі бінарного світосприйняття, що закладено в основі міфоепічної традиції опису світу. В нашому ж випадку двійка реалізується в образі двох братів, які порушили моральні устої родової общини і їх рятує саме молитва рідних. Для підтвердження цього і для введення гостроти в сюжетну лінію деякі варіанти містять образ третього потопаючого, який не зв'язаний з родом, не має сім'ї, і саме через своє сирітство помирає.

Пряма вказівка на Божественну суть, що витікає з ритуальних дійств проглядається у пасажі про трикратне читання Святого Письма Олексієм Поповичем та може служити прямим іносказавчим елементом:

*«Ой Олексію Поповичу,
 Пирятинський родичу,*

³⁴⁰ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009 – С. 589.

Отамане військовий,

Писарю лестровий!

Тижь бо й по трійчі письмо святе у руки береш на день, та й читаєш»³⁴¹.

Числова структура думи про Олексія Поповича ще раз переконує нас в глибокій релігійності та широкому застосуванні різних прийомів числової символіки. Спасіння від трикратного читання Святого Письма є прямою вказівкою на домінування в свідомості творців дум християнського світосприйняття, в якому трійка займає одне з ключових місць в системі символіки.

Другий блок думового матеріалу, який ми умовно називаємо думами про море, відкрив нам нові відтінки та смислові звучання числового символізму. Маючи органічний зв'язок з невірницькими плачами, розглянуті зразки відбивають типові семантичні конструкти числової інформації:

по-перше, число три побутує в ідейному ключі християнської символіки і використовується для підкреслення Божого помислу в усіх людських діяннях. Прямими іносказавчими елементами будуть уривки про трикратне читання Святого Письма під час бурі, паювання здобичі на три часті, одну з яких віддавали козаки на три церкви. Подібний підтекст читається і сюжеті про сорокарічний полон і блукання Самійла Кішки, який вивів з неволі козаків;

по-друге, в образах Олексія Поповича і Самійла Кішки втілюється ідея спасіння, звільнення, головування, особливого призначення. Символіка одиниці має глибокі космогенні корені, в яких криється ідея цілісності, єдності. Індивідуалізм наших героїв не містить надприродних контекстів, вони є звичайними людьми, які зуміли захистити слабших;

по-третьє, в рядках дум ховається гіперболізація як художній засіб, якими широко послуговували творці думового епосу. Ця характеристика втілюється в

---

³⁴¹ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009 – С. 595.

цифрах років неволі, які відносяться до сталої епічної традиції;

по-четверте, новим для нас буде контекст побутування двійки для підкреслення протистояння родовим цінностям і безрідства в образах двох потопаючих братів та третього чужинця, якого не захищає сила батьківської молитви. Дуальність простору підкреслюється семантичними конструктами двійки.

2.3. Символіка чисел в думах про степ, лицарство та захисників рідної землі

Думами про степ називають думи «Втеча трьох братів з Азова» та «Три брати самарські». Сюжет першої думи розгортається навколо мотиву втечі трьох братів з турецької неволі. Двоє старших мають коней і тікають від погоні, залишивши молодшого - «пішого-пішаницю». Щоб той не збився з дороги, вони лишають йому різні гілки для орієнтації. Коли ж брати виходять в степ і не можуть лишати слідів, середній брат починає відривати від своєї китайки шматки тканини. Старший брат підбиває середнього не говорити правди батькам, бо тоді можна не на три, а на дві часті добро батьківське паювати.

За сюжетними відмінностями К. Грушевська поділяє варіанти думи на три групи: перша – найдавніша – завершується вигнанням старшого брата за його гріх проти молодшого з отчого дому; друга – обидва старші брати помирають по дорозі додому; третя – брати спокутують провину перед братом, а вся вина ніби перекладається на чужину, проклинаючи турецьку землю.³⁴²Перші дві групи дослідниця вважає складеними приблизно в один час, тоді як третя пройшла значну переробку. Час створення В. Антонович і М. Драгоманов встановили «не

---

³⁴²Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 92.

ранее конца XV в.»³⁴³.

Перед нами новий сюжетний виток думового епосу, який за основу бере історичне підґрунтя тяжкої долі невольників, але антураж вже має глибоке моралістично-ліричне забарвлення і вектор змістився в сторону родинно-побутової традиції. Так трійка розкривається в символічному фольклорному ключі казкового сюжету про двох братів проти одного. Це дозволяє висвітлити важкі «пороки» суспільства, такі як підступність, жадібність, заздрість. При цьому, християнська ідейність дещо відходить на другий план.

З огляду на те, що дума є органічним продовженням невольницької тематики, в тексті знаходимо типові числові звороти. Так, не дивним виявляється наявність фрагменту про три частини, на які порубають втікачів за умови схоплення (подібний смисловий конструкт знаходимо в думі «Про Самійла Кішку» та «Олексій Попович», «Буря на Чорному морі» (див. дод. Д-Е). Це підтверджує думку про наявність певної універсальної для всіх дум числової матриці в якості художнього засобу поглиблення контекстів.

Відмітимо, що числова структура повніше і ширше застосована в текстах першої групи думи, виділеної К.Грушевською. Нашу увагу привертає варіант думи Л, який розкриває різні контексти числової образності для трійки:

на позначення кількості втеч: тут ми знову спостерігаємо фігурування числа три при згадуванні мусульманської віри (невільницькі плачі, дума «Про Самійла Кішку», «Про Олексія Поповича»), що говорить про вироблення сталої форми числового символізму, коли трійка присутня у сценах покарань та фізичних знущань над невольниками, а вказівка на «віру бусурманську» доповнюється трійкою як символом Святої Трійці:

«Два рази нас доганяла (віра бусурманська – прим. Авт.)

³⁴³ Антонович В., Драгоманов М. Предисловие // Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – С. 133.

*Назад завертала, -
То вже третій раз як доганятиме,
То вже наше тіло козацьке молодецьке
Сіктиме, рубатиме»³⁴⁴.*

на позначення часового проміжку. Цей семантичний аспект вживання числа три представлений широким спектром думових пам'яток (дума «Про Івана Коновченка» (3 дні плакала мати Івася, на третю годину наздогнав він загін козацький³⁴⁵), дума «Про Хвеська Андибера»³⁴⁶, у думі «Про Федора Безродного»³⁴⁷, дума «Про Самійла Кішку» (три дні і три ночі стояли козаки на острові³⁴⁸. Згадаймо і 30 років, які провів Самійло в неволі (цей же сюжет і в думі «Про Марусю Богуславку»).

*« То вже третього дня
Піший піхотинець
Тим-же путем
У три гаї вбігає...»³⁴⁹;
«То вони стали припочивали,
Три дні і три ночі єго ждали»³⁵⁰.*

У думі «Олексій Попович» читаємо аналогічний сюжет:

*«Тогда козаки добре дбали
До Тендри-острова прибували,*

³⁴⁴Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 121.

³⁴⁵ Там само. - С. 24-28.

³⁴⁶ Там само. - С. 138.

³⁴⁷ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. - С. 427.

³⁴⁸ Там само. - С. 596.

³⁴⁹ Там само. – С. 122.

³⁵⁰ Там само. – С. 122.

А в Тендрі-острова три дні і три ночі стояли»³⁵¹.

3) кількість шляхів, доріг. Це один з типових казкових сюжетів, який відбився і в наших думках: про три шляхи ми знаходимо і в думі про Івася Коновченка, якого поховали між трьома шляхами³⁵².

«То вже вони соїжджают

На три шляхи

На три Муравські»³⁵³.

В думі ми зустрічаємо і типову формулу про три недолі (лиха, хуртовини), яка теж має широке поширення (дума «Про вдову і трьох синів», дума «Про Івася Коновченка», дума «Про Сірчиху і Сірченків», “Козацьке життя”. Акцентуємо увагу на тому, що всі ці думи більшість дослідників відносять або до родинно-побутових, або до перехідного типу від героїчної епіки (дума «Про Івася Коновченка»). Тож ми можемо говорити про вироблення нових смислових контекстів та засобів творчого прикрашення. В цьому семантичному ключі теж проглядаються нові риси – відповідність народним традиціям, які значно глибші, ніж християнські, а сюжет трикратного випробування горем є типовим для фольклорної творчості³⁵⁴. Трійка вносить символічне звучання в образ родових традицій:

«Третя пригодонька –

Помирає на чужій стороні ,

Без отця, без матері,

³⁵¹Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 596.

³⁵² Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 46.

³⁵³Там само. – С. 122.

³⁵⁴Матяш І. Первісні джерела символіки українського героїчного епосу – дум та історичних пісень // Народна творчість та етнографія. – 12/2004. - № 6. – С. 5.

Без рідного рідня»³⁵⁵.

Саме третя пригода підкреслює відірваність брата від роду, родини. Тож трійка ніби смисловий акцент, який має за мету ускладнити внутрішньо ідейний замисел виконавця. Це пов'язане з трансформаційними змінами думи у напрямку висвітлення гострих соціальних проблем, які стали більш актуальними, ніж оспівування полону. Так у варіанті В третім лихом є буйний вітер, який збиває «брата з ніг». Цей варіант відносимо до більш пізньої групи думи (за класифікацією К. Грушевської), в якій ослаблена «всяка моралістична ідея»³⁵⁶ і яка не набула широкого поширення. Ці паралелі дозволяють простежити і зміну смислового навантаження думи: так для ранньої групи трійка є образним елементом, за яким стоїть ідея, тоді як у третій групі – це лише художній засіб, пережиток минулого;

4) трійка на позначення природних явищ: сюжет про три гаї, через які їхали три брати Азовські і аналогічний уривок у думі про Матяша Старого, вийшов з глибин колективної народної фольклорної традиції, яка криється в шануванні природи (згадаймо і три вітри, які мали рознести останки молодшого брата у «Втечі...»³⁵⁷, і три хвили, які розбивають козацькі судна на три часті в думі «Про бурю на Чорному морі»). Одухотворення та поклоніння неживій природі виступають однією з ключових дефініцій світосприйняття нашого народу. З цього ж репертуару і три зозулі, які прилетіли провести козака в останню путь і тут ми проглядаємо синтез християнського і фольклорного традиційного світосприйняття. Той же мотив і в приході трьох орлів та соколів. Сокола вважають символом козацької душі, посередником між світом живих і мертвих, тож вказівка на три соколи ще раз підтверджує тезу про глибоку символічну традицію трійки в якості

³⁵⁵Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська.– К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 122.

³⁵⁶Там само. – С. 92.

³⁵⁷Там само. – С. 122.

образу Божого. Звірів і птиць люди вважали за давньою архаїчною традицією, своїми друзями та побратимами. Тож не дивно, що саме вони прийшли провести в останню путь молодшого брата, а сама смерть є нічим іншим, як поверненням до природи.

Тож ми відмічаємо характерну особливість думи: у більшості варіантів другої і третьої групи кількість числових згадок менша і обертається навколо трійки (3 брати, 3 недолі, три козацькі признаки, на 3 частини паювали добро), тоді як варіанти першої групи ніби зібрали воедино всі характерні думі числові показники. Так ми можемо вказати ще й на такі числа, як 12 і 9:

*«Братику мыйй,
Голубонько сывый!
Що ты кажешъ,
Мовъ нашесерце ножемъ пробываешъ!
Що наши мечы на тебе не здыймуця,
На дванадцять частей розлетяця,
И наша душа грихивъ до вику не видкупыця!»³⁵⁸;*
1) *«То вже дев'ятого дня піший піхотинець
На Осавур-могилу збігає
Припочивок має:
Ногами не поступає,
Руками не облаждає,
Головоньки на світ Божій не піднімає...»³⁵⁹.*

Цьому уривку передую розповідь про перебіг пересування братів: на третій день старші вийшли на три шляхи «муравські», до яких молодший дійшов на шостий день, а потім старші дійшли до Савур-могили і чекали молодшого три дні і

³⁵⁸Грушевська К. Українські народні думи . Т.1/ К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 113.

³⁵⁹Там само. – С. 122.

три ночі, але він прибув на дев'ятий день, виснажений і самотній і знайшов тут собі смерть та проводирів у образі трьох зозуль та трьох орлів. Очевидно, дев'ятка служить для передачі поступового подвоєння трійки для нарощення внутрішньої напруги оповіді. На це вказує і вираз в одному з варіантів думи: коли старші звітують перед батьками і говорять, що молодшого дев'ять років у вічі не бачили. Крім того, на рівні припущень зауважимо, що смерть брат знайшов саме на дев'ятий день своєї втечі, що вводить нас в царину християнської обрядовості, за якою на дев'ятий день поминають усопшого. Так чи інакше, дев'ятка пов'язана саме з ритуалізацією смерті, хоча ми не можемо констатувати цього в повній мірі для нашого сюжету. Скоріше це художній прийом введення трикратного збільшення числа три залежно від етапів сюжету.

Зрештою, дума «Втеча..» склалась в період з кінця XV до початку XVII століття³⁶⁰. Б.Кирдан це досить широке хронологічне поле пояснив еволюційним та трансформаційним розвитком сюжету думи: «По мірі того, як події боротьби з турецько-татарськими набігами відходили в минуле, дуже змінювалась і ускладнювалась загальнолюдським мотивом сімейних відносин. Це відбулося під впливом інших жанрів українського фольклору, в яких аналогічні мотиви широко поширені»³⁶¹. Отже, початкові мотиви втечі з неволі поступово замінились на більш соціально гострі проблеми, які хвилювали суспільство. У підсумок можемо вказати на перетинання християнської і фольклорних візій та концептів світосприйняття. Дума «Втеча трьох братів з Азова» мислиться чудовим зразком, в якому представлені різні семантичні конструкти числової символіки та особлива увага до числа три з широкими варіаціями його смислового навантаження.

Думу «**Три брати Самарські**» К. Грушевська віднесла теж до циклу дум про

³⁶⁰Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська.– К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 155.

³⁶¹Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962.– С. 156.

степ, тоді як Б.Кирдан класифікував її як думу про бойовий подвиг захисників рідної землі, поставивши її в один ряд з думами «Атаман Матяш Старий», «Федір Безродний», «Козак Голота», «Івась Коновченко». Ми її подаємо у перехідній позиції до двох груп, оскільки її зміст демонструє зв'язок як з «Втечею...», так і героїчними думами про захисників.

М. Костомаров зупинив свою увагу на тому моменті, що сюжет помираючого в степу козака рахувався улюбленим в народній поезії, оскільки була ціла плеяда зниклих безвісти синів, чоловіків, братів і рідні не знали нічого про їх долю. Крім того, дослідник відстоював тезу про моралістичну основу думи, яка є надбанням більш пізньої редакції, тоді як початково вона мала описати просто образ «страдницької» смерті поранених козаків³⁶². Б. Кирдан заперечив думку М. Костомарова, вважаючи що на подібній основі могла виникнути лише дума «Смерть козака в долині Кодимі»³⁶³, назвавши наш зразок героїчним твором про лицарство³⁶⁴. А. Лісовський теж визначав думу «плодом позднейшого творчества»³⁶⁵. Дума стала свого роду ілюстративним матеріалом для моралістичних ідей, які висловлювались у думах «Втеча...», «Буря на Чорному морі». «Коли ця дума і виникла на історичній основі, то від останньої не лишилось жодної самостійної ознаки, яка свідчила б про її раніше існування»³⁶⁶. Трансформаційні зміни думи у XVIII – на поч. XIX ст. відсторонили героїчний мотив, висунувши на перший план ідею смерті братів як покарання за непослух батьків. Тож дума не є оригінальним твором у пізній редакції.

³⁶²Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.:оттиск из журнала «Русская мысль». – СПб.,1880 г. – С. 32.

³⁶³Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962– С. 184.

³⁶⁴Там само. – С. 190.

³⁶⁵Лисовский А. Опыт изучения малорусских дум / А.Лисовский. – Полтава, 1890.– С. 45

³⁶⁶Там само. – С. 47.

Щодо числової інформації, то для думи є характерним мотив про трьох братів, який ми аналізували при розгляді попередньої думи. Така типова формула вийшла з арсеналу народної творчості і служить для художнього ілюстрування повісті. В тому ж звучанні маємо мотив про три байраки і три терни, які постають в образі природних проводирів до потойбічного світу. Цікавим є пасаж про зв'язок образу смерті та числа дев'ять:

*«Чи не одна нас шабля порубала,
 Чи не одна нас куля постріляла?
 Що маю я на собі
 Дев'ять ран рубаних, широких,
 А чотири стріляні то й глибокі...»³⁶⁷.*

Ці рани є смертельними і їх кількість наголошує на символічному зв'язку образу смерті та числа дев'ять. Сама ж дума за головну ідею взяла думку про перевагу смерті перед неволею, яка представлялася більш важким випробуванням³⁶⁸. Відмітимо, що в іншому варіанті вказується на 4 рани, однак ми це пояснюємо творчою переробкою кобзаря І. Кравченка-Крюковського (сюжет про 4 рани він використав і при описі смерті Ф. Безродного, що дозволяє нам говорити і про індивідуальні особливості творчих трансформацій кобзарів). Ми маємо справу з тенденцією до зростання кількості чисел в більш пізніх варіантах дум (старіший варіант думи, що мав виразно героїчний характер згадує лише трьох братів та «2 байраки і 2 терни», тоді як в пізніших переробках з'являються вже три байраки і терни та кількість ран). Беремось припустити, що така схема спрацьовує в результаті більш голосного звучання релігійного мотиву у варіантах пізнішої переробки, тоді як архаїчні зразки базувалися на принципах побудови

³⁶⁷Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 148.

³⁶⁸Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 188-191.

епічних творів та фольклорних мистецьких засобів. Зокрема, для старішої редакції достатнім був сюжет про трьох братів як один з найулюбленіших пасажів, тоді як пізніші версії вже вимагали більш глибокого релігійного звучання.

Розглянуті думи обертаються навколо мотиву смерті, за якою криється більш глибока ідея прославлення родинних цінностей, за нехтування якими герої і втрачають життя. Архаїчність сюжету дозволяє простежити генетичні зв'язки думи з давніми фольклорними мотивами: героями дум є три брати, образ яких зустрічається в казках, оповідях, приказках; три соколи, три зозулі, три байраки, три вітри – трикратні образи природних проводирів до іншого виміру, який є новим витком існування, переродження душі. Трійка містить глибокий вимір традиційного, яке отримує звучання моралізаторське.

Дума **«Про Федора Безродного»** складається під впливом невільницьких плачів, але із зміщенням акценту до розкриття сюжету обрядової смерті лицаря. На перший погляд дума за своєю числовою семантичною структурою відбиває основні конструкти, розроблені для всього масиву думових пам'яток старшої доби:

по-перше, сімка постає в образі умовної кількості людей. В нашому випадку – 700 козаків, які прийшли за тілом отамана, вбитого бусурманами, але за сюжетом з 700 вибрали 50, а в іншому варіанті – 40 чоловік. Однак, 40 козаків характерні тільки для варіанту, який був записаний від кобзаря І. Кравченка-Крюковського. Цей запис та записи від О. Вересая належать, на думку К. Грушевської, до одної школи (зіньківської),³⁶⁹ а варіант О. Вересая В. Антонович і М. Драгоманов називали довшим за інші, відходить від основної теми і виникає на основі інших дум про невільників. Спорідненість записів обох кобзарів говорить про спільну традицію, а тому припускаємо, що сюжет з 40 козаками міг бути запозиченим із думи «Про Самійла Кішку», оскільки І.Кравченко-Крюковський мав його в своєму

---

³⁶⁹. Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931.– С. 111-112.

пісенному репертуарі. Ми не маємо записів думи «Про Самійла Кішку» від О. Вересая, тому можемо припустити, що І. Кравченко-Крюковський зробив власну творчу переробку думи. (Крім того, як і в думі про Самійла Кішки в нашій думі теж є вказівка на 12 днів, що зближує ці дві групи). Отже, ми ще раз наголошували на існуванні системи загальноприйнятих числових канонів, якими широко послуговували кобзарі та вироблення індивідуальних засобів числової символіки і художнього оздоблення;

по-друге, в думі ми знаходимо фрагмент про «4 рани широкії, 4 рани глибокії», який присутній і в думі «Самарські брати». Обидва варіанти співав І.Кравченко-Крюковський. Цікаво, що такий сюжет притаманний лише для представників зінківської кобзарської школи (див. варіанти Г і Г у К. Грушевської думи про «Самарських братів»³⁷⁰). Представники цієї школи мали власну числову матрицю, яку вони легко переносили з думи до думи, розмиваючи їх окремішність та підкреслюючи гнучкість змістовного наповнення дум;

по-третє, продовження мотиву трикратних проводирів до іншого виміру з тією відміною, що в попередньому розділі ми мали справу з природніми явищами чи представниками тваринно-пташиного світу, а в наведеному фрагменті мова йде про інших:

*«У головках сивый кинь стоить,
А в ныженьках слуга сыдыть,
А в рученькахъ свича горыть»³⁷¹.*

Трикратність присутня і в рядках:

*«Пидь рикою, пидь сагою дьнипровою,
Пидь зеленою вербою*

³⁷⁰Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська.– К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 138.

³⁷¹Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 406.

*Там лежыть козакъ Хведирь Безридний,
И бездильный и безплідный
Постриляный, порубанный и посиченный
На смертельни раны побытый»³⁷².*

Ф. Безродний помирає не в неволі, серед чужих місць, а вдома, в рідному оточені. Тож і смерть його супроводжується дорогими і звичними йому провідниками, тоді як молодший брат у «Втечі трьох братів з неволі» помирає на чужині, всіма покинутий окрім вітрів та птахів, які відбивають образ рідної землі, а їх трикратність – додає ще більшого ідейного звучання.

Пізніші варіанти думи втрачали своє ідейно-символічне дно, що проявилось у зменшенні числових показників, або їх заміни. Так, у варіанті, записаному від О.Кобиланки ми маємо вказівку на 100 козаків, які вирушили на пошуки нашого героя. Сотня більше не присутня в жодній з дум і служить простим ілюстратором умовної кількості людей, не маючи символічно-сміслового навантаження.

Продовженням мотиву смерті є дума «Смерть козака в долині Кодимі», яку М. Костомаров назвав «явищем упадку» через бідну палітру оригінальності³⁷³. Сюжет про смерть козака, алегоричні образи триколюру галер були запозичені з інших дум. Числова символіка слугує свого роду дубляжем попередніх думових зразків. Зокрема:

по-перше, вже згадане запозичення про три цвіти, якими прикрашена галера:

«Що море трома цвѣтами процвѣтає:

Первымъ цветомъ – островами,

Другимъ цветомъ – кораблями,

³⁷²Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. - С. 434-435.

³⁷³Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.:оттиск из журнала «Русская мысль». – СПб.,1880 г. – С. 34.

Третимъ цветомъ – молодыми козаками»³⁷⁴.

по-друге, тричі бував козак в долині Кодимі і саме на третій раз знайшов свою смерть (за третім походом помер і Івась Коновченко);

по-третє, трикратність характерна і для зброї козака, яку він набив трьома мірками пороху і трьома кулями, аби розігнати орлів – чорнокрильців, які не дають козаку померти;

по-четверте, особливу увагу привертає згадка про три прокльони долини. При цьому у самій думі згадані лише два конкретизовані звернення. М. Плісецький зазначав, що «причина прокльонів потрійна, але саме прокляття цій місцевості, де нещаслива доля спостигла воїна, майже традиційне і корениться, очевидно, в глибокій давнині»³⁷⁵. Тож дума «Смерть козака в долині Кодимі» відбиває усталені семантичні числові конструкти, в яких домінуючим елементом продовжує залишатися число три на позначення алегоричних та іносказавчих контекстів.

Завершують цикл дум дохмельницької доби думи **«Козак Голота»**, **«Івась Коновченко»** і **«Отамана Матяша Старого»**. Так, дума про «Отамана Матяша Старого» є зразком звитяжної боротьби українського народу проти чужоземних завойовників³⁷⁶. За сюжетом ми бачимо знову порушення поради старшого, мудрість та досвід якого протиставляються безпечності та запалу молодих. Згадаймо як Івась Коновченко не послухав старого та досвідченого отамана Філоненка і пішов п'яний проти татар, за що і поплатився життям. Аналогії видно не озброєним поглядом. Ідея непослуху, «конфлікту батьків і дітей» та керівника і підлеглих постають головною в цій думі, яку М. Костомаров вважав за історичну,

³⁷⁴Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931.– С. 147.

³⁷⁵Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. – К.: УКСП «Кобза», 1994 – С. 299.

³⁷⁶Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 811.

зазначивши, що пізніша переробка та явне перебільшення кількості загиблих відсторонюють історичну основу на задній план³⁷⁷, але гіперболізація є незмінною ознакою поетики героїчного епосу. Однак, модифікації думи носять не дегенеративний характер, а відображають адаптацію твору до нових умов його функціонування, пов'язану зі змінами в суспільній та індивідуальній свідомості XIX-XX ст.³⁷⁸. Дума є фольклорним твором, в якому відображені традиції архаїчного мислення та міфологізованого світосприйняття. Вона виступає явно сакралізованим твором, де персоніфікується ідея служіння рідній землі та міфологізує героя відповідно до суспільних уявлень. Для слухача не важлива історична достовірність оповіді, йому важливі ті проблеми, які вирішує та висвітлює дума. Від декларування ключових суспільних ідей залежить виживання самого суспільства. Числова ж символіка насичує зміст твору додатковими ідейними мелодіями:

по-перше, три гаї та три терни служать безмовними вказівками на присутність Божого помислу, про що детально говорилось при розгляді циклу дум про степ;

по-друге, число 12 на позначенні кількості:

***«Тамь пробувало 12 козаковъ бравославцевъ-небувальцовъ,
Межъ ними былъ атаманъ Матяшъ Старенькій»³⁷⁹.***

В поданому вище коментарі до думи «Отаман Матяш Старий» ми вказували на героїзм думи та про головну ідею – повагу до старших та їх досвіду. Тут же зупиняємо увагу на запозиченому з Біблії мотиві про 12 апостолів та Ісуса Христа, образи яких мали втілитися в Матяші та 12 його козаках. Ісус Христос теж навчав

---

³⁷⁷Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: отгиск из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880 г.

³⁷⁸Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 811.

³⁷⁹Там само. – С. 817.

своїх учнів, вражаючи своєю мудрістю. Подібний пасаж більше не спостерігаємо в жодній думі, але і подібних за сюжетом дум теж більше не має. Так поряд з актуальною для суспільства темою конфлікту поколінь та підпорядкування старшим виступає і загальна християнська канва, яка є складовою того світогляду народу, який синтезував в собі архаїчність та християнські канони.

Дума **«Козак Голота»** виступає зразком епосу про козацькі подвиги. Під образом козака нетяги ховається узагальнений образ бідних людей, які йшли в степ і боролись проти татар³⁸⁰. Б.Кирдан висловився, що за головну ідею взята ідея прославлення захисників рідної землі і відсутність моралістичних основ в думі та мотиву Божої допомоги герою³⁸¹. Це відбилось в числовому семантичному наборі даних, адже найстаріші зразки згадують лише «пищаль семип'ядну», не подаючи інших контекстів.

Однак, варіант П. Куліша та варіант кобзаря Никоненка, подають нам кілька фрагментів числових елементів:

*«Ой полемъ, полемъ Килиімськимъ,
То шляхомъ битимъ, ординськимъ.
Ой тамъ гулявъ козак Голота,
Не боѣться ні огня, ні меча, ні третього болота.
Правда, на козакові шати дорогиі –
Три семирязі лихийі»³⁸².*

Оскільки обидва варіанти пройшли через руки П. Куліша, то ми можемо припустити, що ним і були додані числові елементи, які є традиційними

³⁸⁰ Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: оттиск из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880. – С. 32.

³⁸¹ Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 67.

³⁸² Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 17.

художніми засобами думового епосу. Першопочатково дума не мала ні моралізаторських, ні молитовних мотивів, тож і чисел не було. Це вказує на традицію введення нумерологічних елементів в контексти, близькі до ідеї моральності та Божої провиденції.

Стосовно думи **«Іван Коновченко»**, то вона належить до найбільш улюблених та поширених дум серед народних співців³⁸³. Дослідницею К. Грушевською варіанти думи поділені на три великі групи, відповідно до особливостей територіального поширення:

Перша група – київсько-поліської редакції, яка є найстарішою, оскільки має вагомі риси архаїчності (включає в себе варіанти К, Л, П, ХХ, Ч, ШШ). Розглянувши числові показники дум цієї групи, ми маємо реальні вказівки на спорідненість варіантів:

1) наш герой – Івась Коновченко - в кращих традиціях давньоруського богатирського епосу має «сім літ от роду»³⁸⁴ і управляє дванадцятьма (в ін. варіантах – 20 млинами. Образ Івася нагадує нам героя давньої казки Михайлика-семилітка часів Київської Русі. В інших варіантах ми більше не маємо подібних контекстів. Тож сімка перекочувала до нас із фольклорної традиції, пов'язаної з героїчним билинним епосом;

2) гіперболізована кількість переможених Івасем ворогів: число перебитих та полонених ворогів у різних варіантах коливається від кількох десятків і сотень до багатьох тисяч, однак воно завжди несе на собі відбиток прийому гіперболізації. У деяких записах думи «Про Івася Коновченка» ми знаходимо і елементи певного бурлеску та підкреслення його винятковості та здібності: семиліток управляє дванадцятьма млинами та розбиває дванадцять замків та дверей, на які закривала

---

³⁸³Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931.– С. 14.

³⁸⁴Там само. – С. 65.

його мати, аби втримати від сумнівних козацьких пригод³⁸⁵. Така схема передає поєднання давніх билинних традицій та бажання підкреслити провідну ідею твору – «прославлення рядового козацтва як оборонця рідного краю від іноземних агресорів і проголошення актуального в ту добу завдання зберегти в народі традиційні вояцькі доблесті, виплекані серед українського козацтва: дисципліну, організованість, бойове побратимство»³⁸⁶. Як бачимо, ще одна традиція продовжується: у всіх контекстах, де розповідь торкається боротьби з мусульманами ми знаходимо числове підтвердження Божого промислу.

*«Не багацько Йвась Коновченко гуляв,
А вже сім тисяч у копи склав,
А п'ять тисяч у полон загнав»³⁸⁷.*
*«[Ивась] с полковником на долину выезжавъ,
Двенадцать татаръ преді мечъ принявъ,
Шість на аркан зв'язав,
Филоненку гостинця подавав»³⁸⁸.*

3) у варіанті К ми неодноразово зустрічаємо і трійку: 3 татарини вбили Івася (згадуємо трикратне затинання невільників трьома пучками тернини), 3 дні і три ночі шукали козаки тіло Івася, за 3 години наздогнав наш герой козацький загін. Число три пронизує думу (всі варіанти без виключення) наскрізною ниткою, стаючи ніби образом благословення Божого самого Івася – поборника християнства, але якому притаманна людська слабкість;

4) для варіантів першої редакції також характерним є зворот «сорок сороков вибивав, сорок сороков у плін взяв» (Вар. П, Ч). На жаль, ми практично не має

³⁸⁵ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 67.

³⁸⁶ Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. – К.: УКСП «Кобза», 1993. – С. 83.

³⁸⁷ Там само. – С. 54.

³⁸⁸ Там само. - С. 29.

інформації про кобзарів обох варіантів, але можемо припустити, що або вони відносились до однієї кобзарської школи, або перейняли з одного джерела. Але це ще раз вказує на розробку характерних для тої чи іншої місцевості числових семантичних структур, які сягають корінням давніх фразеологічних зворотів (сорок сороков вказує на невизначену кількість);

5) на місцеву традицію вказує і число 18, яке постає у якості то кількості миль, які пройшов Івась, щоб наздогнати козаків, то кількості переможених ним ворогів. Більше ми цього числа не бачимо в жодній з опрацьованих нами дум. Не беремось говорити про символічну основу цього числа, оскільки воно вимагає додаткового вивчення з урахуванням детального розгляду місцевості, де були зроблені записи.

Як підтвердження вироблення місцевої традиції для дум першої редакції служить кількість миль, необхідність здолати яких постала перед героєм, аби наздогнати козаків. Це числа 124 (Вар. XX), 54 і 504 (Вар. Ч), 509 (Вар. П). Звісно, всі ці числа носять явний епічний характер і не відповідають реальності, оскільки пройти 500 миль за три години (Вар. П) мислиться абсолютно нереальною справою, тим більш на фоні семилітнього хлопчика. Але коли ми маємо справу з фольклором та епосом, ці числа стають безмовними наголошувачами на силі та вправності нашого героя. Це ще один контекст числового символізму – застосування великих чисел на підкреслення сили героя, гіперболізація діянь з метою возвеличення.

Щодо другої редакції, то К.Грушевська об'єднує в неї всі варіанти з Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини. Вони теж мають певні сюжетні та стилістичні відмінності, але загалом – не озброєним оком видна їх спорідненість та генетичні зв'язки.

Третя редакція має за ареал поширення Поділля та південно-західну Волинь. Група дум варіантів Ї, Р, ЩЩ, Щ, ЮЮ явно походять з одного району, але перші

два відносяться до однієї школи, а інші – до другої³⁸⁹. Цьому служать підтвердженням і числові показники, які повторюються з завидною синхронністю: Ї і Р – 3 замки, на які мати закривала Івася, 7 миль пробіг, перш ніж наздогнав козаків, по 700 турків порубав, пов'язав, під ноги кинув (але повторний його вихід перетерпів зміну у Вар.Ї він вже по 800 татарів погубив, а в Р- по 10 тисяч. Очевидно, кобзар хотів придати більшої ваги діянню Івася і йому показалося «мало жертв», але очевиднішим є його запозичення з другої школи регіону, оскільки у варіантах Щ, ЩЩ, ЮЮ ми знаходимо теж по 10 тисяч переможених). Така ж синхронна симетричність характерна і для варіантів другої школи: всі три розповідають про 12 замків, 7 миль і спочатку по 700 «порубаних, пов'язаних і під ноги кинених», а потім – по 10 тис. Зростання кількості переможених вказує на бажання підкреслити міць героя. Числа можуть послугувувати для підтвердження змістової та стильової різниці редакцій дум, відбивають особливості сприйняття населення тієї чи іншої місцевості. Так ми виділили, ще один цікавий момент в природі та поширенні числової інформації.

У думах «Іван Коновченко», «Втеча трьох братів з Азова» та «Про вдову і трьох синів» присутній концепт «3 недоль», які спіткали наших героїв. Якщо в думі про «Втечу..» меншого брата ці недолі настагають для підкреслення його сирітства та самотності, то в думі «Про Івася Коновченка» і «Про вдову..» маємо справу з материнськими прокльонами. Дійсно, мати Івася бажає йому «3 недолі» за порушення її наказу не йти воювати, а вдова - проклинає синів за неповагу до неї та вигнання з дому. Слідуючи теорії польської дослідниці А. Енгелькінг, «прокляття можна розглядати як соціокультурне явище, спрямоване на покарання члена суспільства, що не дотримується певних норм, що прийняті в

---

³⁸⁹Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931.– С. 18.

суспільстві»³⁹⁰, але яке дозволяє людині отримати шанс на спасіння душі та прощення. Так і сини вдови після прокльонів та лиха розкаюються і повертають матір до хати, а Івась просить не говорити гіркої правди матері про свою смерть і просить у неї прощення. Тай сама мати його простила, надіславши коня, оскільки злякалась, що її прокляття можуть нашкодити дитині. Це ще раз підтверджує один з ключових мотивів дум моралістичного характеру – порушення правил, основоположних для сили роду, веде до покарання. Коли ж родові традиції починають втрачати свої позиції, тоді козацькі пісні про славу та подвиги переорієнтовуються на сімейні цінності, вводячи їх в контекст козацьких пригод. Це демонструє нам пристосування дум до потреб часу та суспільства і служить ще одним аргументом на користь народного походження думових творів. Тож трійка не втрачає своєї християнської природи, але отримує нашарування фольклорних традицій, які були близькими до народу. З цієї ж серії і вказівка на три замки, на які вдова закривала сина. Трикратність в замках і прокляттях служить вказівкою на порушення родових правил, про наслідки якого йдеться вище. А трійка ніби посилює загальний ефект порушення норм.

І на довершення – або ж за третім походом Івася вбивають, або ж для цього постаралися три татарини. Така послідовність – заборона, прокляття як наслідок її порушення і покарання, де скрізь присутня трійка, - вказують на глибоке пошанування цього числа серед народу, яке вкоренилося в ще дохристиянські часи, а в християнські – набуло свого довершеного вигляду. Як підтвердження попередньої тези вкажемо, що 3 дні і 3 ночі плакала бідна мати Івася і саме третя сотня (або козак) принесли їй звістку про смерть сина, тридцять рублів вона давала на хустки на поминки і три дні був поминальний обід. Різні контексти, але семантика одна – число три стає ніби охоронницею роду та його традицій, за

---

³⁹⁰Цит. за Ясинская М. Проклятие в традиционной народной культуре // Живая старина. – 2003. - № 2. – С. 52.

порушення яких буде покарання, яке прирівнюється до гріха проти Бога.

Дума «Про Івася Коновченка» дає нам ще кілька сюжетів з присутністю в них числового показника 12. У варіанті У за К.Грушевською читаємо цікаві для нас рядки:

*«То він першому полку загадав яму копати,
А другому полку загадав труну бурсувати,
А третьому полку загадав
Шапками, полами високу могилу висипати.
Вася Канівченка поховали,
Дванадцять івангеліїв над ним прочитали,
Щоб було славно на всю Україну»³⁹¹.*

Цей запис був зроблений від кобзаря Холодного з Лютенки і відноситься до полтавської редакції думи, але за висновком самої К.Грушевської він є комбінацією двох редакцій і сам текст міг зазнати різних впливів за багаторічні мандри кобзаря. Оскільки дума мала широке поширення і ми не маємо повного списку всіх її варіантів, то можемо лише припустити, що, можливо, існував мотив про читання Євангеліїв в якихось інших редакціях, або ж цей сюжет був доопрацюванням самого кобзаря (на жаль записів від кобзаря зовсім мало, тож ми не можемо здійснити ґрунтовного порівняння на підтвердження попередньої думки, яка так і лишається лише припущенням). Читання 12 уривків з Євангелій складають основу ранкової служби Великої п'ятниці, яка має назву «Последование святых и спасительных страстей Господа нашего Иисуса Христа».

Свого часу А. Лісовський вказав на таку особливість думи як ідейність: «Настоящую думу вызывает къ жизни не событие, а некоторая идея, художественное стремление выразить въ реальныхъ образахъ известную

³⁹¹Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 82.

мысль»³⁹². І ця ідея виступає своєрідним синтезуючим началом, яке витікає з героїчної традиції прославлення славних подвигів козацьких, та необхідності демонстрації, до чого може привести людська безпечність і не стриманість.

В думках героїчного циклу детально розроблена символіка числа три, в різних проявах його умовно-гіперболізованого, етикетного та ідейного зрізів. Трійка супроводжує героїв у їх поневіряннях та випробуваннях на благо своєї землі. Вона присутня в уривках, де висвітлюється боротьба християн з татарами. Ми вже детально говорили про невільницький цикл, в якому теж спостерігали зв'язок трійки з долею християн у їх невільницьких поневіряннях. Такий зв'язок не випадковий: мова йде про сокровенний контекст вживання чисел, які мали реальне життя представити у вигляді відображення Божественної волі. Онтологічні зв'язки між числами підкреслюють цю тезу.

Проаналізовані думи відбивають різні прояви числового символізму – від гіперболізації та умовності до сакральності та ідейності. В основі лежить фольклорна традиція давніх світоглядних орієнтирів та християнська система символів, присутні в життя людини щодня на літургіях, обрядах, в архітектурі храмів, іконах.

Методичне і постіне використання трійки в одних і тих контекстах є доказом закріплення на нею явної чи сокровенної форми передачі інформації. Цікавим буде відмітити, що ідейність трійки в різних контекстах змінювалась, але залишалась головним знаряддям передачі художньо-естетичних, етичних та символічних семантичних конструктів. Зокрема, ми вказували на зміну акцентів в пізніших редакціях думи про Івася Коновченка. Мова йде про відхід від героїзації боротьби з татарами та зміщення акцентів на порушенні родинних моральних принципів, які і привели до загибелі героя. ідейність інша, але прийоми залишаються ті ж. Трійка

---

³⁹²Лисовский А. Опыт изучения малорусских дум / А. Лисовский. – Полтава, 1890. – С. 26.

знайшла своє вираження і в цих сюжетах. Це вказує на глибоке коріння шанобливого ставлення до цього числа і зародилося воно ще в прадавні часи, задовго до християнства і знайшло свій вияв в фольклорній спадщині.

2.4. Думи про Хмельниччину та побутові думи: особливості нумерологічних даних

За визначенням К.Грушевської побутовими називаються думи, які “розкривають проблеми розладу сім’ї (“Прощання козака з родиною”), непослуху дітей (“Вдова”), матеріальне зубожіння [...] (“Сестра та брат”), недібрана дружина (“Сон”, “Козацьке життя”), але ці проблеми не зв’язані спеціально з козацьким станом, а обстановка в якій відіграються ці пригоди, селянська чи маломіщанська, не має козацьких рис”³⁹³. Думи ці пов’язані з козацьким життям і традиціями, але це слугує демонстрацією “тісного зв’язку посполитого люду з козацтвом”³⁹⁴.

Дослідниця зауважує, що помилковим буде вважатися заміна воєнних історичних дум сімейно-моралістичними³⁹⁵. Очевидно, деякі думи з реалістично-історичною основою часом призабулись і стали не цікавими (Кішка, Голота, Безрідний), але така доля спіткала і певні “родинні” думи (“Сон”). Цікавим є факт, що найбільш живучими виявились думи змішаної форми (“Олексій Попович”, “Іван Коновченко”, “Вдова і три сини”), для яких характерний “багатий сюжет, довга фабула з драматичними епізодами, що дають привід до стилістичних ампліфікацій співакам і напружують увагу слухачів”³⁹⁶. Інші ж думи мають брак оповідального змісту і несуть, розвивають певні настрої і почуття, які стають менш зрозумілими в силу зміни суспільно-політичної ситуації та народних

³⁹³Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 207.

³⁹⁴Там само. - С. 208.

³⁹⁵Там само. - С. 208.

³⁹⁶Там само. - С. 208.

цінностей. Тож дослідниця не вважає їх надбаннями посткозацького періоду, а вказує радше на паралелізм їх співіснування³⁹⁷.

Б.Кирдан розділяв переконання К.Грушевської про давнє походження побутових дум, вказавши, що їх теми “хоч і не викликані боротьбою з іноземними загарбниками, були актуальними для українського народу у XVI-XVII столітті”³⁹⁸. Дослідник при цьому вводить поняття соціально-побутових дум. До соціальних він відносить думи “Хвесько Андибер”, “Козацьке життя”, вказавши, що їх було набагато більше, але через заборону, страх чи просто байдужість — лишилось дві³⁹⁹. До побутових відносить “Вдову” (див. дод. Н), “Проводи козака”, “Повернення сина”, “Сестра та брат”, “Порада матері сину про шлюб”⁴⁰⁰. За головну ідею побутових дум дослідник вказує ідею боротьби за укріплення суспільної та сімейної моралі, яка проникла і в думи героїчні.

Костомаров М. не виділяє групу побутових дум, а лише вказує, що в думі “Хвесько Андибер” проявились прагнення народу до рівності з козацьким станом, багатими і бідними. Цьому ідеалу не має справи до політичної боротьби та нав’язаних панів-гетьманів. Цим він і пояснює відсутність сюжетів після Хмельницької доби в думах і піснях⁴⁰¹.

Дума про «**Хвеська Андибера**» мислиться, на переконання А. Лісовського, своєрідним зразком відходу від епічності під впливом реалізму, а образ козака-нетяги – образ гордого та сильного козака⁴⁰²: «Козакъ-нетяга – исторический

³⁹⁷ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. - С. 209.

³⁹⁸ Кирдан.Б. Украинский героический эпос / Б.Кирдан –М.: Наука, 1972. - С. 113.

³⁹⁹ Там само. - С. 113.

⁴⁰⁰ Там само. - С. 113.

⁴⁰¹ Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: оттиск из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880 г. – С. 30.

⁴⁰² Там само. – С. 31.

противовесъ земельной аристократии, ея постоянный спутник и противникъ»⁴⁰³. Продовжуючи погляди дослідника слід вказати на головну ідею, закладену в основі думи – антагонізм між козацькою старшиною і запорізьким кошем: «Вотъ превосходная символическая картина встречи на исторической сцене зарождающейся молодой аристократии съ представителями народной массы. Одни положили на столъ свое багатство, другие свою личную силу и свое человеческое достоинство»⁴⁰⁴. Отже, думи знову відповідають потребам часу та суспільства для якого склалися і переживання якого передавали.

К. Грушевська коментуючи історіографію вивчення думи вказала на те, що в своїх чорновиках дослідники В. Антонович і М. Драгоманов вказували на час створення думи як кін. XVI століття, в часи, які передували Хмельниччині⁴⁰⁵.

У К. Грушевської ми знаходимо вказівку на існування двох різних редакцій думи: Вар. В – походить з Харківщини, а Вар. А – з Чернігівщини. Обидва мають не лише стилістичні та змістові відмінності, але і суттєво відрізняються числовими елементами. Так Вар. А відповідає загальній для дум традиції застосування числа три в якості стилістичної та символічної складових. Перед нами фрагменти про 3 коні, 3 одежини, 3 дуки, 3 джури та 3 березини, 3 бочки (див. дод.). Фактично весь сюжет побудований на застосуванні трійки, яка виконує функцію важливого елемента стилізації оповіді та поглиблення емоційного фону. Слід сказати, що трійка в цьому випадку радше число етикетне, тобто має глибоке фольклорне походження і його застосування є нормою, а то і потребою. Крім того ми вже зазначали, що трійка спливає у сюжетах випробувань і покарань (невільницькі плачі, дума про Олексія Поповича, Івася Коновченка та ін.), але

⁴⁰³Там само. – С. 31.

⁴⁰⁴Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества // Костомаров Н.: отпечаток из журнала «Русская мысль». – СПб., 1880 г. – С. 34.

⁴⁰⁵Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 133.

мотиви та ідеї в думі відійшли від проблеми порушення родових традицій чи протиставлення двох релігій, перемістивши акцент на антагонізм заможного і «низового» козацтва. Але стилістика думи особливих змін не перетерпіла, а тому і числова матриця зберегла набір тих же форм і структур.

Думи **“Прощання козака з родиною”, “Про сон”, “Про поворот з чужини”, “Сестра та брат”** розкривають різні аспекти родинно-побутових суспільних цінностей та проблем.

“Прощання козака з родиною” передає тугу сестер за братом, який через негаразди в родині змушений поїхати і не повернувся. Більшість дослідників обмежити своє зацікавлення думою лише вказівкою на пісенні паралелі⁴⁰⁶. Б. Кирдан припустив, що дума могла виникнути ще в XVI - XVII ст. В думі відбилась фольклорна традиція, що слугує паралелізму образів трьох братів, які в нашій думі втілились в образі трьох сестер. На цьому числові елементи думи себе вичерпують (див. дод. О).

Така ж скупість спостерігається і у думах “Сестра та брат” та “Сон”. Перша взагалі не має числової інформації, а друга — лише вказівку на 3 гори, що втілюють алегоричні образи жінок, серед яких козак має обрати собі дружину. Ми вже згадували про образну природу сну в творах епічного характеру, але для нас цікавим є той факт, що за сюжетом третя гора в сні матері символізує сироту-наречену, яка стане найкращою дружиною для героя⁴⁰⁷. ми вже бачили сюжет про третю сироту у думі «Буря на Чорному морі» та «Азовські брати». Подібна генетична спорідненість не є випадковою, а вказаний пасаж ще раз вказує на силу

⁴⁰⁶ Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. — К.: УКСП «Кобза», 1993. — С. 226; Максимович М. Предисловие // Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем. — К., 1834. — С. 61, 137-138; Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий — К., 1893. — С. 191.

⁴⁰⁷ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська — К.-Харків: Пролетар, 1931. — С. 231.

родових традицій та їх охорону. Саме третя наречена – сирота принесе затишок у родинне життя.

Дума про «Козацьке життя» за висловом М. Плісецького є «дуже оригінальною», яка відображає перипетії домашнього життя козака⁴⁰⁸. А.Лісовський відмітив, що «вся дума, не дивлячись на глибоку похмурість основної думки, сяє гумором і завзятою насмішкою»⁴⁰⁹.

Сюжетна схема думи така: бідний молодий козак поїхав в похід, а його дружина занехаяла господарство і пішла пиячити. По поверненні козак б'є жінку, яка виправдовує себе і чоловіка перед сусідами. Старший варіант за переконаннями К. Грушевської завершується прославленням козацтва, тоді як пізніші – походом самого козака до корчми⁴¹⁰. Б. Кирдан же виділяв три редакції думи і заперечує думку Грушевської про те, що варіант записаний від Ригоренка є архаїчним.

За час створення думи дослідник бере кінець XVI – початок XVII століття, але остаточне оформлення відбулося в XVII-XVIII ст.⁴¹¹. Дума розкриває сатиричне бачення життя бідних козацьких низів, які не могли потрапити до реєстру.

З точки зору числової інформації, то:

по-перше, «30 локтів» тканини, на які козачка купила 3 кварта горілки є типовою формулою широкого побутування семантичного поля числа три;

по-друге, вже згаданий вище пасаж при описі одягу героя – три сиромязі, які підкреслюють бідність нашого героя. Тож трійка є художнім засобом підкреслення

⁴⁰⁸ Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. – К.: УКСП «Кобза», 1993. – С. 109.

⁴⁰⁹ Лісовський А. Опыт изучения малорусских дум / А.Лісовський. – Полтава, 1890. – С. 29.

⁴¹⁰ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С.210-211.

⁴¹¹ Кирдан.Б. Украинский героический эпос / Б.Кирдан –М.: Наука, 1972. – С. 144, 158.

сміслових контекстів тексту (у варіанті Б козак схожий до нашого козака Голоти, тож згадка про три сиромязі виступає запозиченням);

по-третє, та ж ситуація стосується широко поширеного сюжету про три недолі, який особливо загострює увагу до важливих суспільних та моральних родових проблем (див. дод. П).

Дума «Про вдову і трьох синів» є чи не найпоширенішою і найулюбленішою в репертуарі кобзарів. В основі думи – трагедія сімейних відносин, розлад та нехтування родовими традиціями і мораллю під тиском більшої влади грошей.

Ми не раз зазначали при розгляді попередніх дум про сюжет проклинання матір'ю дітей у разі їх непослуху або відвертого порушення норм родової моралі. Цей сюжет розкритий і в думі «Вдова..».

Думи часів Хмельниччини К. Грушевська називала політичними думами, оскільки вони описували ті чи інші ключові моменти історії⁴¹². На сьогодні ми маємо сім дум про Хмельниччину у 16 записах, які різняться великим тематичним багатством.

На думку А. Лісовського ці думи втратили характерну для більш раннього періоду епічну основу та переключились на більш широке коло соціально-політичних проблем. Реальні постаті в деяких думах замінені на загальне народне тло та його буденні проблеми. Так, на думку вченого, з'явилися багаті, живі фігури замість поважних, майже не рухомих фігур раннього часу⁴¹³.

Дійсно, думи про Хмельниччину з одного боку мають реальну історичну основу і намагаються передати важливі події, а з іншого – ключовим для дум є не історична достовірність, а висвітлення того комплексу проблем та переживань, які хвилювали народ. Важливим для кобзарів було показати, в чому причини та

⁴¹²Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 148.

⁴¹³Лісовский А. Опыт изучения малорусских дум / А. Лісовский. – Полтава, 1890. – С. 23.

мотиви пасіонарного сплеску українського народу.

К.Грушевська наголошувала на народному походженні дум Хмельницької доби, не бачачи ґрунтовних аргументів на користь теорії про двірцеве походження дум: «Ніщо не доводить, що поруч з відомими нам думами не було й дум скомпонованих з становища військової черні, або – з політичного погляду – навіть з виразно антигетьманського і антистаршинського становища»⁴¹⁴.

Дослідниця відмічає причинність окремішності дум про Хмельниччину від іншого пласту фольклорних думових пам'яток в тому, ці думи є менш виспівані, а відмінність фактури пояснюється «тою офіційною позицією творців думи» або участю в їх творчості справжніх літераторів⁴¹⁵. «При цьому сухість оповідання, різнорідність рими та більша різнорідність закінчень, - це ознаки одної історичної різнорідності думового стилю: певного періоду в розвитку дум, що попередив їх певний стилістичний розквіт»⁴¹⁶

З огляду на зміни в сюжетних та стилістичних лініях дум пізнішої доби, ми спостерігаємо і певні зміни в числовому полотні наших текстів. Річ в тому, що числа зменшуються в кількісному відношенні у порівнянні з попередніми думами. Зразків дум Хмельниччини значно менше, ніж попереднього періоду, на чому сказується рухливість сюжету, образів, самої форми, а це вплинуло і на художні засоби та прийоми думового мистецтва.

Основну семантичні конструкти числової інформації ми можемо звести до наступних: домінуючим числом повістей залишається трійка. Вона вживається в різних значеннєвих модусах, які витікають з усталеної віками традиції. Так сюжет про поділ на часті характерний для дум «Про Хмельницького і Барабаша» («на

---

⁴¹⁴Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 149.

⁴¹⁵Там само. – С. 149.

⁴¹⁶ Там само. – С. 150.

три часті розбивали»⁴¹⁷), «Оренди» («на три часті поєвали»⁴¹⁸), «Про Молдавський похід» («на три часті розбивали»⁴¹⁹) (див. дод. С-Ф). У думі «Битва під Корсунем» та «Оренди» знаходимо новий сюжет про три корчми, а в думі про Молдавський похід і Оренди - три ріки. Список можна продовжити ще часовими контекстами (3 дні, 3 роки), але з вище сказаного впливає основний момент – в думках пізнішого часу ми не бачимо того смислового та символічного навантаження, яке ми спостерігали раніше. Широке вживання трійки лежить в основі давніх фольклорних традицій і її релігійне звучання значно приглушене. Дійсно, того контексту як в невільницьких плачах чи думі про Самійла Кішку (трійка вказує на Божу провіденцію та присутність, а також служить засобом підкреслення різниці мусульманського і християнського світів) ми не відчуваємо. Трійка радше художній засіб, дань традиції, а не реальний символічний зворот. Три сини, 3 дороги, 3 ріки лежать в царині народної пам'яті як давні релікти, але їх звучання далекі від релігійних мотивів. Це пояснюється самим характером нових дум: вони відійшли від невільницької теми і переключились на конкретні проблеми, вирішення яких залежить від самої людини. Сидячи в темниці чи потопаючи на морі ми можемо лише молити Бога про допомогу, а зіштовхнувшись з жадібним жидом чи ляхом – ми можемо самі з ними розібратися. Якщо невільницькі думи були чимось на кшталт «псалмів», то думи Хмельниччини – свого роду гімни свободи, ключі від якої в твоїх руках.

Думи мисляться справжнім «органічним синтезом багатовікової української поетичної і музичної фольклорної традиції та індивідуальної творчості талановитих індивідів з народу – епічних співців, які неординарністю і харизматичністю своєї діяльності імперативно легітимували авторитет, істинність

---

⁴¹⁷ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 158.

⁴¹⁸ Там само. – С. 174.

⁴¹⁹ Там само. – С. 189.

та життєву спроможність українського думового епосу, що дійшов до сучасності разом з інститутом кобзарства»⁴²⁰. Вони пов'язані глибинними генетичними зв'язками з голосіннями, історичними піснями та агіографічною літературою раннього середньовіччя, а за мелосом утримують сталі зв'язки з модусами мислення слов'янського Півдня і Близького Сходу⁴²¹. Збереження архаїчних формул та структур дозволили думам стати зразками синтетичного семантичного звучання і числової символіки.

Давні думи тісно були пов'язані з релігійною агіографічною літературою в силу оспівування складної долі невольників. Ключовим тут буде момент не просто втрати свободи, а можливості втрати своєї релігійності, духовності. Антагонізм християнського і мусульманського світу лежить за загальною канвою оповіді. Тож і не дивним мислиться нам голосний релігійний контекст дум невольницького циклу. Вони мали не лише спільну систему інвокативів та благословінь і восхвалянь, які складають така звані кінцеві молитовні, з псалмами, але і самі сюжети запозичували з Біблії (думи «Буря на морі» та «Олексій Попович» перегукуються з євангелівською притчею «Утихомирення бури на морі»⁴²², а дума «Про братів самарських» - з біблійними притчами про багатія і Лазаря, про блудного сина⁴²³). Тісний зв'язок з релігійними мотивами мали і побутові думи, які за мету мали зберегти народні цінності та підвищити моральність, які теж лежать в царині християнського світосприйняття. Але ці сюжети відступили в тінь перед змінами реалій суспільно-політичного та соціально-економічного життя українського народу. Змінились парадигми та постали нові ідеї, прагнення, переконання. Вони виростили на тих же архаїчних принципах, що характерні для міфологізованого світосприйняття, але отримали нову окантовку. Народ стає головним героєм дум і вже його сили рухають історію.

У думових пам'ятках найбільш поширеним було число три: у думах раннього невольницького циклу, які мають молитовний характер, числова матриця розкриває релігійні

⁴²⁰Грица С. Біблійні елементи в думах // Народна творчість та етнографія. – 10/2005. - №5. – С. 19.

⁴²¹Там само. – С. 19.

⁴²²Там само. – С. 23.

⁴²³Там само. – С. 24.

мотиви. Бранці адресують свої прохання до Бога, чію присутність відчують. Трикратні запинання трьома пучками таволги і тернини невільників під час їх молитов, потрійність кайданів розкривають ідею спокутування провин та випробовування віри через фізичні катування. Трійка символізує Триєдинство Боже і постійне використання цього числа у сюжетах невільницької долі у турецькій землі має показати присутність Бога, його допомогу в тих випадках, коли людям залишається тільки вірити. Тож трійка підкреслює релігійність бранців.

Прямим іноказавчим змістом наповнені сюжети про трикратне читання Святого Письма для утихомирення бурі та поділ на частини. Ці мотиви взяті з богослужебної практики, яка є органічною частиною повсякдення тогочасного соціуму. Числові символи наочно присутні в церкві та під час літургій, а потім екстраполювались в свідомість.

Найбільш широко трійка використовується на позначення часового проміжку. Час в таких контекстах не важливий з точки зору точності. Мова йде про умовність, яка впливає з текстів Біблії та християнської обрядовості.

Трикратна кількість шляхів, доріг є типовим казковим сюжетом і вказує на присутність у свідомості фольклорних уявлень, для яких трійка пов'язана з тричленністю поділу світу, з правом вибору.

Трійка використовується на позначення природних явищ: сюжети про три гаї, три вітри, три хвили, три зозулі вийшли з глибин колективної народної фольклорної традиції, яка криється в шануванні природи. Одухотворення та поклоніння неживій та живій природі виступають однією з ключових дефініцій світосприйняття нашого народу. В цьому проглядається синтез християнського і фольклорного традиційного світосприйняття.

Щодо числової символіки, то стали свідками різних її проявів та контекстів. Головним мислиться для нас злиття давніх архівних форм з новими християнськими конструктами, що породило різні варіації та семантико-семантичні конструкції числової інформації. Число стало важливим художнім та стилістичним засобом, і що головне – своєрідним символічним кодом до розуміння глибин народного світосприйняття.

РОЗДІЛ 3

НУМЕРОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ЧИСЛОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ТЕКСТАХ КОЗАЦЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ

3.1. Генеза та зміст нумерологічного матеріалу в «Літописі Самовидця» (друга половина XVII-XVIII століть)

Літописна традиція нашого народу нараховує понад тисячолітню історію, починаючи від Нестора-літописця, який спробував подати перший опис історичного минулого України. Однак, спочатку спостерігався творчий, літературний підхід, в якому фактографізм іноді ховався за письменницьким виміром сприйняття дійсності. Лише на зламі XVIII - XIX століть з'явився наукового-дослідний підхід до висвітлення подій минулих та аналізу літописних пам'яток⁴²⁴.

Літописи є ні чим іншим, як описовими творами, в яких закладена просвітницько-узагальнююча мета описати історію народу для майбутніх поколінь. За жанровою особливістю козацькі літописи – це документально-художні нариси, тематично цілісні історико-літературні пам'ятки. За висловом дослідника М. Корпанюка літописець синтезував і переплітав історичні факти з емоційно-експресивним викладом, уникаючи надмірних занурень в подробиці і чисто наукового аналізу. Він писав для широкого кола читача так, щоб тому було цікаво, не переобтяжуючи його складною термінологією чи надмірним мінімуванням уваги на дрібницях чи складних фактах⁴²⁵. Козацькі літописи носять

---

⁴²⁴ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 11.

⁴²⁵ Там само. – С. 12-13.

белетристичний характер⁴²⁶, але це не зменшує їх ваги, оскільки дозволяє науковцям розкрити не тільки історичний фактографізм, але і систему світосприйняття людної українських земель.

Хрестоматійні події XVI-XVIII століть, пов'язані з утворенням поліетнічної Речі Посполитої, спільної боротьби з турецько-татарськими нападами, становлення козацького стану, колоніальний наступ польських магнатів на Україну, загострення міжконфесійних протистоянь вимагали нового висвітлення, яке знаходило вихід спочатку в крайовому літописанні. Національно-визвольна війна Богдана Хмельницького та становлення козацько-української держави стали поштовхом до розробки нової державницької ідеології, яка втілилась в козацькому літописанні.

Специфіка козацького літописання полягала в необхідності передати бурхливі події другої половини XVII століття, яке освітілося війною Богдана Хмельницького за національне визволення українського народу та розбудовою державності. Це змінило долю не лише нашого народу, але і перекроїло політичну карту Східної Європи та змінило розстановку сил в регіоні. «Золоте десятиліття» змінилося справжнім вибухом, адже за привабливим фасадом міцності та стабільності Речі Посполитої крилась низка соціально-економічних та національно-релігійних протиріч⁴²⁷. Ці чинники зумовили акцентування на світській тематиці творів: «Письменники надавали перевагу зображенню героїзму козацтва в боротьбі за волю, державу з татарами, турками, поляками,

---

⁴²⁶Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Т. 1. / Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузел. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – С. 12-16.

⁴²⁷Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 546.

московітами»⁴²⁸. Їх цікавили постаті гетьманів, їх заслуги та прорахунки, дипломатичні ігри та відносини з іншими державами, патріотизм на фоні громадянських воєн та розшматуванням сусідами, які скористалися слабкістю молоді, ще не зміцнілої української держави.

Утворення власної держави вимагало нових вимірів культурно-політичного життя і виставило на перший план нову еліту, як прагнула легалізації свого становища⁴²⁹. Автори літописів були ідеологами козацько-шляхетського стану, однак намагалися висвітлили позитивні сторони та вади, які були тенденційним породженням тієї доби. Новий герой – козак – це і лицар, людина честі та захисник рідної землі та Церкви, і, водночас, жорстокий месник, руйнівник і грабіжник. Творці літописів через опис образів окремих героїв персоніфікують в собі весь комплекс національного характеру українця з позитивним і негативними сторонами⁴³⁰. Постаті головних діючих історичних осіб відбивають і ті нові, ренесансно-гуманістичні та просвітницькі практики, які все більше наповнювали собою суспільний світогляд. Герої представлені дієвими світськими та церковними діячами, які поєднують в собі воїнську, господарську, просвітницьку діяльність⁴³¹

На хвилі цих перипетій і виникли «козацькі» літописи, на які покладалось завдання подати власне висвітлення Хмельниччини, її мотивів та причин. При цьому характерною рисою було не замикання на внутрішніх, локальних

---

⁴²⁸ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 21.

⁴²⁹ Петровський М. Нариси з історії України XVII- початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 8-9.

⁴³⁰ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 22.

⁴³¹ Там само. – С. 25.

проблемах, а прагнення вписати українську історію в контекст європейського політичного та культурного простору.

Не менш важливою мислиться нам і дидактична ціль літописів, які мали виховати нащадків духовно-розвиненими, з високим рівнем національної самосвідомості. На всіх рівнях відчувається подих та вплив світоглядно-естетичних засадничих ідей Ренесансу, Бароко та Просвітництва.

На думку багатьох дослідників, козацьке літописання тематично та стилістично дуже близьке до народного героїчного епосу, який також активно розвивався в цей період. І. Франко зазначав, козацькі літописи є «грандіозною конструкцією Хмельниччини», яка носить яскравий літературний, а не історичний характер⁴³². На думку вченого, навколо Хмельницького зібрався величезний ареал легендарних та поетичних деталей, за якими криється інша історична реальність. Б.Лепкий також відзначав художні прийоми при описі лицарських козацьких чеснот. Д. Чижевський називає ці літописи прозовим епосом⁴³³. Зрештою, світські козацькі літописи ознаменували новий, якісний етап розвитку національного літописного епосу, покликаного відтворити загальнонаціональний та міжнародний дух лицарства, силового протиборства⁴³⁴.

Окрему нішу серед цих творів займає «Літопис Самовидця», який відрізняється від інших оригінальним та загальноукраїнським викладом подій, позбавлений нашарування книжності та польських впливів⁴³⁵. Літопис був написаний очевидцем подій війни Б.Хмельницького та Руїни. Автор прагне показати весь той пласт культури, знання, які становили суть світосприйняття

⁴³² Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т.40. – К., 1981. – С. 332.

⁴³³ Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. – С. 305-307.

⁴³⁴ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 29-30.

⁴³⁵ Літопис Самовидця / За ред. Я.І.Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – С. 10.

суспільства. Він обирає конкретних історичних героїв, діяльних, які або пізнали себе і світ, або залишились духовно бідними⁴³⁶.

Вперше літопис був надрукований О.Бодянським у 1846 році в „Чтениях Московскаго Общества Истории и Древностей Россійских“ під заголовком «Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкаго и о междуособиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года»⁴³⁷. При цьому літопис відомий був і в XVIII столітті, про що свідчать наявність списків, на які вказував О.Бодянський⁴³⁸. До його видання літопис був відомий М. Максимовичу та П. Кулішу (останній і став ініціатором друкування)⁴³⁹.

У перших науковців літопис отримав високу оцінку і вони відзначали його оригінальність та інформативність⁴⁴⁰. О.Левицький відзначив «об’єктивізм і безпристрасність» і що автор літопису в своєму творі виявляє цілковите мовчання про свої особисті погляди і судження. Дослідник ставить пам’ятку по достовірності на перше місце серед інших літописів та прирівнює до актових матеріалів⁴⁴¹. В.Антонович теж схилився до думки про високу цінність літопису, відзначаючи його фактологізм та правдивість⁴⁴². Дослідник також вказав на

⁴³⁶ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 765.

⁴³⁷ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкаго и о междуособиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года / [сост. О.Бодянским]. - М.: В Университетской Типографии, 1846-1847. – (Чтениях Московскаго Общества Истории и Древностей Россійских). – №1. – С.206.

⁴³⁸ Там само. – С. 205.

⁴³⁹ Там само. – С. 207.

⁴⁴⁰ Грушевський М. Історія України-Руси: в 10 томах. Т. 8 / М. Грушевський. – К.: Наукова думка. – С. 356.

⁴⁴¹ Левицький О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века / О. Левицький. – К.: Университетская типография, 1875. - С. 86-86.

⁴⁴² Антонович В. Источники истории Юго-Западной Руси: литографированные лекции. – К.: 1884. – С. 27.

найдревніше походження твору⁴⁴³. Про високу літературну цінність літопису знаходимо у М. Возняка⁴⁴⁴.

Оригіналу «Літопису Самовидця» знайдено не було. На момент першого видання О. Бодянський, готуючи рукопис Самовидця до друку, мав у своєму розпорядженні чотири списки: 1) список П. Куліша, який охоплював історичні події з найдавніших часів і закінчувався 1668 р.; 2) список М. Костомарова (одержаний від харківського вчителя Третякова), який закінчується 1690 р. (у ньому пропущено опис історичних подій з 1683 по 1687 р.); 3) список у перекладі російською мовою (друга половина XVIII ст.) з численними помилками (належав бібліотеці московського «Общества истории и древностей российских»); 4) список київського урядовця М. Юзефовича, що був переписаний у 40-х роках XIX ст. Списки Юзефовича й Куліша переписані з одного і того ж джерела⁴⁴⁵. Видавець додав до публікації примітки, зауваження, доповнення, пояснення незрозумілих слів, іменний і географічний покажчики. Короткі передмови до видання написали П. Куліш та сам О. Бодянський. У цьому виданні літопис починається описом подій з найдавніших часів до 1734 року⁴⁴⁶.

Другий видавець О. Левицький мав два нових списки (Іскрицького та Козельський), один з яких називають найближчим до першопочаткового (список Іскрицького)⁴⁴⁷. Науковець дійшов висновку, що основна частина літопису охоплює події 1648-1702 року.

⁴⁴³ Там само. – С. 28.

⁴⁴⁴ Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид. Кн. друга. – Львів: Світ, 1994. – [2-ге вид.]. – С. 368-371.

⁴⁴⁵ Летопись Самовидца о войнах Богдана Хмельницкаго и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти. Доведена продолжателями до 1734 года / [сост. О.Бодянским]. - М.: В Университетской Типографии, 1846-1847. – (Чтениях Московскаго Общества Истории и Древностей Россійских). – №1. – С. 203.

⁴⁴⁶ Там само. – С. 207.

⁴⁴⁷ Левицькій О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII Века / О. Левицькій. – К.: Университетская типография, 1875. – С. 7.

Щодо змісту літопису, то ми маємо виклад подій з історії України та інших держав. Головний акцент робиться переважно на оповіданнях про події зовнішньої історії, тоді як внутрішні займають не значну долю⁴⁴⁸. Літописець писав першу частину (історичну) свого твору після певного часу їх відбуття, а другу (літописну) - паралельно тим подіям, про які оповідав. На це вказує як форма розповіді (оповідна, продумана в першій частині і рвана, неупорядкована в другій), так і характер звісток, оскільки в літописній частині поряд з важливими подіями згадуються і другорядні⁴⁴⁹. Почав писати свій твір автор за висловом більшості дослідників близько 1672 або 1677 року⁴⁵⁰. За аргумент науковці вказують на відсутність попередження подій в оповіді, що можливе лише при пізнішому написанні та певні хронологічні помилки в історичній частині. Місцем написання можна вважати північну частину Лівобережної України, Сіверщину поблизу Стародуба⁴⁵¹.

Питання щодо джерельної бази літопису також викликає увагу: на думка О.Левицького автор використовував власні коротенькі нотатки та послуговав свідченнями очевидців та учасників подій⁴⁵². М. Петровський цю тезу заперечував і вважав, що головним джерелом була власна пам'ять автора, яким науковець

---

⁴⁴⁸ Петровський М. Нариси з історії України XVII- початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 38.

⁴⁴⁹ Там само. – С. 39-40.

⁴⁵⁰ Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах: Навч. вид. Кн. друга. – Львів: Світ, 1994. – [2-ге вид.]. – С. 368-371; Петровський М. Нариси з історії України XVII - початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 51-52.

⁴⁵¹ Петровський М. Нариси з історії України XVII- початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 63-64.

⁴⁵² Левицкий О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. – К.: Университетская типография, 1875. – С. 43-45.

вважає Романа Ракушку-Романовського. Жодних інших писаних джерел він не використовує⁴⁵³.

Зрештою, перед нами яскравий оригінальний, самобутній твір, який мав за мету зберегти пам'ять про козацькі події і легалізувати претензії козацької старшини до встановлення особової влади. Це вносить до літопису значну долю суб'єктивізму та прихованих контекстів емоційного ставлення до подій. Автор симпатизує Україні і виступає її патріотом. Йому притаманна певна становість у викладі подій: будучи представником козацької верхівки, його ставлення до низів носить неприхильний характер, хоча і не яскраво виражений⁴⁵⁴. При цьому гуманістично-просвітницький світогляд вже міцно вкоренився, що спостерігається у засудженні тих, хто роздуває вогонь ворожнечі і змушує вир війни спалахнути з новою силою. Для літописця характерним є підсвідоме відбиття культурного рівня та ціннісних орієнтацій тогочасного суспільства. Воїнська епіка та героїка козацтва стимулюють їх оспівування через відтворювання найвідоміших досягнень, постатей. Гетьмани, які своїми образами уособлюють все військо, зображаються в масштабних і містких образах. Така монументальність та ідеальність є типовими ознаками того нового стилю, який почав формуватися на зламі історичних епох у житті нашого народу.

Як вже зазначалось, більшість дослідників схилиються до авторства Романа Ракушки-Романовського, вказуючи на співставлення симпатій Самовидця і Ракушки-Романовського, збіг місця перебування автора з місцем написання, збіг

---

⁴⁵³ Петровський М. Нариси з історії України XVII- початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1930. – С. 73.

⁴⁵⁴ Там само. – С. 133.

часу написання та життя Самовидця⁴⁵⁵. Іншу гіпотезу представив М. Возняк про авторство Федора Кандиби, але аргументація страждає тенденційністю⁴⁵⁶.

Нумерологічна інформація «Літопису Самовидця» містить кілька зрізів семантико-змістових зрізів, які впливають із специфіки самого джерела, оскільки згадана пам'ятка мала на меті подати фактологічну фіксацію подій становлення та розвитку козацької держави, прослідкувати логіку подій та подати їх первинну інтерпретацію. При цьому – це публіцистичний, белетристичний твір, розрахований на широке коло читачів.

З огляду на зазначені особливості ми маємо справу з пластом фактичної інформації, яка подає кількісні ілюстрації щодо чисельності війська ворогуючих сторін. Якщо порівнювати з літописом Самійла Величка, то ми можемо простежити більшу правдивість оповіді, меншу наявність схильності до перебільшення кількості військ. Так, наприклад, вказується на шість тисяч реєстровців, встановлену «Ординацією»⁴⁵⁷, що відповідає дійсності.

Іншим тенденційним моментом виступає не значна, в порівнянні з іншими козацькими літописами, кількість вказівок на чисельність ворогуючих сторін. Таких прикладів ми нарахували 17, тоді як інші козацькі літописи містять значно більше вказівок на чисельність козаків, їх союзників та ворогів. Кількісні співвідношення важливі для відображення фактографічної складової оповіді та надання їй реалістичності. Однак, «Літопис Самовидця» виділяється меншими акцентами на зазначених елементах. Причина цьому криється у джерельній базі та стильовій направленості твору: монументальність уступає місце акцентуванню на

---

⁴⁵⁵ Петровський М. Нариси з історії України XVII- початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1930– С. 181.

⁴⁵⁶ Возняк М.С. Хто ж автор т.зв. «Літопису Самовидця»?// Записки наукового товариства імені Шевченка. – К., 1935. – Т. 153. – С. 2

⁴⁵⁷ Яковенко Н. Нарис з історії середньовічної та ранньомодерної України./ Н.Яковенко. – К.: Критика, 2006. – С. 456.

конкретних діях героїв, відображенню його різноплановості, що впливає з тенденцій ренесансно-гуманістичного світогляду.

Іншим пластом буде інформація про часові показники та кількість років: 15 років правив Іван Самойлович, 4 тижні перебування османського війська під Чигирином, на 22 роки укладався Карловецький мир. Таких числових елементів нараховуємо дев'ять і вони відповідають історичній дійсності.

З огляду на зв'язок автора з релігійними колами, нас зацікавило більше формулювання часових проміжків, які відбуваються під час великого посту :

«С которими и гетман войска запорожского Иван Мазепа вийшов шостою неділі, в пост великий перед Воскресенієм Христовим»⁴⁵⁸.

Такі формули були типовими для літописів козацького циклу, що відображає релігійні настрої автора та світоглядні традиційні орієнтації. Така увага до Великодня вказує на високу релігійність та поштивість до цього свята. Для стилю бароко є типовим поєднання світської та духовної тематики, моралі, етики⁴⁵⁹. Об'єктивна розповідь синтезується з легендарною, документальність з чутками, реалістичність з суб'єктивністю, провіденційністю, вірою в забобони.

При аналізі попередніх джерельних матеріалів ми не раз спостерігали типову змістову семантичну конструкцію, яка закріпилась за числом три на позначення умовного проміжку часу. Подібні контексти ми маємо і в текстах козацьких літописів. Так, читаємо:

«На що любо ся вымовлял Выговській усты, але серцем шукал того способу, — як бы тое цілком опановати, и просил войска, жебы тое до третего дня, тоест до середи, отложено, на що войско позволило»⁴⁶⁰;

⁴⁵⁸ Літопис Самовидця / За ред. Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 149.

⁴⁵⁹ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 775.

⁴⁶⁰ Літопис Самовидця / За ред. Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 76.

«Князь Трубецькій, видячи, же на войско трудно от орди, табор справивши и войско ушиковавши, третего дня рушил з под Конотопу и так оборонною рукою аж до Путивля прииол юже без шкоди»⁴⁶¹;

«Що видячи князь тое розервання и обавляючися, жеби с того не вросло що злого, знову на третій день тую раду складает и приказует Бруховецькому, жеби в тую раду пришовши, знаки войсковіе положил..»⁴⁶²;

«И так тое забойство третего дня почало ускромлятися и заказ стал, жеби юже правом доходил, хто на кого якую кривду міет»⁴⁶³

Наведені приклади свідчать про переплетіння умовно-символічного і фактографічного контекстів. В козацьких думках та літописах раннього періоду трійка носила відносний, а не конкретний характер, часто маючи релігійне звучання. В літописах козацького циклу ми маємо більшу складову фактичності в її семантичному колі. Однак, ознакою просвітницького спрямування літописів є загальна естетизація змісту при художньо-аргументованому поданні інформації.

Літописці козацької доби прагнули поєднати в своїх творах героїчну епіку з повсякденним життям, виступаючи носіями ідеології світського прогресу, облагородженого твердою і свідомою вірою в Бога⁴⁶⁴. Ми маємо справу з просвітницькою направленістю та заглибленістю, яка надає вчинкам та життю в цілому раціоналізаторського звучання. Автори козацьких літописів, і «Літопису Самовидця» зокрема, відходили від надмірної і невиправданої ідеалізації і акцентували свою увагу на більш реалістичному відтворенні дійсності, в тому числі – і при відображенні внутрішніх переживань. Літописці прагнули продемонструвати суспільству, що емоційність має підсилювати розумність,

⁴⁶¹ Літопис Самовидця / За ред. Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 81.

⁴⁶² Там само. – С. 91.

⁴⁶³ Там само. – С.122.

⁴⁶⁴ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 781.

виваженість, а не ставати анархізмом та козацькою сваволею. Ці складні надбудови прослідковуються і при використанні нумерологічного матеріалу, який набуває реалістичного забарвлення при ледь відчутному відгомоні символічної ідейності.

Яскравим прикладом умовності виступає нижче наведений уривок. За іншими свідченнями комета була аж до початку лютого, тож трійка носить не точне документальне означення, а виступає типовим прикладом використання чисел для передачі відносної інформації, яка легко читається людьми того часу:

«На концу того року на Рождество людское, 15 декабря, на небі уночі комета великая явилась, тоест от захода слонца з малою звїзди столп страшне великій, ясній, которій до полнеба досягал, а в той ясности през три ночи тривал, а напотом на многіе ночи по заході слонца являлся, тилко не так юже світел стоял.»⁴⁶⁵

Ще кілька контекстів побутування трійки ми знаходимо в «Літописі Самовидця»:

«А як войско виходило, на тот час розослал архиепископ черніговській Лазар Баранович свої універсали по усей Україні, жеби народ заховивал три дни пост в тиждню, тоест: понеділок, середу и пятницю, ані їсти, ані пити»⁴⁶⁶;

«А старшого сина Григорія взял з собою околничий до города Сівска, и там по многих спитках голову оттяли, рубаючи разов три задля бошой муки, и так безчестно загребено без похорону, бо не дано и священника, жеби его висповідати»⁴⁶⁷.

В наведених прикладах ми можемо простежити умовно-символічне звучання, яке коріниться в підсвідомому мисленні людності зазначеного періоду. Як вже

⁴⁶⁵ Літопис Самовидця / За ред. Я.І.Дзира. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 135.

⁴⁶⁶ Там само. – С. 130.

⁴⁶⁷ Там само. – С. 148.

зазначалося, літописи канцелярського типу відображають історію козацтва в реалістично-романтичному піднесеному стилі⁴⁶⁸, тож такі фрагменти носять світський характер, але з адресацією на релігійні нотки.

Козацькі літописи мисляться важливим джерелом для вивчення історії України, оскільки вони містять такі відомості, яких ми не знаходимо в жодному з інших джерел. Детальність описів, компактність викладу приваблюють увагу дослідників. Козацькі літописи є пам'ятками складних ідеологічних і політичних змін. Кожен літописець намагається передати крізь призму корпоративного світогляду ті орієнтації, які відбивають його власну концепцію. Воїнська героїка та патріотизм наповнюють сторінки, але незримо проглядаються адресація на наступництво теперішніх гетьманів київським князям. Тож символічна складова уступила місце історичній, оскільки фіксація хрестоматійних для долі нашого народу подій мало першопочаткове значення.

«Бідність» нумерологічної матриці пояснюється специфікою джерела. Доба бароко сама по собі дуже багата різними варіаціями числового символізму, однак в конкретному прикладі зовнішній фасад займають числа конкретно-історичного змісту, і лише в не яскраво вираженій формі ми спостерігаємо відбиток того символічного світосприйняття, яке було характерним для людності зазначеної доби.

Простежується зміна в самій специфіці використання числової інформації. Це пояснюється тим, що літописи білорусько-литовського та українського регіонально літописання створювалися переважно людьми священницького сану, тоді як козацькі є творінням світської еліти, яка розкривала основні причини, проблеми та наслідки хрестоматійних для українського народу подій. Вони загострювали увагу на суспільних проблемах і давали власну їх оцінку. Світський

---

⁴⁶⁸ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 786.

елемент домінував і потрібна була реалістичність, а не містичність по типу легенд про походження. Фіксувалися конкретні факти та події. Тому числова інформація фактологічна. Свідомість змінювалась, нові цінності та пріоритети вимагали легітимізації української держави шляхом не легенд, а конкретних дій.

3.2. Особливості та інтерпретації числового матеріалу на прикладі літопису Самійла Величка

Літопис канцеляриста Війська Запорозького Самійла Величка відноситься до одного з монументальних творів давньої української історіографії⁴⁶⁹, який викликав багато запитань і ще більше суперечливих припущень та здогадів. Літопис Самійла Величка, безумовно – один із найбільш відомих козацьких історико-політичних творів раннього нового часу⁴⁷⁰. Виявлений М.Погодіним у середині XIX ст. він був видрукований Київською археографічною комісією в 1848–1864 рр⁴⁷¹. Українська академія наук перевидала перший том літопису в 1926 р.. У 1991 р. пам'ятку переклали українською мовою, проте В.Шевчук (автор перекладу) користувався не оригіналом, а попередніми виданнями⁴⁷².

Твір складається з трьох частин, перша з яких оповідає про Хмельниччину, а дві інші – «Повіствованія літописная о малоросійских и иных отчасти поведеніях

⁴⁶⁹ Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. — С.2.

⁴⁷⁰ Таїрова-ЯковлеваТ. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання / Т. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. – К., 2012. – № 2. – С. 190-192.

⁴⁷¹ Лѣтописьъ событій въ Югозападной Россіи въ XVII в. Т. 1. // Издательство Временной комиссией для разбора древних актов / [сост. С. Величко]. – К.: Киевская типография Федорова, 1848. – С. 5.

⁴⁷² Величко С. В. Літопис. Т.1/ Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. – С.2.

собранная и здесь описанная». Окремо виділені додатки та уривки різних документів, переважно XVII ст.⁴⁷³.

Відомі оригінал і список літопису: перший був куплений на аукціоні колекціонера Лаптева російським істориком М.Погодіним, який передав рукопис у Київську археографічну комісію, яка видавала його упродовж ряду років⁴⁷⁴. Зберігся літопис не повністю, найбільше постраждала перша частина і друга. Оригінал твору проілюстрований десятьма портретами українських гетьманів.

Щодо джерел, то дослідники називають: історичну поему польського історика і очевидця національно-визвольної війни Самійла Твардовського «Wojna domowa», працю німецького історика Самійла Пуфендорфа «Вступ до європейської історії», записки Самійла Зірки, секретаря Б.Хмельницького, «Синопис», «Четві Мінеї» Д.Туптала, вірші Лазаря Барановича та інші⁴⁷⁵. Більшість цих джерел, на думку дослідників Д.Багалія і П. Клепацького, є автентичними⁴⁷⁶. Автори-упорядники першого видання відзначили, що в літопис було вставлено декілька оригінальних документів: друкований універсал і грамоту короля Міхала гетьманові П.Дорошенку (арк.370–375 зв.); справжню цидулу з листа львівського єпископа Й.Шумлянського до Б.Шереметєва (арк.718); виборчий акт на київське вйтівство Д.Полоцького (арк.776–778). Проте, як зазначає дослідниця Т. Таїрова-Яковлева, ніде не вказано, що на документах острозьких переговорів стоять особистий підпис та оригінальна печатка короля Міхала (арк.375 зв.). Цидула (тобто приписка) з листа Й.Шумлянського, прямо вклеєна до літопису, тож оригінали документів короля Міхала породжують масу

⁴⁷³ Дзира Я. Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — К., 1971.— С. 198.

⁴⁷⁴ Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. — С.4.

⁴⁷⁵ Там само. — С.3.

⁴⁷⁶ Багалій Д. Нарис української історіографії (Літопис Величка) / Д.Багалій. - К., 1923. — С. 22; Клепацький П. Літопис Самійла Величка / П.Клепацький. — Полтава, 1926. — С. 56.

запитань⁴⁷⁷, яким саме чином літописець отримав доступ до них. Однак, це додає твору С.Величка ваги та достовірності.

Маючи блискучу освіту, С. Величко володів багатьма мовами, добре знав міфологію, риторику, літературу. Однак, відомостей про літописця маємо не багато. Автор навчався в Київській колегії, а по закінченні – служив канцеляристом у генерального військового писаря, згодом у судді В.Кочубея⁴⁷⁸. В 1708 році Величка арештували, оскільки загинув його патрон В. Кочубей. За припущенням Я.Дзири він пробув в ув'язненні до 1715 року і був звільнений за сприяння сина В. Кочубея⁴⁷⁹. Після цих подій автор і починає роботу над написанням своєї монументальної праці, провівши підготовчу роботу і опрацювавши низку літературних та історичних творів. За час створення В. Шевчук визначає період з 1720 до 1728. На думку вченого, останні роки С. Величко страждав сліпотою, чим і спричинена необробленість, нерівність стилю літопису.

Самійло Величко подавав виклад подій, синтезуючи джерельний матеріал, усну традицію та авторські оцінки. Для автора пріоритетним були загальнонаціональні інтереси, політичне становище всієї України. Він засуджує старшинські міжусобиці, які були справжнім злом для України та її народу⁴⁸⁰. Автор був справжнім патріотом, про що свідчить спроба об'єктивного змалювання ним подій і постатей. Тривалий період домінувала думка, що С. Величко був із старшинського середовища, але сучасні дослідники називають автора

---

⁴⁷⁷ Таїрова-Яковлева Т. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання / Т. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал – К., 2012. – № 2. – С. 193.

⁴⁷⁸ Дзира Я. Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1971. – С. 201.

⁴⁷⁹ Там само. – С. 200.

⁴⁸⁰ Там само. – С. 206-207.

представником прогресивної української інтелігенції, яка різко критикувала козацьку старшину, коли вона зраджувала інтереси свого народу⁴⁸¹.

Основну увагу С.Величко зосередив на постаті Б.Хмельницького як найвидатнішого козацького діяча⁴⁸². Крізь призму дій та особистих якостей гетьмана літописець аналізує та оцінює вчинки інших дійових осіб. С.Величко відтворює життєпис Хмельницького, зупиняючи увагу на описі битв та політичних хитросплетінь, які проводив гетьман. Автор вдається до деталізованих описів, екскурсів в минуле українсько-польських відносин, відзначаючи жорстокість польського панства до українців, які проводили колонізаторську політику.

Окрему увагу літописець зупиняє на взаєминах Б.Хмельницького з різними соціальними категоріями суспільства та дипломатичні махінації з метою забезпечення Вітчизни, що розкривають характер гетьмана, його внутрішні переживання, стратегію мислення та титанізм постаті. Літописець навіть прирівнює Хмельницького до легендарного А.Македонського⁴⁸³.

Не менш захопливою та епічною постає картина Руїни на сторінках літопису С.Величка: переплетіння суспільно-політичних, міжнародних та особистих вчинків, які призвели до падіння Козацької держави⁴⁸⁴. Літописець критично ставиться до діянь гетьманів І.Виговського, П.Дорошенка, І. Мазепи, які на його погляд шукали шляхи подолати розбрат та розруху. Рациональне зерно шукає і в

⁴⁸¹ Дзира Я. Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР.— К., 1971. – С. 221.

⁴⁸² Історія української літератури : у 12 т. Т. 2 : давня література (друга половина XVI–XVIII ст / заг. ред. видання В. Дончика ; редкол.: В. Дончик, Л. Скупейко, Н. Бойко, М. Бондар, С. Гальченко, І. Дзюба, М. Жулинський, Н. Зборовська, А. Кравченко, Ю. Кузнецов, Н. Левчик, Р. Мовчан, Л. Мороз, Є. Нахлік, Ю. Пелешенко, О. Поліщук, Г. Сивокінь, В. Сулима, М. Сулима, Н. Шумило. – К. : Наукова думка, 2014. – С. 453

⁴⁸³ Там само. – С. 454.

⁴⁸⁴ Там само. – С. 454.

діяннях І.Брюховецького, Д.Многогрішного, І. Самойловича. Засуджує авантюризм та кар'єризм деяких політичних діячів та наділяє явно негативним забарвленням образи московських воєвод Трубецького, Ромодановського та відверту колоніальну політику московських монархів.

С. Величко розвивав національну літописну школу та утверджував критичний підхід до використання іноземних джерел. Йому вдалося об'єктивно і документально відтворити складний шлях державотворення, яким пройшов український народ. Твір С. Величка складає літописний епос із монументальною образною системою, патріотичними ідеями, узагальненим образом України. Як зазначив В.Шевчук - цінність козацьких літописів в тому, що кожен з них ніс свою систему думок та орієнтацій, які часто не співмірні⁴⁸⁵. Що важливо, кожен з літописців був репрезентантом певної суспільної категорії, виразником її соціальної позиції – старшинської, шляхетської і загальнокозацької.

Зрештою, перед нами результат синтезу художньо-риторичного та історичного начал, які розкривають хитросплетіння і нашарування інформації. Це велетенська праця, на вівтар якої літописець поклав своє життя, втіливши в своєму творі головні настрої та переживання народу.

Числа мають типовий для літописних творів характер, зберігаючи свою семантичну диференційованість: широкий пласт складає інформація, яка мала чисто конкретну, арифметичну природу. При цьому часто такі числа носять гіперболізований або умовний характер:

по-перше, літописна традиція орієнтована на подання історичної інформації, яка покликана розкрити особливості суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку держави. Козацькі літописи прагнули відбити та зафіксувати хрестоматійні зміни в житті українського народу, який став на шлях державотворення та захисту своїх національно-релігійних інтересів. Тож літопис

---

⁴⁸⁵ Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. – С. 6-8.

містить велику кількість числових показників історико-фактологічного змісту. Ми маємо зважати на те, що С. Величко написав ґрунтовну працю із залученням низки джерел. Якщо порівнювати кількісні показники числової інформації з іншими козацькими літописами, то їх значно більше, опис подій більш мінімований і переповнений різними числовими елементами. Так, в літописі Самовидця при описі першого року війни Б.Хмельницького наводиться тільки одна цифра (6 тисяч війська у Стефана Потоцького). В літописі Грабянки маємо більше таких показників - 12, але і їх не можна порівнювати з літописом Величка - понад 50. Така деталізація має поясненням як специфіку самого літопису Величка та залучення ним багатьох супутніх матеріалів, так і бажання літописця в певній мірі надати подіям більшої ваги, монументальності. Річ в тому, що автор часто використовує прийом гіперболізації при описі батальних подій. Наведемо приклади:

«Але вони постерегли, що Хмельницький їх дурить, і, сподіваючись від нього якоїсь для себе несподіванки, зараз же зібрали з дозволу короля й усього сенату до п'ятдесяти тисяч польського платного й посполитого війська з багатьма знаменитими й високородними польськими панами»⁴⁸⁶.

М. Грушевський наводить цифру в 3 510 чоловік, які перебували на момент прибуття на Україну в армії М.Потоцького. Далі Величко вказує на 5 тисяч реєстровців (в літописі Грабянки та Самовидця говориться про 6 тисяч), що теж не відповідає дійсності: «Разом з різними волонтьорами, що впросили ся в експедицію гетьманича, польського війська могло там бути коло 1200-1500) та козацького 2000-2500. Більше польського війська гетьмани і не могли післати, бо їм самим в тім моменті зіставало ся мабуть не більше, як 2000-3000, а з ним треба

⁴⁸⁶ Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. – С.123.

було тримати в страху і послуху волость»⁴⁸⁷. Перебільшенням є і кількість військ, яка залишилась в стані коронного та польного гетьманів під Корсунем – двадцять шість тисяч. За підрахунками дослідників їх було близько п'яти. Через це і кількість полонених також була Величком значно збільшена:

«Козаки рубали своєю гострою зброєю шляхетські голови, і переважна більшість польського війська впала трупом, не витримавши цього смертельного змагання. Друга частина, а було їх дві чи три тисячі, з кількома своїми вождями врятувалася від загибелі втечею у ліси й луги — Хмельницький їх не добачив. Третю частину в три тисячі з обома гетьманами було полонено»⁴⁸⁸.

Далі літописець наводить детальний опис кількості полонених та реляцію здобичі, які значно завищені. Такий прийом характерний для підвищення значимості події та слугує художнім засобом для поетизації оповіді. Читач має бути зацікавлений розповіддю і автор вдається до різних заходів. Крім того такими способами вага самих фактів зростає, а з огляду на їх значимість в житті українців – гіперболізація використовується для пробудження гордості та патріотичних почуттів. По більшій частині, такі числа мають епічну природу і введені як літературно-етикетні елементи. Таких прикладів перебільшення літопис С. Величка містить велику кількість;

по-друге, історичне підґрунтя мають і часові показники. Автор часто наводить дати тих чи інших подій, однак вони не завжди правдоподібні. Так, літопис вказує на 27 травня прибуття Хмельницького до Білої Церкви, тоді як за іншими даними він прибув туди ще 22 травня. Та ж історія і з датою про перебування Хмельницького під Паволочю: Величко вказує на шість тижнів простою з 8 липня

⁴⁸⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: в 10 томах. Т. 8 / М. Грушевський. – К.: Наукова думка. – С. 342.

⁴⁸⁸ Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. – С. 433.

до 19 серпня. Однак, за іншими даними 19 серпня Хмельницький був з-під Костянтиновом (Грушевський вказує на лист, який датований 29 липня, коли Хмельницький вже не перебував під Паволочю⁴⁸⁹). Подібних похибок багато, що пояснюється джерельними матеріалами, якими користувався автор. Та ж специфіка прослідковується при визначенні кількості днів, які пролягають між подіями: вони не завжди відповідають історичній дійсності і слугують додатковим елементом акцентування уваги на певних фактах чи використовуються для внесення емпіричної констатації та фактографічності оповіді.

Згадані числові показники є типовими для всіх літописних творів і не несуть умовно-образного чи символічного звучання. Розглянемо контексти побутування чисел в інших смислових звучаннях, які віддалені від фактографічного конкретизуючого начала. Зокрема, цікавим для уваги виступає формула, яку використовує літописець при описі Жовтоводської битви:

«Обидва війська, польське й козацьке, рушили з Черкас у свій похід водою й землею на третьому тиждні по Великодні, в п'ятницю 13 квітня, коли вже й кінська паша почала з'являться....»⁴⁹⁰.

Вище автор вказує, що Великдень того року був 2 квітня і 13 квітня третім тижнем не може бути. Крім того далі він говорить про вихід Хмельницького з Січі 22 квітні і теж адресація іде на третій тиждень після Пасхи. При наступній оповіді літописець згадує вказівку на п'ятий і шостий тиждень після Великодня. Подібних вказівок ми в оповіді зустрічаємо ще кілька разів і вони слугують демонстративним матеріалом для розуміння великої набожності та надання особливої ваги Великодню. Такі числа мають етикетну формулу використання і формували в свідомості книжників стійкі уявлення про сакральність чисел. Вони

⁴⁸⁹ Грушевський М. Історія України-Руси: в 10 томах. Т. 8 / М. Грушевський. – К.: Наукова думка. – С. 356.

⁴⁹⁰ Величко С. В. Літопис. Т.1 / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. – С. 32.

не суть окремого іносказавчого смислу, але допомагають гармонізувати оповідь, надавши їй більш глибокого контексту. З часом символіка числового ряду стала звичним явищем у свідомості і її використання проходило підсвідомо, не завжди маючи в конкретному прикладі глибоку образність.

Розглянемо цікаві пасажи з першого тому літопису Самійла Величка:

«З нею Хмельницький мав двох синів: Тимоша та Юрія, і третю — доньку Єлену»⁴⁹¹

«був ув'язнений з великою для себе наругою та знуцаннями — його кинули, наче якого лотра, поміж злодіїв, там його тримано три дні»⁴⁹²;

«Для того по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а, переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло»⁴⁹³;

«З тих знаків першим лихим прізвістником було велике, надзвичайне затемнення і зміна сонця,— сталося це в день страсної п'ятниці. Другим знаком була комета, що подібної не бачили від давніх літ. Вона з'явилася через дванадцять днів на небі — після заходу сонця. Третій знак — велика сарана, яка незвідь-звідки взялася й налетіла хмарами в землю»⁴⁹⁴.

Всі ці пасажи стосуються Богдана Хмельницького, національного вождя, ідеалу і духовної опори всієї нації. Однак, літописець уникає надмірної ідеалізації, зображаючи українського Мойсея історично і художньо правдиво. Використання фольклорних скарбів та романтизованість є свідомим творчим підходом автора і відбиває типові для того часу ціннісні орієнтації та світоглядні рефлексії. Супроводжуючі числові елементи відображають важливу символічну інформацію:

⁴⁹¹ Величко С. В. Літопис. Т.1 / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. — С. 23.

⁴⁹² Там само. — С. 45.

⁴⁹³ Величко С. В. Літопис. Т.1 / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. — С. 48.

⁴⁹⁴ Там само. — С. 67.

по-перше, в першому уривку кількість дітей не відповідає дійсності, оскільки у Хмельницького їх було більше. Тому в даному контексті побутує або незнання, або підсвідоме акцентування на трійці. Для фольклору та книжної літератури типовим було використання трійки в умовному смисловому ключі, етикетному звучанні. Ми не раз спостерігали уривки про трьох братів, три дороги, три сторони. Суть цього в тому, що трійка виступає улюбленим числом при передачі символічної чи відносної інформації, свого роду – потужним художнім елементом естетизації та поглиблення контекстів оповіді, коли потрібно додати родзинку, а то й приховати певну образність. Ми робимо такий висновок, спираючись на низку повторень типових семантичних конструкцій, які неодноразово зустрічались на сторінках розглянутих в попередніх розділах джерельних матеріалів;

по-друге, три дні ув'язнення можуть мати умовний характер і відповідати типовій традиції, широко розробленій у фольклорі про триденні часові проміжки. Трійка семантично підкріплювала загальний зміст оповіді і комбінація форм нумерологічного символізму орієнтувалася на чисто художні, естетичні задачі. В подібному семантичному полі ми знаходимо ще кілька варіацій:

«Затим Хмельницький з Тугай-бесм стояв на тому-таки місці ще три дні, готуючи й збираючи військо та обоз до наступної битви вже з самими коронними гетьманами»⁴⁹⁵;

«Третього дня після того, як було відправлено Ганжу, Хмельницький вислав до Нестервара з чотирма тисячами війська та чотирма гарматами й другого свого полковника, Остапа»⁴⁹⁶.

Ми маємо ще кілька прикладів використання трійки на позначення часового проміжку. Показово, що інших чисел практично не використовується, за винятком

⁴⁹⁵ Величко С. В. Літопис. Т.1 / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич.— К.: Дніпро, 1991. – С. 124.

⁴⁹⁶ Там само. – С. 87.

кількох епізодів (десятиденне перебування під Корсунем, дводенне під Костянтиновим). Ми можемо припустити переплетіння історичного та умовно-сислового поля побутування числа три. Подібні варіативні семантичні конструкції широко представлені в поетичних та фольклорних джерелах, в яких творче начало має більше простору для самовираження, тоді як літопис підкоряється законам фактологічності та історичності. Однак, подібний раціоналізм в рамках просвітницького світосприйняття не заважає автору послуговувати тими традиційними методами символізації, які зрозумілі простому читачу, на емоційне сприйняття якого і розрахований твір;

по-третє, особливої уваги заслуговує уривок про три знаки, які передували війні Б. Хмельницького. С. Величко запозичив цей уривок з праці Твардовського. З одного боку, це дійсно копіювання фрагменту, але з іншого – автор свідомо вводить цей пасаж для підкреслення важливості тих подій, які відбулись після цього і надає діянням Б. Хмельницького монументальності, Божественного передвизначення. Це особливий спосіб розстановки смислових акцентів, які мають внести внутрішню напругу в оповідь. Такі забобони та напівлегендарні сюжети розкривають зв'язок тодішніх письменників із народною свідомістю, культурою, поезією, формують сталу естетичну вартість, оперту на національні культурні та жанрові здобутки⁴⁹⁷.

Число три супроводжує діяння Б. Хмельницького протягом всієї оповіді: тричі відправляє він посланця до короля з примиренням, третю частину польських військ він взяв в полон у битві під Корсунем, три булави він здобув у цій битві, трьох виборних коней, три яничарки і три яничарські роги відправляє він в подарунок королю та ін. Ми не можемо достеменно говорити про ті приховані контексти, які наповнюють сторінки літопису С.Величка, але постійне вживання

⁴⁹⁷ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 793.

трійки вказує на існування сталих семантико-сміслових контекстів, які відомі були для віруючої та освіченої людини і проглядались крізь строки написаних ними творів. Трійка виступає свого роду «стереотипною формулою», направленою на естетизацію та стилізацію. Такі своєрідні «штампи» використовувались для активізації розумової праці читача, який може деталізувати розповідь власною уявою та роздумами⁴⁹⁸. В козацьких думках вживання трійки коливалося від символічно-ідейних до естетико-художніх контекстів. В літописах ми більше маємо гармонізуючих та етикетних зрізів, які надають оповіді додаткових конотацій за рахунок ідейної направленості.

Зрештою, числова матриця літописів козацького циклу містить обмежену варіативність символіко-семантичних контекстів з огляду на зміну векторів та акцентів суспільно-політичних реалій специфіку самого джерела. Перед авторами літописів стояло завдання зафіксувати і подати первинне аналітичне осмислення подій другої половини XVII- початку XVIII століть. Якщо козацькі думи відбивали переживання народу, то творцям літописів потрібно було розкрити глибинні чинники та причини розгортання сценарію Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького та доби Руїни. Їх завданням було змістити акцент з емоційно-експресивного ключа оповіді в русло усвідомленого розбору суперечностей історичного процесу.

3.3. Літопис Граб'янки: текстологічний аналіз та дешифрування числових елементів

Ще одним зразком козацьких монументальних творів є літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. Щоправда, літописом цей витвір ми можемо

⁴⁹⁸ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 796.

назвати умовно, оскільки в ньому порушена традиційна літописна традиція⁴⁹⁹. Разом з тим він став яскравим зразком прозового риторичного твору, який наповнений метафорами, деталізованими описами та введенням легендарних сюжетів⁵⁰⁰.

Твір Граб'янки представляється компілятивним зразком, серед джерел якого виділяють твори вітчизняних та іноземних історіографів: літопис Самовидця, «Синопис», матеріали Веспасіана Каховського, поема Твардовського, хроніка Бельського, роботи Олександра Гваньїні, Самуїла Пуфендорфа та ін.⁵⁰¹. Однак, літопис є цілком оригінальним та самостійним твором, який не просто синтезував відомості згаданих джерел, але і подав власну інтерпретацію та аналіз.

На сьогодні більшість дослідників відносять літопис Граб'янки до літературних, а не історичних пам'яток. Аргументами служить велика кількість фактологічних неточностей в тексті, наявні відступи та перекручування історичних фактів. Однак, ми не повинні відкидати цінність цього джерела як для мовознавчих та літературознавчих досліджень, так і для історичних. Річ в тому, що при наявних похибках для історика цікавим буде і сам настрій та ціннісні орієнтації автора. Будучи широко популярним, цей твір відображав ті переживання, сподівання та розчарування, які побутували в «умах» тогочасного суспільства. Полковник послуговував художніми прийомами документально-публіцистичного жанру, вдаючись до драматизації розповіді, портретування та індивідуалізації героїв.

Щодо особи автора, то Григорій Граб'янка був вихованцем Києво-Могилянської колегії. Займав різні полкові уряди, доки в 1730 році став гадяцьким

⁴⁹⁹ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання, 1992. — С. 12.

⁵⁰⁰ Луценко Ю. Літопис Григорія Граб'янки в працях дожовтневих дослідників // Рад. літературознавство. — 1988. — № 8. — С. 64–71.

⁵⁰¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Т-во Знання, 1992. — С. 14.

полковником, але вже в 1737 році він загинув в кримському поході. Для характеристики морального образу автора, доречно буде згадати його поведінку при конфлікті з гадяцьким полковником Милорадовичем. Грабянка в той період перебував на посаді полкового судді і не міг примиритися з атмосферою хабарництва, визиску та утисків селян і козаків. Відверта конфронтація з впливовим полковником ледь не коштувала Грабянці життя⁵⁰².

Грабянка постає перед нами і в складі депутації українських старшин на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком до царя Петра І. Подавши імператору «Коломацькі чолобитні» про повернення давніх козацьких прав і вольностей, делегати були ув'язненими в Петропавлівській фортеці⁵⁰³. Грабянка був звільнений після смерті Петра І. Перед нами автор постає чесною і сміливою людиною, яка стала на захист власної Вітчизни.

Згадані якості характеру вказує на ті настрої, які знайшли відбиття в літописі. Сам автор метою свого творіння називає бажання зберегти в пам'яті важливі події козацької історії та перемоги славетного Б. Хмельницького. Подібні настрої стають зрозумілими з огляду на суспільно-політичну ситуацію на українських землях та атмосферу тиску з боку царського Росії. Центральною постаттю оповіді є Богдан Хмельницький, який звільнив Україну від «лядської неволі». Інші герої вибираються з огляду на настрої автора, який є прихильником автономістичного зв'язку Гетьманщини і Росії. Тому прихильники цього зображаються з позитивної сторони, втіленням доброго начала⁵⁰⁴, тоді як противники – злим.

Літопис складається з трьох части: перша охоплює період від найдавніших часів до 1648 року; друга – Хмельниччину; третя – добу від смерті гетьмана до

---

⁵⁰² Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2. / Ред.кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. — С. 149.

⁵⁰³ Там само. – С. 152.

⁵⁰⁴ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2. / Ред.кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. – С. 149.

1709 року⁵⁰⁵. Автор ототожнює раних козаків з хозарами та скіфами, які ще в давні часи утвердились на українських землях. Тож полковник обґрунтовує право козаків на Україну, відкидаючи зазіхання сусідів⁵⁰⁶.

Образ Б.Хмельницького в дусі тогочасної епохи наповнений монументалізмом та возвеличенням в епічному дусі: безстрашний воїн і політик-реформатор, мудрий та духовно сильний, справедливий. Він палко вболівав за козацьке майбутнє. З великим сумом літописець оповідає про національну трагедію, спричинену московськими і польськими колонізаторами, амбітними кар'єристами⁵⁰⁷. Він намагається триматись об'єктивної оцінки і розкривати таємниці історії в дусі дуалізму, протиставляючи благородні діяння руйнівливим та егоїстичним.

Всі перераховані особливості є нічим іншим, як творчою літературною переробкою, яка мала зробити оповідь зрозумілою для широкого загалу. Мета автора - пробудити глибокі емоційні переживання в читача, відтворити примарну дійсність, яка мала запалити патріотичні почуття. Нагадавши про славне героїчне минуле, автор хотів активізувати суспільство на боротьбу за свої права. Тому, за висловом І.Франка, ми маємо справу з гіперболізованою історією, яка стає складовою в розвитку національної самосвідомості. Іноді важлива не історична основа подій, а літературна реконструкція, насичена експресивними образами та стилізованими подіями⁵⁰⁸.

---

⁵⁰⁵ Історія української літератури : у 12 т. Т. 2 : давня література (друга половина XVI–XVIII ст.) / заг. ред. видання В. Дончика ; редкол. : В. Дончик, Л. Скупейко, Н. Бойко, М. Бондар, С. Гальченко, І. Дзюба, М. Жулинський, Н. Зборовська, А. Кравченко, Ю. Кузнецов, Н. Левчик, Р. Мовчан, Л. Мороз, Є. Нахлік, Ю. Пелешенко, О. Поліщук, Г. Сивокінь, В. Сулима, М. Сулима, Н. Шумило. – К. : Наукова думка, 2014. – С. 449.

⁵⁰⁶ Там само. – С. 450.

⁵⁰⁷ Там само. – С. 451.

⁵⁰⁸ Франко І.Я. Студії над українськими народніми піснями. – Львів: Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка. Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1913. - С. 530-532.

Ю. Луценко називає літопис Грабянки бароковим історичним романом з широким спектром художніх засобів: «від поєднання символіко-алегоричного значення різних персонажів з історико-реалістичним, використання прийомів контрасту, смакування натуралістичних подробиць, пишні натюрморти, несподівані метафори, нанизування епітетів»⁵⁰⁹. Автор широко послуговує архаїзованими, риторичними стильовими формулами.

На сьогодні збереглося близько 60 списків літопису Грабянки. Всі списки поділили на дві редакції – коротку і повну: коротка версія охоплює події до 60-х років XVII століття, але вона супроводжується документальним контактом, що є своєрідним продовженням твору⁵¹⁰. Твір пережив три видання: перше здійснив Ф. Туманський у петербурзькому часописі «Российский магазин» 1793 року⁵¹¹, друге – Київська Тимчасова комісія з розгляду давніх актів 1853 року, втретє – був виданий у перекладі сучасною українською мовою в Києві Р. Іванченком⁵¹².

Зрештою, літопис Григорія Грабянки став своєрідним підручником з вітчизняної історії, в якому люди читають про славетні часи козацькі, за які прокидається гордість та натхнення діяти для захисту власної землі. Щодо числової матриці, то вона не містить ніяких оригінальних аспектів, а відображає ті тенденції, які характеризували стиль бароко. Тенденційним був наявний пласт історіографічного матеріалу, який ми детально розглядали в попередніх розділах.

⁵⁰⁹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання, 1992. — С. 14.

⁵¹⁰ Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2 / Ред.кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 149.

⁵¹¹ Історія української літератури : у 12 т. Т. 2 : давня література (друга половина XVI–XVIII ст.) / заг. ред. видання В. Дончика ; редкол. : В. Дончик, Л. Скупейко, Н. Бойко, М. Бондар, С. Гальченко, І. Дзюба, М. Жулинський, Н. Зборовська, А. Кравченко, Ю. Кузнецов, Н. Левчик, Р. Мовчан, Л. Мороз, Є. Нахлік, Ю. Пелешенко, О. Поліщук, Г. Сивокінь, В. Сулима, М. Сулима, Н. Шумило. – К. : Наукова думка, 2014. – С. 452.

⁵¹² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання, 1992. — С. 14.

Мова йде, в першу чергу, про круглі числові показники на позначення кількості військ. Автор не вдається до надмірної деталізації в порівнянні з літописом Самійла Величка, однак продовжує практику гіперболізованого відображення історичного минулого. Так, в вступній частині розповідається про один мільйон двісті тисяч татар, яких переміг Дмитро Донський. Це не що інше як перебільшення з метою надання додаткового внутрішнього напруження.

В іншому прикладі читаємо:

«Польське військо нараховувало до 300 тисяч чоловік, а Твардовський в другій частині своєї книги на 30 сторінці свідчив, що обидві сторони вивели до бою війська на п'ятсот тисяч чоловік, окрім тих, що лишилися на сторожі величезних таборів. Це ж засвідчує і Пуфендорф. Він пише, що ляхи, крім шляхти, взяли на війну кожного сьомого підданого, навчили їх військовій справі і поставили до бою»⁵¹³.

Мова йде про битву під Берестечком, в якій дійсно зійшлися величезні сили обох ворогуючих сторін. Однак, навіть за такої обставини літописець явно перебільшує чисельність військ. У М. Грушевського ми знаходимо вказівку, що першопочатково король Ян-Казимир зібрав під Сокалем близько 30 тисяч, але до нього приєднались ще магнати і посполите рушення, тож сили зросли, хоча це і не співмірне з цифрою в 300 чи 500 тисяч⁵¹⁴. В інших зразках літописних пам'яток подаються більш реальні цифри, але і направленість та специфіка творів дещо інша.

Важливим мислиться побутування числа три, яке є найпоширенішим в нумерологічній матриці козацьких літописів. З огляду на літературний характер джерела, трійка має кілька цікавих художньо-образних і символічних зрізів:

⁵¹³ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання, 1992. — С. 54.

⁵¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси: в 10 томах. Т. 9. / М. Грушевський. — К.: Наукова думка. — С. 435.

по-перше, вже не раз ми відмічали, що трійка вживається на позначення часових проміжків, часто – умовного чи символічного характеру, які нагадують про Божу присутність чи намагаються надати подіям визначного звучання. Так, і в літописі Грабянки ми знаходимо вказівку на подібний семантичний контекст:

«Козаки викуп узяли, жидів же всіх, якщо їм через три дні голів своїх на заріз не давали, порубали»⁵¹⁵;

«Три дні тримало фортецю військо козацьке і таки відступило, а ляхи сплюндрували її вогнем і мечем»⁵¹⁶;

«На третій день ми знову пішли на бій (тоді хан повинен був правий фланг тримати). І почали вже перемагати. Ми вже майже в руках тримали перемогу. І тут хан, без всякої на те причини, забувши про воїнський сором, на нашу погибель, з усім воїнством хоробро аж до Криму втік»⁵¹⁷.

Нічого незвичного в цих уривках не має, але показовим для нас буде той факт, що інших чисел на позначення часових проміжків ми не спостерігаємо. Є кілька вказівок на різні терміни облоги (5 тижнів штурмував Глухів Ян-Казимир, 4 тижні стояли турки під Чигирином, 9 тижнів тривала облога Збаража), однак в більшості випадків – використовується трійка. Такі ж контексти ми спостерігали при аналізі всіх інших груп джерел;

по-друге, цікавим мисляться наступні змістові пасажі:

«Потім випроводив Гладкого з частиною козацького війська на Полісся, а Носача, Пушкаря та Дорошенка на чолі шеститисячного загону козаків та двадцятитисячного загону татар відрядив за Дністер. Вони переправилися за

⁵¹⁵ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання, 1992. — С. 67.

⁵¹⁶ Там само. — С. 143.

⁵¹⁷ Там само. — С. 78.

річку трьома заздалегідь заготовленими мостами і зовсім не відали, заради чого прибули у волоську землю»⁵¹⁸;

«Посеред ночі з возів, з войлоку та опанчі козаки навели три мости через Плешиву, а на ранок тими мостами пішли кінні загони»⁵¹⁹.

Така синхронність вказує на умовність поданої інформації. Навіть за умови, що в одному з випадків дійсно було три мости, другий такий сюжет викликає певну тенденційність, що може вказувати на художній прийом. Ми не раз говорили в попередніх розділах, що трійка широко використовується в якості образного елемента, який має різні рівні прояву символічної природи. Тож три мости відносяться по детально розробленого пасажу про три дороги, які так полюбляє фольклорна традиція;

по-третє, при розгляді літопису Самовидця ми вказували на пасаж про три знаки, які спостерігали напередодні війни Богдана Хмельницького. Віра людей в природні явища та знаки, закладені ще з самого початку зародження людства. З часом вони набули християнського наповнення і всі небесні знамення сприймалися благословенням чи попередженням Божим. В літописі Грабянки не має подібних сюжетів, але уваги заслуговує наступний уривок:

«Хмельницький (завжди маючи три полки козаків та три тисячі татар, що за здоров'ям його пильнували) щедро обдарував хана і випроводив додому»⁵²⁰.

Вказівка на три полки не є типовою, а відображає релігійний світогляд та прагнення продемонструвати Боже благословення у діяннях гетьмана, якого ще

⁵¹⁸ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання, 1992. — С. 67.

⁵¹⁹ Там само. — С. 103.

⁵²⁰ Там само. — С. 78.

при житті величали Мойсеєм⁵²¹. Тож ми простежуємо використання трійки для надання оповіді глибинних контекстів.

По-четверте, в літописах Грабянки та Самовидця ми спостерігали наступний пасаж, який також має накладання історичного та умовного контекстів та свідчить про релігійність світогляду автора. Трійка є втіленням Святої Трійці, тож ми на рівні гіпотез можемо припустити, що три церкви - це не випадковий вибір. Про три церкви ми мали згадки в українських думках. Однак, ми не беремось точно говорити про символічний контекст, це залишається нашим припущенням.:

«У Кам'янцю ж та русь, що лишилася, добилася у турків дозволу залишити три церкви (вірмени добилися — одну) і там, у тих церквах, докладаючи великих зусиль, молилися та обряди справляли»⁵²².

І на останок згадаємо ще кілька прикладів появи трійки:

«І того ж літа під Пилявцями, з допомогою одного тільки чотиритисячного заgonу орди на чолі з мурзою Кара-баєм, ми своїми власне силами перемогли уже втретє і новопризначених нарешті гетьманів Доминіка та Фірлея, які вели з собою добірне кварцяне шестидесятитисячне військо, і всякий інший дворовий люд та слуг, що до війни на конях і збройно були споряджені, всі вони пишно хизувалися в поході, було їх втрое більше від кварцяного війська і всіх їх ми з допомогою господа бога впень розбили і прогнали»⁵²³;

«Табір дуже опустів і вони вже втретє рили нові окопи, і посеред ночі почали перебиратися в них. Та козаки почули шум і так ударили, що захопили значну частину табору і захопнули їх немов у пастці»⁵²⁴.

⁵²¹ Яковенко Н. Нарис з історії середньовічної та ранньомодерної України / Н.Яковенко. – К.: Вид-во «Критика», 2006. – С. 543.

⁵²² Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання, 1992. – С. 132.

⁵²³ Там само. – С. 142.

⁵²⁴ Там само. – С. 98.

В означених фрагментах ми спостерігаємо аналогічну семантичну природу, яка поєднує історичну та символічну складові: з одного боку ми маємо справу з реальними подіями (Пилявецька битва була третьою перемогою Хмельницького над поляками), а з іншого – в акцентуванні саме на трійці в цих фрагментах дають поле для роздумів про більш глибоке звучання. Ми не раз говорили про поглиблення смислових контекстів за допомогою нумерологічних елементів. Тож перед нами типовий літературно-образний прийом посилення внутрішньої експресії та гармонізації оповіді з піднесенням її виключної ваги.

При аналізі інших числових показників ми спостерігали велику кількість числових показників, які вводились в оповідь для уточнення та деталізації. Особливо це стосується кількості військ, полонених, викупів. Такі числа мають або точне фактологічне коріння, або приблизне, але без глибоких контекстуальних смислів.

Козацькі літописи містять велику кількість числового матеріалу, але він підпорядкований жорстким рамкам первинного історичного дослідження. Ми спостерігали цілий пласт фактологічних даних, які часто мають суб'єктивний і не точно-історичний характер, але не містять глибоких символіко-образних зрізів. Введення такої кількості чисел покликана забезпечити достовірність та вагомість матеріалу. Іншим пластом буде числова гіперболізація, яка є нічим іншим, як способом поглиблення значенневого та емоційного контексту оповіді. Як правило, перебільшення стосуються кількості військ потуги ворогуючих сторін та здобутих трофеїв. Цей прийом широко застосовується і в інших групах джерел і покликаний внести додаткову напругу, адже сприйняття людини потребує захоплення емоційної сторони.

Для козацьких літописів залишається характерним прийом умовного відображення часового проміжку, який втілюється в семантиці трійки. Ми вже не раз зупиняли увагу на аналізі цього контексту, але по вкотре повторимось: число три є одним з найшановніших чисел, оскільки втілює в'ю Божественну повноту. Крім того символічне наповнення трійки криється в міфологічному світогляді ще

дохристиянських часів. Тож воно близьке як фольклорній, так і книжній традиції. Тому не дивним мислиться використання трійки в різних контекстах: від позначення часових, конкретних явищ до іносказавчих елементів. Показовим може слугувати пасаж про три знаки в переддень Національно-визвольних змагань Б. Хмельницького. Це не що інше, як відбиття релігійно-символічного світогляду. Більшою мірою цей відгомін чується в білорусько-литовських та думових пам'ятках, але це пояснюється тим, що перші є творились в колі духовних служителів, для яких числовий символізм представлений в Біблії і став складовою їх щоденного буття.. Інша справа з козацькими літописанням, яке творилось людьми світськими. Тож і звучання числової матриці має обмежений характер.

Зрештою, для літописів козацького циклу наявний паралелізм з іншими групами джерел. Специфіка самого джерела не дозволяє в повній мірі розкрити той спектр символіки чисел, як це робилось в козацьких думках чи бароковій літературі. Однак, це не завадило автору послуговувати типовими художньо-образними засобами прикрашення та внутрішнього наповнення свого твору. Самі числа не несуть яскраво виражений самостійницький характер, а служать додатковими елементами оповіді. Ми прослідкували традиційне широке семантико-змістове поле використання трійки, яка належить до найбільш розроблених в нашій культурі, як книжній, так і народній, числових елементів. Найчастіше вона постає в образі відображувача умовного часового проміжку чи кількості походів, чисельності військ тощо. Її умовність проглядається навіть при реальних історичних обставинах, оскільки автор свідомо вводить смисловий акцент на подію.

Щодо інших чисел, то вони несуть або історично-фактологічний характер, який не завжди відповідає дійсності, але може сприйматися автором за правдивий, або бути запозиченим з інших джерел. Проявом художньої обробки будуть зрізи і наявної гіперболізованої інформації, яка покликана привернути увагу та возвеличити. Це типові прийоми, які ми спостерігали на прикладі і інших джерел.

ВИСНОВКИ

Здійснено аналіз історіографічного доробку вітчизняних дослідників у галузі християнської нумерології як концепту системи думання доби середньовіччя та раньомодерного часу. Виявлено особливості, які включають суспільну значимість символіки чисел, що підтверджується широким колом зарубіжних студій та розвідок. Нині в українській історіографії відсутні комплексні ґрунтовні праці, присвячені проблемам нумерології. Джерельна база дисертаційного дослідження представлена наративними пам'ятками білорусько-литовського, регіонального українського, козацького літописання та зразками думового козацького епосу, які дозволяють розкрити специфіку та семантичні зрізи нумерологічних даних. Використання загалом достатнього для дослідження джерельного матеріалу ускладнюється його нерівномірним розподілом по періодам та тематичним блокам;

Розглянуто особливості становлення та еволюції числового символізму, його витоки та генезу, починаючи з періоду становлення лічби. Людина рухалася від набуття уявлень загального характеру, що ґрунтувалися на визначенні спільних ознак для певної сукупності подібних предметів до встановлення понять «багато», «один» та «мало». Наші предки відкривали для себе все нові і нові числа, але через складність цього процесу та певні смислові асоціації поступово за числами почали закріплюватися не лише практичні, але і символічні характеристики. Кодування образів та явищ за допомогою чисел стало важливим елементом процесу еволюції людської думки на різних рівнях світосприйняття. З поширенням християнства відбулося формування універсалізованої системи символічних елементів. Своє місце в ній знайшли і числа як один з домінуючих концептів світосприйняття. Була сформована семантична карта, яка закріплювалась за кожним числовим елементом;

Виявлено, що літописи білорусько-литовського циклу не вивчалися з точки зору аналізу числового символізму. Репрезентуючи свій час, вони відображали систему мислення населення українських земель у складі ВКЛ. У літописах простежено кілька варіацій числової інформації. Основний масив складають числа з конкретно-історичним значенням, що є закономірним для літописних джерел. Також відзначаємо ставлення православного соціуму українських земель зазначеного періоду до дат як точного хроносу.

У І зводі літописів білорусько-литовського походження головне місце було відведено переважанню чисел з конкретно-історичним значенням. Причина цього лежить в основі особливого ставлення до дат як точного хроносу. Разом з тим для досліджуваного періоду характерним є формування уявлення про число у якості певної літературної норми, яка несе образно-символічну та естетично-ідейну контекстну інформацію. Етикетна числова образність проявляється в частому та типовому по своєму контексті вживанню тих чи інших нумерологічних показників, що приводить до закріплення за ними певних асоціацій та стійких образних форм. При цьому, подібний процес проходить в рамках і на основі уявлень про сакральну природу чисел, притаманну християнському світосприйняттю та містицизму.

Перетворення числа на своєрідний елемент системи літературних художньо-естетичних засобів відкриває нову грань його семантичної будови. Вплив даного ракурсу уявлення про число та його функціональне навантаження простежується в літописних оповідях, які є об'єктом нашого дослідження. Літописці послуговують певним набором літературних форм для формування глибинних пластів розуміння загального фону літописного тексту. Перед ними стояло завдання передати стисло та лаконічно основні моменти історичного розвитку руських земель, які стали ядром виникнення ВКЛ та Московської держави. Але за канвою фактологізму матеріалу творці літописів використовують набір літературних прийомів, які не

порушують цілісності та ідейної направленості тексту, але допомагають збагатити його зміст.

Щодо другого та третього зводів, в цих матеріалах ми простежуємо деяку зміну ставлення людини до світу та суспільства. Пригадаймо, що час написання літописів співпав з часом становлення ВКЛ як сильної європейської держави. Для текстів досліджуваної доби характерне змішання різних форм числової образності, що створює ідейно-естетичне поле композиції оповіді, підкреслюючи, явну чи сокровенну, закономірність, передвизначенність зображуваної дійсності.

Підсумовуючи вище зазначений матеріал дослідження, можна відмітити наступні моменти:

по-перше, в силу своєї змістовно-функціональної направленості літописи представляють собою пам'ятки, де ми спостерігаємо опосередкований вплив символічної традиційності використання чисел;

по-друге, літописи поряд з конкретно-історичною та фактографічною числовою інформацією містять приклади впливу наявних літературних традицій та форм, які широко побутували в означений період. Мова йде про етикетні семантичні конструкти, які використовуються на рівні стилістичної структури, сюжетно-композиційної організації, історико-фактографічного і ідейного змісту;

по-третьє, ми спостерігаємо поширення в літописах гіперболізованого та умовно-символічного зрізу числової семантики. Літописці мали передавати конкретну інформацію, виконуючи записи історичного минулого, тому їх можливості послуговування широким спектром числової семантики не був виправданим та допустимим. Разом з тим ми не раз спостерігали трійку і сімку в різних смислових аспектах повісті, які мали умовний та містичний характер;

по-четверте, на основі біблійної та практично-буденної традиції сімка стала своєрідною усталеною в свідомості людини формулою передачі інформації, яка стосувалася певних часових проміжків умовного характеру.

Встановлено, що в українських регіональних літописах наявна велика кількість сюжетів про природні дива, знамення та катаклізми. Ці явища асоціювалися в свідомості тогочасного соціуму з виявом Божого гніву чи попередження. Числові елементи додають додаткового символічного контексту. Наявні й іносказавчі ключі, коли літописець прямо вводить число три на позначення образу Бога. Особливо це проявилось в контекстах оцінки церковної унії 1596 року.

Досліджено числову матрицю думових пам'яток: числова матриця дум раннього невільницького циклу, маючи молитовний характер і християнську ідейну направленість, розкриває релігійні мотиви в ритмі Божої провиденції та адресації своїх прохань до Бога, який незримо присутній завжди. Числа носять глибокий символічний контекст, виступаючи іносказавчими елементами, хоча, на перший погляд, зливаються із загальною канвою оповіді. Однак, трикратні затинання трьома пучками таволги і тернини невільників під час їх молитов, трикратний прокльон турецької землі, потрійність кайданів, три церкви, на які паювали своє добро козаки, три цвіти галер – розкривають Божий промисл і саму його допомогу. Тут же проглядається ідея спокутування провин та випробовування віри через фізичні катування; за числами сім та три закріплюються сталі семантичні конструкти: епічний пасаж про тридцятилітню неволю чи сімсот бранців розривають художньо-смісловий контекст. Подібні формули перекочують з однієї думи в іншу, що дозволяє простежити вироблення традиційних для дум смислових числових образів. Давні думи тісно були пов'язані з релігійною агіографічною літературою в силу оспівування складної долі невільників. Ключовим тут буде момент не просто втрати свободи, а можливості втрати своєї релігійності, духовності. Антагонізм християнського і мусульманського світу лежить за загальною канвою оповіді. Тож і не дивним мислиться нам голосний релігійний контекст дум невільницького циклу. Вони мали не лише спільну систему інвокативів та благословінь і восхвалянь, які

складають така звані кінцеві молитовні, з псалмами, але і самі сюжети запозичували з Біблії.

Число три побутує в ідейному ключі християнської символіки і використовується для підкреслення Божого помислу в усіх людських діяннях. Прямими іносказавчими елементами будуть уривки про трикратне читання Святого Письма під час бурі, паювання здобичі на три часті, одну з яких віддавали козаки на три церкви, що впливає з богослужбних практик та Святого Письма.

Трійка використовується на позначення умовного часового проміжку. Цей семантичний аспект вживання числа три представлений широким спектром думових пам'яток.

Також наявні сюжети про три шляхи, дороги. Це один з типових казкових сюжетів, який відбився і в наших думках. Трійка використовується на позначення природних явищ: сюжет про три гаї, через які їхали три брати Азовські і аналогічний уривок у думі про Матяша Старого, вийшов з глибин колективної народної фольклорної традиції, яка криється в шануванні природи (згадаймо і три вітри, які мали рознести останки молодшого брата у «Втечі..»), і три хвили, які розбивають козацькі судна на три часті в думі «Про бурю на Чорному морі»). Одухотворення та поклоніння неживій природі виступають однією з ключових дефініцій світосприйняття нашого народу. З цього ж репертуару і три зозулі, які прилетіли провести козака в останню путь і тут ми проглядаємо синтез християнського і фольклорного традиційного світосприйняття. Той же мотив і в приході трьох орлів та соколів.

Зустрічаємо і типову формулу про три недолі (лиха, хуртовини), яка теж має широке поширення. Акцентуємо увагу на тому, що така формула зустрічається в родинно-побутових, або до перехідного типу від героїчної епіки (дума «Про Івася Коновченка»). Тож ми можемо говорити про вироблення нових смислових контекстів та засобів творчого прикрашення. В цьому семантичному ключі теж проглядаються нові риси – відповідність народним традиціям, які значно глибші,

ніж християнські, а сюжет трикратного випробування горем є типовим для фольклорної творчості.

В думках героїчного циклу також детально розроблена символіка числа три, в різних проявах його умовно-гіперболізованого, етикетного та ідейного зрізів. Трійка супроводжує героїв у їх поневір'яннях та випробуваннях на благо своєї землі. Вона присутня в уривках, де висвітлюється боротьба християн з татарами. Ми вже детально говорили про невільницький цикл, в якому теж спостерігали зв'язок трійки з долею християн у їх невільницьких поневір'яннях. Такий зв'язок не випадковий: мова йде про сокровенний контекст вживання чисел, які мали реальне життя представити у вигляді відображення Божественної волі. Онтологічні зв'язки між числами підкреслюють цю тезу.

Методичне і постіне використання трійки в одних і тих контекстах є доказом закріплення на нею явної чи сокровенної форми передачі інформації. Цікавим буде відмітити, що ідейність трійки в різних контекстах змінювалась, але залишалась головним знаряддям передачі художньо-естетичних, етичних та символічних семантичних конструктів. Зокрема, ми вказували на зміну акцентів в пізніших редакціях думи про Івася Коновченка. Мова йде про відхід від героїзації боротьби з татарами та зміщення акцентів на порушенні родинних моральних принципів, які і привели до загибелі героя. ідейність інша, але прийоми залишаються ті ж. Трійка знайшла своє вираження і в цих сюжетах. Це вказує на глибоке коріння шанобливого ставлення до цього числа і зародилося воно ще в прадавні часи, задовго до християнства і знайшло свій вияв в фольклорній спадщині.

В образах Олексія Поповича і Самійла Кішки втілюється ідея спасіння, звільнення, головування, особливого призначення. Символіка одиниці має глибокі космогенні корені, в яких криється ідея цілісності, єдності. Індивідуалізм наших героїв не містить надприродних контекстів, вони є звичайними людьми, які зуміли захистити слабших.

Щодо числової символіки, то стали свідками різних її проявів та контекстів.

Головним мислиться для нас злиття давніх архівних форм з новими християнськими конструктами, що породило різні варіації та семантико-семантичні конструкції числової інформації. Число стало важливим художнім та стилістичним засобом, і що головне – своєрідним символічним кодом до розуміння глибин народного світосприйняття.

Виявлено зрізи числового символізму літописів козацького циклу, які містять обмежену варіативність символіко-семантичних контекстів з огляду на зміну векторів та акцентів суспільно-політичних реалій та специфіку самого джерела. Перед авторами літописів стояло завдання зафіксувати і подати первинне аналітичне осмислення подій другої половини XVII- початку XVIII століть. Якщо козацькі думи відбивали переживання народу, то творцям літописів потрібно було розкрити глибинні чинники та причини розгортання Національно-визвольної війни Богдана Хмельницького та доби Руїни. Їх завданням було змістити акцент з емоційно-експресивного ключа оповіді в русло усвідомленого розбору суперечностей історичного процесу.

З огляду на ці зауваження числова матриця є дзеркальним відбиттям згаданих тенденцій. Літописи містять велику кількість числового матеріалу, але він підпорядкований жорстким рамкам первинного історичного дослідження. Ми спостерігали цілий пласт фактологічних даних, які часто мають суб'єктивний і не точно-історичний характер, але не містять глибоких символіко-образних зрізів. Введення такої кількості чисел покликана забезпечити достовірність та вагомість матеріалу. Іншим пластом буде числова гіперболізація, яка є нічим іншим, як способом поглиблення значенневого та емоційного контексту оповіді. Як правило, перебільшення стосуються кількості військ потуги ворогуючих сторін та здобутих трофеїв. Цей прийом широко застосовується і в інших групах джерел і покликаний внести додаткову напругу, адже сприйняття людини потребує захоплення емоційної сторони. Для козацьких літописів залишається характерним прийом умовного відображення часового проміжку, який втілюється в семантиці трійки.

Зрештою, для літопису наявний паралелізм з іншими групами джерел. Специфіка самого джерела не дозволяє в повній мірі розкрити той спектр символіки чисел, як це робилось в козацьких думках чи бароковій літературі. Однак, це не завадило автору послуговувати типовими художньо-образними засобами прикрашення та внутрішнього наповнення свого твору. Самі числа не носять яскраво виражений самостійницький характер, а служать додатковими елементами оповіді. Ми прослідкували традиційне широке семантико-змістове поле використання трійки, яка належить до найбільш розроблених в нашій культурі, як книжній, так і народній, числових елементів. Найчастіше вона постає в образі відображувача умовного часового проміжку чи кількості походів, сил тощо.

Щодо інших чисел, то вони носять або історично-фактологічний характер, який не завжди відповідає дійсності, але може сприйматися автором за правдивий, або бути запозиченим з інших джерел. Проявом художньої обробки будуть зрізи і наявної гіперболізованої інформації, яка покликана привернути увагу та возвеличити. Це типові прийоми, які ми спостерігали на прикладі і інших джерел.

Число 3 в контексті оповіді також має бінарність свого значення: фактологічний, конкретно-історичний профіль переплітається з епічною традицією слов'ян, у яких 3 мислилася одним з найшановніших чисел. Можна припустити, що сплата грошових відкупів та данини могла мати іншу суму, але в силу зазначеного прагнення до естетизації та наявності символіко-образного рівня сприйняття світу, трійка отримала широке розповсюдження для опису подібних речей.

Простежено на основі аналізу нумерологічного матеріалу поширення пріоритетних семантичних конструкцій числової символіки, ступінь їх повторюваності та вплив на загальну структуру джерел:

- числа конкретно-фактологічного призначення (роки, дати як виразники точного проносу, які складають найбільший пласт у наративних джерелах, що впливає з їх функціонального призначення);

- числа умовно-гіперболізованої семантики (круглі числа, числа на позначення відстані, які широко застосовують і літописці, для підкреслення масштабності та важливості описаних подій, і творці козацьких дум, для яких гіперболізація служить важливим елементом возвеличення);

- числа образно-художнього призначення (числа три та сім є частими елементами оповіді для передачі умовної чи образної інформації. Найчастіше такі контексти побутують в думах, але наявні вони і серед літописних джерел);

- етико-естетичні числові конструкції (число сім на позначення певних часових проміжків).

Писемні наративні пам'ятки православного соціуму українських земель в XIV - початку XVIII століть несуть не тільки конкретно-історичну інформацію. В ній і поруч з нею в символіці чисел приховуються, кодуються певні оцінки та ставлення до подій як сучасників, так і авторів. В більшості сюжетів прослідковується моральний характер семантики числових рядів, що відбиває ціннісні орієнтири та світоглядну модель того часу. В думових пам'ятках емоційна сторона посилена, адже не було чітко встановлених правил та канонів. Тому і числова символіка розкрита більш широко, відбиваючи переживання народу, їх духовні пріоритети.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Академическая летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
2. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.1. – К., 1874. – 337 с.
3. Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова: [в 2 т.]. Т.2. – К., 1875. – 167 с.
4. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець // О.А. Бевзо. – Вид. 2-ге. –К., 1971, 198 с.
5. Величко С. В. Літопис. Т.1. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 371 с.
6. Величко С. В. Літопис. Т.2. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – 642 с.
7. Виленская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
8. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. — Т. 40. — СПб., 2003. — С. 153-169.
9. Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – 176 с.
10. Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – 304 с.
11. Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.

12. Київський літопис першої чверті XVII століття // Український історичний журнал, 1989. – № 2. – С. 107-120.
13. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г. Ігнатенка — К.: Знання України, 1992. – 192 с.
14. Літопис Самовидця / За ред. Я.І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с.
15. Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
16. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
17. Максимович М. Сборник украинских песен, издаваемый Михаилом Максимовичем / М. Максимович. – К., 1849. – 128 с.
18. Межигорская летопись // Сб. летописей, относящихся к истории Юго-Западной Руси. — К.: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888.— С. 96.
19. Никифоровская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
20. Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
21. Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
22. Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей. Том 35. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1980. – 306 с.
23. Українські народні думи та історичні пісні / за ред. М. Т. Рильського і К.Г. Гуслистого. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1955. – 320 с.
24. Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – 876 с.

25. Українські народні пісні в записах Михайла Гайдая: збірник / НАН України, Ін-т мистецтвознавства та етнології ім. М.Т. Рильського, голов.ред. Г.А. Скрипник; наук. ред. і упоряд. М.М. Гайдай. – К., 2010. – 302 с.

26. Хроника Быховца // Полное собрание русских летописей. Том 32. Летописи белорусско-литовские. – М.: Наука, 1975. – 241 с.

Література

27. Аверинцев С. **Символ** // София-Логос Словарь. – 2-е изд., испр. – К.: Дух і Літера, 2001. – С. 155–161.
28. Антонович В. Источники истории Юго-Западной Руси: литографированные лекции. – К.: 1884. – 87 с.
29. Багалій Д. Нарис української історіографії (Літопис Величка). Т.1. / Д. Багалій. – К., 1923. – 138 с.
30. Бауэр В. Энциклопедия символов / В. Бауэр, И. Дюмотц, С. Головин. – М.: Крон-пресс, 1998. – 512 с.
31. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1999. – 545 с.
32. Белокурова С.П. Словарь литературоведческих терминов / С.П.Белокурова. – СПб.: Паритет, 2006. – 320 с.
33. Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Г. Бидерманн. – М.: Республика, 1996. – 336с.
34. Бычков В.В. *Aesthetica partum*. Эстетика Отцов Церкви. Апологеты. Блаженный Августин / В.В. Бычков. – М.: Ладомир, 1995. – С.596.
35. Бычков В. 2000 лет христианской культуры *sub specie aethetica*. Т 2.: Славянский мир. Древняя Русь. Россия / В. Бычков. – М.- СПб.: Университетская книга, 1999. – 527 с.
36. Бородин А.И. Число и мистика / А.И. Бородин. – Донецк: Донбасс, 1972. – 143 с.
37. Булгаков С.В. Настольная книга священнослужителя (Сборник сведений, касающихся преимущественно практической деятельности отечественного духовенства) / С.В. Булгаков. – М.: Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. – 1794 с.
38. Васильев А.А. История Византийской империи. Т 1. Время до крестовых походов до 1081 г. / А.А.Васильев. – СПб.: Алетейя, 1996. – 302 с.
39. Возняк М. Історія української літератури. У двох книгах: Кн. друга. – [2-ге вид.] – Львів: Світ, 1994. – 559 с.

40. *Возняк М.С.* Хто ж автор т.зв. «Літопису Самовидця»? // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. 153. – К., 1935.– С. 34-45.
41. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль / Л. Войтович. – Львів: Ін-т генеалогічних досліджень, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. - 649 с.
42. Вялікае княства Літоускае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1.: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал.: Г.П. Пашкоу (гал.рэд.) і інш.; Маст. З.Э. Герасімович. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 2007. – 546 с.
43. Галенченка Г.Я. Книжная культура Беларуси / Г.Я. Галенченка – М., 1991. – 346 с.
44. Гісторыя Беларусі: у 6 т. Т.2.: Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоускага / Ю. Бохан [і інш.]; рэд. кал.: М. Касцюк (гал. рэд.). – Мінск: Экоперспектива, 2008. – 688 с.
45. Грабович О. Думи як символічний код переказу культурних цінностей // Родовід. – 1993. – № 5. – С. 30 – 36.
46. Григорий Богослов. Слово на Пятидесятницу / перевод А.И. Сидорова. - М.: Мартис, 1994. – 343 с.
47. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т.4.: XIV-XVI віки – відносини політичні / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – 678 с.
48. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. - М.: Искусство, 1984 . – 320 с.
49. Девис Норман Історія Європы / Норман Дэвіс; [пер. с англ. Т.Б. Менской]. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 943 с.
50. Делман И.Я. История арифметики / И.Я. Делман – М.: Просвещение, 1965. – 416 с.
51. Дионисий Ареопагит. Божественные имена // Мистическое богословие. – К., 1992. - № 3. – С. 45-53.
52. Древняя история Украины: Навчальний посібник: у 2 кн. Книга 1. / П.П. Толочка (кер-к авт. колективу), Козак Д.Н., Кружицький С. Д. та ін. – К.: Либідь, 1994. -- 240 с.

53. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции // Одиссей. – М., 1991. – 530 с.
54. Дюби Ж. Время соборов. Искусство и общество 980-1420 годов / Ж. Дюби. – М.: Ладомир, 2002. – 413 с.
55. Енциклопедія історії України : у 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова), Я. Д. Ісаєвич, С. В. Кульчицький [та ін.]; ред. рада: В. М. Литвин (голова) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2003.
56. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – М.: Книга по Требованию, 2011. – 275 с.
57. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Т. 1. / Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузел. – Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. – 1230 с.
58. Історія України / під ред. В. А. Смолія. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – 416 с.
59. Історія української літератури : у 12 т. Т. 2 : Давня література (друга половина XVI–XVIII ст.) / заг. ред. видання В. Дончика; редкол.: В. Дончик, Л. Скупейко, Н. Бойко, М. Бондар, С. Гальченко, І. Дзюба, М. Жулинський, Н. Зборовська, А. Кравченко, Ю. Кузнецов, Н. Левчик, Р. Мовчан, Л. Мороз, Є. Нахлік, Ю. Пелешенко, О. Поліщук, Г. Сивокінь, В. Сулима, М. Сулима, Н. Шумило. – К.: Наукова думка, 2014. – 803 с.
60. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 1 / Ред.кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.
61. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2 / Ред.кол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. - К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 724 с.
62. История математики с древнейших времен до начала XIX столетия: в 3-х томах. Т.1. / под. ред. А.П. Юшкевича. – М.: Наука, 1970. – 352 с.
63. История эстетической мысли. В 6 томах. Т.1. Античность, средние века, Возрождение / Ин-т философии АН СССР. - М.: Искусство, 1985. – 682 с.

64. Истрин В. А. Возникновение и развитие письма / В.А. Истрин. – М.: Наука, 1965. – 600 с.
65. Каждан А.П. Византийская культура (X-XII вв.) / А.П. Каждан. – [2-е изд., испр. и дополн.] – СПб.: Алетейя, 2006. – 284 с. – (Византийская библиотека. Исследования).
66. Кирдан Б. Украинские народные думы (XV-XVII в.) / Б. Кирдан. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – 288 с.
67. Кириллин В.М. Символика чисел в литературе Древней Руси (XI-XVI века) / В.М. Кириллин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 320 с.
68. Клепацький П. Літопис Самійла Величка / П.Клепацький. – Полтава, 1926. – 56 с.
69. Козаржевский А. И. Источниковедческие проблемы раннехристианской литературы / А.И. Козаржевский. – Изд. 2-е. – М.: Либроком, 2012. – 146 с.
70. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і похоронних голосінь) / Ф. Колесса. – Л., 1921. – 256 с.
71. Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Л., 1938. – 643 с.
72. Конфорович А.Г. Людина серед всюдисущих чисел та фігур / А. Г. Конфорович. - К.: Знання УРСР, 1976. – 48 с.
73. Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля: Українське монастирське церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище. – К.: Смолоскип, 2005. – 904 с.
74. Костомаров Н. История козачества в памятниках южно-русского народного песенного творчества. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – СПб., 1906. – 124 с.
75. Кушпет В. Старцівство: мандрівні співці музиканти в Україні (XIX–початок XX ст.) / В. Кушпет. – К.: Темпора, 2007. – 592 с.
76. Левицкій О. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века / О. Левицкій. - Киев: Университетская типография, 1875. – 128 с.

77. Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада: Пер. с фр. / Общ. ред. Ю.Л. Бессмертного; послесл. А. Я. Гуревича. – М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.
78. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява / Перекл. з французької Яреми Кравця. – Львів., 2007. – 350 с.
79. Лосский В.Н. Очерк мистического богословия Восточной Церкви / В.Н. Лосский. - М.: Издательство Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, 2012. – 586 с.
80. Луценко Ю. Літопис Григорія Грабянки в працях дожовтневих дослідників // Рад. літературознавство. – 1988. – № 8. – С. 64–71.
81. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии: Латинская патристика / Г.Г. Майоров. - М.: Мысль, 1979. – 433 с.
82. Максим Исповедник. Творения / перевод С.Л.Епифанович, А.И.Сидоров. – М.: Мартис, 1993. – 456 с.
83. Науменко В. Происхождение думы о Самойле Кишке // Киевская Старина. – К., 1883. – № 6. – С. 24
84. Никитенко Н.М. Святая София Киевская / Н.М. Никитенко. – К.: Горобец, 2008. – 384 с.
85. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / Отв.ред. Б.Д. Греков. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 333 с.
86. Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII-XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – К.: ПЦ Фоліант, 2004. – 420 с.
87. Перетц В. Українські думи в новому виданні К.М. Грушевської / В. Перетц // Етнографічний Вісник. – К., 1928. – Кн.7. – 67 с.
88. Петровський М. Нариси з історії України XVII- початку XVIII століть (досліди над літописом Самовидця) / М. Петровський. – Харків: Державне вид-во України, 1933. – 454 с.

89. Плісецький М. Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – 364 с.
90. Похлебкин В. Словарь международной символики и эмблематики / В.В. Похлебкин. - М.: Междунар. отношения, 2004. – 560 с.
91. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т 1: Киевская Русь / А.Е. Пресняков. – М., 1938. – 635 с.
92. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. Т 2: Западная Русь и Литовско-Русское государство / А.Е. Пресняков. – М., 1939. – 248 с.
93. Псевдо-Дионисий Ареопагит // Эстетический словарь. [Под общ. ред. А. А. Беляева]. – М.: Политиздат, 1989. – С. 678-702.
94. Рабинович В. Л. Алхимия как феномен средневековой культуры / В.Л. Рабинович. - М.: Наука, 1979. – 704 с.
95. Ранняя патристика // История эстетической мысли. В 6-ти т. Т. 1. Античность. Средние века / Ин-т философии АН СССР; Сектор эстетики. — М.: Искусство, 1985. – 463 с.
96. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси / Б.А.Романов. – [2-е изд-е.] – М.: Наука, 1966. – 240 с.
97. Рильський М. Українські думи і героїчний епос слов'янських народів. – К.: Вид-во АНУ УРСР, 1963. – 27 с.
98. Садов А. И. Знаменательные числа / А.И. Садов. – СПб.: СПбПДА, 2009.– С. 49-65. – (Христианское чтение. 1909. № 10.).
99. Семянчук А. Беларуска-літоўскія летапісы і польскія хронікі / А. Семянчук. – (Навучальны дапаможнік па аднайменнаму спецкурсу для студэнтаў спецыяльнасці). – Гродна, 1999. – 163 с.
100. Сизоненко В. Л., Беленкова М. И. Математика Библии / В.Л. Сизоненко, М.И. Беленкова. – Х.: Штрих, 2002. – 304 с.
101. Словарь Библейского богословия // под ред. К. Леон-Дюфура. – Брюссель, 1990. – 681 с.

102. Сушицький Ф. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури. Ч 1-2. / Ф. Сушицький. – К.: 7-ма державна друкарня, 1921, 1929.
103. Таїрова-Яковлева Т. Літопис Самійла Величка: до питання про нове академічне видання // Український історичний журнал. – К., 2012. – № 2. – 113-118 с.
104. Таланчук О.М. Українознавство. Усна народна творчість: Навчально-методичний посібник / О. Таланчук. – К.: Либідь, 1998. – 248 с.
105. Тихомиров И. А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей. – 1901. – № 3, 5. – С. 45-97.
106. Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис // Літературно-науковий вісник. – 1901. – № 4-6. – С. 5-20.
107. Уваров А.С. Христианская символика. Ч 1. Символика древнехристианского периода / А.С. Уваров. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Совко, 1908. – 222 с.
108. Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть / Ред. В. Смолій. – Вип. 1-5. – К., 2000-2005.
109. Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания / Н.Н. Улащик. - М.: Наука, 1985. – 261 с.
110. Флоря Б.Н. О «Летописце Быховца» / Б.Н. Флоря. - М., Наука, 1967. – С. 135-143. – («Источники и историография славянского средневековья»).
111. Франко І. Розбір думи про бурю на Чорному морі // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Т.40– К. Наукова думка, 1981. – С. 559.
112. Франко І.Я. Студії над українськими народніми піснями. – Львів: Накладом Наук. Т-ва ім. Шевченка. Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1913. - С. 530-532.
113. Христианство. Энциклопедический словарь: в 3 т. Т 3. Т-Я / С. С. Аверинцев (гл. ред.). — М.: Большая Российская энциклопедия, 1993-95. — 863 с.

114. Христианство: Словарь / Под общ. ред. Л. И. Митрохина. – М.: Республика, 1995. – 559 с.
115. Художественно-эстетическая культура Древней Руси XI - XVII века / Под ред. В.В.Бычкова.- М.: Ладомир, 2003. – 607 с.
116. Чамярыцкі В. А. Беларускія летапшы як помнікі літаратуры / В. А. Чамярыцкі - Мінск: Наука и техника, 1969. – 265 с.
117. Чижевський Д. Історія української літератури / Д. Чижевський. – Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956.– 511 с.
118. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К.: Наукова думка, 1987. – 184 с.
119. Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV – XVI вв. / А.А. Шахматов. - М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1938. – 435 с.
120. Шахматов А. А. О Супрасльском списке западно-русской летописи / А. Шахматов. – С-Пб.: Сенаторская типография, 1901. – 123 с. – (Извлечение из протоколов Археографической комиссии Министерства народного просвещения).
121. Тихомиров И. А. О составе западнорусских, так называемых литовских летописей.– ЖМНП. – 1901. –№ 3, 5. – С. 1-117.
122. Шеппинг Д. О. Символика чисел // Филологический Записки. – Воронеж, 1893. – № 6. – 9 с.
123. Ючас М.А. Хроника Быховца / М.А. Ючас. – М., 1974. – С. 220-231.
124. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Генеза, 2006. – 584 с.
125. Еліаде. М. Священне і мирське // Еліаде М. [Мефістофель і Андрогід]. – К., 2001. – 213с.
126. Энциклопедия: символы, знаки, эмблемы. - М., 2003. – 589 с.
127. Эстетика Филона Александрийского // Вестник древней истории.– М.,1975. – Вып.17. – С.21-42.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дума «Плач невольників»

Назва думи	3 пуч ки тер нин и	Три чі зати нал а	3 ряда	По 2 по 3 в ряд	2 кай дан и	Три чі про клят а	4 таво лги
<i>Зап. М. Костомарова від бандуриста, Охтирка Харків. губ.</i> ⁵²⁵							
<i>Зап. М. Костомарова від бандуриста, Охтирка Харків. губ.</i> ⁵²⁶	+	+					
<i>Зап. М. Ніговський від П. Колибаби, с. Вільшана, Харківська губ.</i> ⁵²⁷			+	+	+		
<i>Зап. від О. Вересая, Прилуки, Полт. губ.</i> ⁵²⁸	+	+					
<i>Зап. В. Горленко і П. Мартинович від Кулика, с. Дейкалівка Зіньківського пов. Полт. губ.</i> ⁵²⁹	+						
<i>Зап. В. Горленко</i>	+						

⁵²⁵ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й. Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 125.

⁵²⁶ Там само. – С. 126-127.

⁵²⁷ Там само. – С. 127-128.

⁵²⁸ Там само – С. 129-130.

⁵²⁹ Там само. – С. 130.

<i>від М.Кулика, с.Дейкалівка Зіньківського пов. Полт.губ.⁵³⁰</i>							
<i>Зап. П.Мартинovich від М.Бондаренко, Костянтиноград 531</i>	+	+				+	
<i>Зап. М.Лисенка від Сластіона, Миргород Полтав.губ.⁵³²</i>	+	+					+
<i>Зап. Є.Линьова від О.Сластіона, Миргород Полтав.губ.⁵³³</i>	+						+
<i>Зап. Є.Линьова від М.Кравченка, Сорочинці Полт.губ.⁵³⁴</i>	+	+					
<i>Зап. П.Мартинovich від М.Бондаренка, Костянтиноград Полт. губ.⁵³⁵</i>							
<i>Зап. П.Мартинovich від М.Бондаренка, Костянтиноград Полт.губ.⁵³⁶</i>							
<i>Зап. П.Мартинovich від М.Бондаренка,</i>							

⁵³⁰ Там само. – С. 131-132.

⁵³¹ Там само. – С132-133.

⁵³² Там само. – С. 134-139.

⁵³³ Там само. – С. 140 - 142.

⁵³⁴ Там само. – С. 143-146.

⁵³⁵ Там само. – С. 146-147.

⁵³⁶ Там само. – С. 148-149.

<i>Костянтиноград Полт.зуб.⁵³⁷</i>							
<i>Зап. О.Сластіон від І.Скубія, Кобиляцький повіт Полтав.зуб.⁵³⁸</i>			+				
<i>Зап. Ф.Колесса від О.Сластіона, Миргород, Полт.зуб.⁵³⁹</i>	+	+					+
<i>Зап. О.Сластіона від М.Кравченка, Великі Сорочинці Полтав.зуб.⁵⁴⁰</i>	+	+		+			
<i>Зап. Д. Яворницький від С.Пасюги, Богодучівський пов. Харк. зуб.⁵⁴¹</i>	+	+					+
<i>Зап. П.Мартинович від О.Довгополого, с. Шидів Кобиляцький пов. Полав.зуб.⁵⁴²</i>				+			
<i>Зап. П.Мартинович від Т.Жадага, С.Петрівка Костянтиноградський пов. Полтав.зуб.⁵⁴³</i>			+	+			
<i>Зап. П. Мартинович від Т. Жадага, С. Петрівка Костянтиноградський пов. Полт. зуб.⁵⁴⁴</i>	+		+				

⁵³⁷ Там само. – С. 149-150.

⁵³⁸ Там само. – С. 150-151.

⁵³⁹ Там само. – С. 152- 158.

⁵⁴⁰ Там само. – С. 159-166.

⁵⁴¹ Там само. – С. 166-168.

⁵⁴² Там само. – С. 168-169.

⁵⁴³ Там само. – С. 169-170.

⁵⁴⁴ Там само. – С. 170-171.

<i>Зап. П.Мартинович від Т.Жадана, С.Петрівка Костянтиноградський пов. Полтав.губ⁵⁴⁵.</i>							
<i>Зап. 1950 від Є.Мовчана, Сумщина⁵⁴⁶</i>	+	+					+
<i>Зап. П.Барановський від А.Гребня, Чернігівщина⁵⁴⁷</i>	+	+	+				
<i>Зап. 1956 від Є.Мовчана, с.Велика Писарівка на Сумщині⁵⁴⁸</i>	+		+				+
<i>Зап. 1974 від Г.Ткаченка⁵⁴⁹</i>	+	+					+
<i>Зап. від Г.Ткаченка⁵⁵⁰</i>	+	+					+
<i>Друк за П.Куліш, 1874⁵⁵¹</i>	+	+	+				

⁵⁴⁵ Там само. – С. 171.

⁵⁴⁶ Там само. – С. 172-176.

⁵⁴⁷ Там само. – С. 177-180.

⁵⁴⁸ Там само. – С. 181-185.

⁵⁴⁹ Там само. – С. 186-196.

⁵⁵⁰ Там само. – С. 197-211.

⁵⁵¹ Там само. – С. 212-213.

Додаток Б

Дума «Плач невольника»

Назва думи	7 літ війною	У 4 ряди	Тричі проклята
<i>Зап. П.Лукашевич, 1832 в околицях Яготина⁵⁵²</i>	+	+	
<i>Зап. А.Метлинський від А.Шута, м.Олександрівка Сосницький пов. Чернігів.обл.⁵⁵³</i>		+	
<i>Зап. М.Ніговський від К.Григоренка, с. Красний Кут Богодухівського пов. Харків. губ.⁵⁵⁴</i>			
<i>Зап. П.Мартинович від М.Бондаренко, Костянтиноград⁵⁵⁵</i>		+	
<i>Зап. П.Мартинович від М.Бондаренко, Костянтиноград⁵⁵⁶</i>			+
<i>Зап. М.Сперанський, Г.Бакалов, В.Данилов від Т.Пархоменко, Київ⁵⁵⁷</i>	+		
<i>Зап. Д.Яворницький від М.Кравченка, с.Великі Сорочинці Миргородський пов. Полтав. губ.⁵⁵⁸</i>	+		
<i>Зап. кобзар В.Шевченко від</i>			

⁵⁵² Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С.238-239.

⁵⁵³ Там само. – С. 240.

⁵⁵⁴ Там само. – С. 240-241.

⁵⁵⁵ Там само. – С. 241-243.

⁵⁵⁶ Там само. – С. 243-244.

⁵⁵⁷ Там само. – С. 245-246.

⁵⁵⁸ Там само. – С. 246-248.

<i>М.Кравченка, с.Великі Сорочинці Миргородський пов.Полтав.губ.⁵⁵⁹</i>			
<i>Зап. О.Сластіон від І.Скубія, с. Лелюхівка Кобиляцького пов. Полтав.губ.⁵⁶⁰</i>	+		
<i>Зап. О.Сластіон від І.Скубія, с. Лелюхівка Кобиляцького пов. Полтав.губ. Транскрипція Ф.Колесси⁵⁶¹</i>			
<i>Зап. Ф.Колесса від М. Кравченка, с.Великі Сорочинці Миргородський пов.Полтав.губ. Транскрипція Ф.Колесси⁵⁶²</i>			
<i>Зап. П. Мартинович від О.Довгополого, с. Шедієве Кобиляцького пов. Полтав.губ.⁵⁶³</i>	+		
<i>Зап. П. Мартинович від Т. Жадана, с.Петрівка Костянтиноградського пов. Полтав.губ.⁵⁶⁴</i>			
<i>Друк. за П.Куліш, 1874⁵⁶⁵</i>	+		

⁵⁵⁹ Там само. – С. 249-256.

⁵⁶⁰ Там само. – С. 256-258.

⁵⁶¹ Там само. – С. 250-261.

⁵⁶² Там само. – С. 262-264.

⁵⁶³ Там само. – С. 264-266.

⁵⁶⁴ Там само. – С. 266-267.

⁵⁶⁵ Там само. – С. 267-269.

Додаток В

Дума про Марусю Богуславку

Назва думи	700 козаків	35 літ у неволі	30 літ у неволі	500 душ	4 година	33 роки
<i>Зап. М. Ніговський від кобзаря Ригоренка, с. Красний Кут Богодухівського пов. Харків. губ.⁵⁶⁶</i>						
<i>Зап. А. Метлинський у 1850-х у Зінківському пов. Полтав. губ.⁵⁶⁷</i>						
<i>Зап. П. Мартинович 30 січня 1856 р. від лірника С. Чекана в Костянтинограді Полтав. губ.⁵⁶⁸</i>						
<i>Зап. В. Горленко від кобзаря М. Кулика у с. Дейкалівка Зінківського пов. Полтав. губ (сер. 1880-х рр.)⁵⁶⁹</i>	+					
<i>Зап. В. Горленко від кобзаря М. Кулика у с. Дейкалівка Зінківського пов. Полтав. губ (сер. 1880-х рр.)⁵⁷⁰</i>	+					
<i>Зап. П. Мартинович 25 жовтня 1893 р. від лірника Хв. Видюченка із с. Хрестище Костянтиноградського пов. Полтав. губ.⁵⁷¹</i>	+	+	+			

⁵⁶⁶ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й. Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 290-292.

⁵⁶⁷ Там само. – С. 292-294.

⁵⁶⁸ Там само. – С. 294-295.

⁵⁶⁹ Там само. – С. 295-296.

⁵⁷⁰ Там само. – С. 296-297.

⁵⁷¹ Там само. – С. 298-299.

<i>Зап. П.Мартинович від кобзаря М. Бондаренка у с. Кам'янка Полтав.губ. (1901-1904 рр.)⁵⁷²</i>			+	+		
<i>Зап. П. Мартинович [у 1906-1907 рр.] від К.Лазоренка, Костянтиноград.⁵⁷³</i>	+		+			
<i>Зап. Ф.Колесса 1908 р. від М.Кравченка у Миргороді Полтав.губ.⁵⁷⁴</i>						
<i>Зап. О.Сластіон від лірника І.Скубія із с.Лелюхівка Кобеляцького пов. Полтав.губ.⁵⁷⁵</i>	+		+			
<i>Зап. О.Сластіон від лірника І.Скубія⁵⁷⁶</i>						
<i>Зап. О.Сластіон 1910 р.в Богодухівському пов. Харк.губ. від кобзаря С.Пасюги⁵⁷⁷</i>	+		+			
<i>Зап. В. Кравченко 23 травня 1927 р. від Ф.Хамулки із с. Сколубів Пулинської вол. Волинської окр..⁵⁷⁸</i>	+		+			
<i>Зап. В.Харків 1930 р. в с. Ков'яги Валківського р-ну на Харківщині від лірника В.Гончара⁵⁷⁹</i>	+		+		+	
<i>Зап. В.Харків 1930 р. в с. Ков'яги Валківського</i>	+		+		+	

⁵⁷² Там само. – С. 299-301.

⁵⁷³ Там само. – С. 301-304.

⁵⁷⁴ Там само. – С. 305-312.

⁵⁷⁵ Там само. – С. 313-314.

⁵⁷⁶ Там само. – С. 315-317.

⁵⁷⁷ Там само. – С. 318-321.

⁵⁷⁸ Там само. – С. 321-322.

⁵⁷⁹ Там само. – С. 323-329.

<i>р-ну на Харківщині від лірника В.Гончара⁵⁸⁰</i>						
<i>Зап. В.Харків [у вересні 1930] в с.Петрівка Красноградського р-ну Харків. обл. від лірника В.Білокриницького⁵⁸¹</i>				+		+
<i>Зап. П. Мартинович 22 лютого 1932 р. в Красноградському р-ні Харк. окр. від Т.Жадана⁵⁸²</i>	+		+			
<i>Зап. від лірника А.Гребеня. транскрипція О.Ганжі⁵⁸³</i>	+		+			
<i>Зап. С.Грица 1987 р. в Києві від кобзаря Т.Ткаченка⁵⁸⁴</i>	+					+

⁵⁸⁰ Там само. – С.330-336.

⁵⁸¹ Там само. – С. 336-337.

⁵⁸² Там само. – С. 337-338.

⁵⁸³ Там само. – С. 339-350.

⁵⁸⁴ Там само. – С. 351-352.

Додаток Г

Дума про І.Богуславця

Назва думи	500 неволь ників	700 неволь ників	404 бус урм ани	400 невол ьник и	404 невол ьник и	40 бусурм ан	3 пуда
<i>Зап. В.Ломиковський на поч. XIX ст. на Полтавщині від кобзаря Івана⁵⁸⁵</i>							
<i>Зап. П. Мартиновича 29 травня 1892 р. від оповідачки і співачки О.Кобиланки с. Миколаївка Полтав. губ⁵⁸⁶</i>	+	+					
<i>Зап. П. Мартинович 20 січня 1903 р. від оповідачки і співачки М.Бондаренко, с. Кам'янка Полтав. губ⁵⁸⁷</i>			+				
<i>Зап. П. Мартинович від Т. Жадана, с.Петрівка Костянтиногра дського пов. Полтав. губ.⁵⁸⁸</i>				+			

⁵⁸⁵ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 374.

⁵⁸⁶ Там само – С. 375-376.

⁵⁸⁷ Там само. – С. 376-378.

⁵⁸⁸ Там само. – С. 379-380.

<i>Зап. П. Мартинovich від Т. Жадана, с.Петрівка Костянтиногра дського пов. Полтав. губ⁵⁸⁹</i>						+		
<i>Зап. П.Мартинovichа від невідомого кобзаря⁵⁹⁰</i>								
<i>Зап. П. Мартинovich 20 січня 1903 р. від оповідачки і співачки М.Бондаренко, с. Кам'янка Полтав.губ⁵⁹¹</i>							+	+

⁵⁸⁹ Там само. – С. 381-383.

⁵⁹⁰ Там само. – С. 383-384.

⁵⁹¹ Там само. – С. 385-387.

Додаток Д

Дума про Самійла Кішку

Назва думи	З цвіти /4 цвіти	К- ть гале р	К-ть туро к	К-ть невольни ків	Рок и у нево лі	Час	Число З	К-ть гарм ат	Інше
<i>Зп. В.Ломиковськ ий на поч. XIX ст. на Полтавщині від кобзаря Івана⁵⁹²</i>	4 цвіти	9	700	350	40		3 кайдани 3 чарки 3 верстви		
<i>Зп. П.Лукашевич бл. 20 липня 1832 в. Полтав.зуб. поблизу м. Ромни від кобзаря І.Стрічки⁵⁹³</i>	3 цвіти	12	700 туро к 400 янич ар	350	54		3 невольни ки 3 гради 3 часті По 2 по 3 кубки 3 доски На 3 часті поновати	7	30 років у неволі Бутурла к, 24 як на волі, 84 ключі На 5 чолпо ключу
<i>Зп. П.Мартинов ич 20 травня 1876 р. в.м. Лохвиця на Прип'їці від кобзаря І.Кравченка⁵⁹⁴</i>				42		12 суток	Тричі запинає		4 година 44 роки у неволі Бутурла ка
<i>Зп. А.Зайкевич перед 1882- 1883 р.в. Лубенському повіті Полтав.зуб. 595</i>				40	60				
<i>Зп. В.Горленко на поч. 80-х рр. XIX ст. від кобзаря</i>				40	60 За 40 літ Бог приві	12 день	3 рази запинає		

⁵⁹² Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 508-514.

⁵⁹³ Там само. – С. 514-525.

⁵⁹⁴ Там само. – С. 525-530.

⁵⁹⁵ Там само. – С. 531-532.

<i>І.Кравченко</i> 596					В				
<i>Зап. П. Мартинович а 29 травня 1892 р. від оповідачки і співачки О.Кобиланки с. Миколаївка Полтав.зуб.</i> 597							В 3 ряди посажено		
<i>Зап. П. Мартинович а 29 травня 1892 р. від оповідачки і співачки О.Кобиланки с. Миколаївка Полтав.зуб</i> 598				40	23	25 літ прожив ав			25 чолпом ні
<i>Зап. П. Мартинович а 29 травня 1892 р. від оповідачки і співачки О.Кобиланки с. Миколаївка Полтав.зуб</i> 599				40	23	25 літ прожив ав			25 чол. 23 чолдо берега йшли
<i>Зап. П. Мартинович 20 січня 1903 р. від оповідачки і співачки М.Бондаренк о, с. Кам'янка Полтав.зуб.</i> 600	3 цвіпи		400	40		До 100 год	3 чарки		
<i>Зап. 1909 р. від лірника І.Субія, с. Лепухівка Кобилецького</i>	3 цвіпи		700 туро к 400 янич	40					

⁵⁹⁶ Там само. – С. 532-534.

⁵⁹⁷ Там само. – С. 534-537.

⁵⁹⁸ Там само. – С. 537-540.

⁵⁹⁹ Там само. – С. 540-543.

⁶⁰⁰ Там само. – С. 544-546.

<i>пов. Полтав. зуб.⁶⁰¹</i>			ар						
<i>Зп. П. Мартинович 3-5 грудня 1928р. від студента М.Радченка і в с.Рязьке Полтав.зуб. 602</i>		20		42		20 суток 12 днів На 13 день 80 літ	Тричі в одне місце записав, на 3 часті, 3 цвіпи галер, 3 пуда, 3 дошки, на 3 часті, на 3 церкви	100	
<i>Зп. П.Мартинов ич 25 лютого 1932 від Т.Жидани⁶⁰³</i>	3 цвіпи		500 туро к	300	30		На 3 часті		

⁶⁰¹ Там само. – С. 547-549.

⁶⁰² Там само. – С. 541-561.

⁶⁰³ Там само. – С. 561-563.

Додаток Е

Дума про Олексія Поповича

Назва думи	На 3 часті розбіває	350 козаків	В 4 р'яди	Тричі читає Святе пис'ямо	3 дні і 3 ночі	300 душ дітей	40 церков	700 душ	9 днів	Зсу дна/3 полки
Зап. В.Ломиковський від кобзаря Івана, Полтавщина ⁶⁰⁴	+	+	+							
Зап. М.Цертелєв від кобзаря, Полтавщина ⁶⁰⁵	+									
Друк.за: М.Максимович, 1834 ⁶⁰⁶	+									
Зап. І.Срезневський від кобзаря ⁶⁰⁷	+									
Зап. П.Куліш від кобзаря ⁶⁰⁸	+			+						

⁶⁰⁴ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 583-585.

⁶⁰⁵ Там само. - С. 585-587.

⁶⁰⁶ Там само. – С. 587-589.

⁶⁰⁷ Там само. – С.589-591.

⁶⁰⁸ Там само. – С. 592-594.

Зап. П.Куліш від Ф.Кононенка в с.Александрівка Лубенського пов. Полтав.губ. ⁶⁰⁹				+	+					+
Зап. М.Костомаров від кобзаря, м.Харків ⁶¹⁰	+									
Зап. М. Білозерський від кобзаря ⁶¹¹	+									
Зап.у Харків.губ. від лірника ⁶¹²	+			+		+	+			
Зап. М.Стахович від кобзаря с.Богдани Пирятинського пов. Полтав.губ. ⁶¹³	+							+	+	
Зап.від кобзаря із с.Зеленьки Канівського пов. Київ.губ. ⁶¹⁴										+
Зап. П.Чубинський та І.Новицький від кобзаря ⁶¹⁵	+			+		+	+			
Зап. у 70-80 –х ХІХ ст..в Лубенському пов. Полтав.губ. ⁶¹⁶										
Зап. у Лубнах від кобзаря ⁶¹⁷	+									
Зап. І.Манжура 1875 р. від кобзаря П.Дашенка із	+									

⁶⁰⁹ Там само. – С. 594-597.

⁶¹⁰ Там само. – С. 597-598.

⁶¹¹ Там само. – С. 598-599.

⁶¹² Там само. – С. 600-603.

⁶¹³ Там само. – С. 604-606.

⁶¹⁴ Там само. – С. 606-607.

⁶¹⁵ Там само. – С. 608-610.

⁶¹⁶ Там само. – С. 610.

⁶¹⁷ Там само. – С. 610-612.

с.Довжик Харківського пов. Харк.губ. ⁶¹⁸										
Зап. П.Мартиновича від І.Кравченка, м.Лохвиця Полтав.губ. ⁶¹⁹	+			+		+				
Зап. П.Мартинович від Хв.Гриценка із с.Глинськ Зінківського пов. Полт.губ. ⁶²⁰	+									
Зап. П.Мартинович від М.Бондаренко, с. Кам'янка Полтав.губ. ⁶²¹	+									
Зап. П.Мартинович від кобзаря М.Даниленка- Пелиха із слободи...Харк.об л. ⁶²²	+						+			
Зап.П.Мартинови ч від лірника Д.Синила, слобода Присяне Валківського р-ну Харк.обл. ⁶²³	+			+		+	+			
Зап. П.Мартинович від кобзаря Т.Жадана ⁶²⁴	+					+	+			
Зап. В.Горленко від кобзаря М.Кулика, с. Дейкалівка Полтав.губ. ⁶²⁵	+									
Зап. В.Горленко від М.Кравченка ⁶²⁶	+									

⁶¹⁸ Там само. – С.612-613.

⁶¹⁹ Там само. – С. 613-615.

⁶²⁰ Там само. – С. 616-619.

⁶²¹ Там само. – С. 619-621.

⁶²² Там само. – С. 622-623.

⁶²³ Там само. – С. 623-625.

⁶²⁴ Там само. – С.626-628.

⁶²⁵ Там само. – С. 628-629.

⁶²⁶ Там само. – С.629-631.

Зап. В.Горленко від кобзаря О.Дяконенка із м-ка Сосниця Чернігів. губ. ⁶²⁷	+									
Зап. О. Твердохлібов від сліпця І.Журавля в м. Охтирка ⁶²⁸	+									
Зап. М.Янчук і невід.особа від К.Буткевича ⁶²⁹	+			+		+	+			
Зап. П.Тиховський на Харківській казенній фермі від кобзаря Г.Гончаренка з х.Губаївський Харківського пов. Харків.губ. ⁶³⁰	+			+		+	+			
Зап. Є.Крист від кобзаря О.Бутенка в Курязькому монастирі Харків.пов. Харків.губ. ⁶³¹	+			+		+	+			
Зап. О.Малинка від лірника Н.Дудки, родом із с.Марчихина Буда Глухів.пов. Чернігів. ⁶³² губ.	+			+		+	+			
Зап. М.Сумцов від кобзарів Г.Гончаренка і Савенка, с.Рижів Харків.пов. Харків. Губ. ⁶³³	+			+						
Зап. Ф.Колесса від кобзаря Гната Гончаренка з х.Губаївський Харків. пов. Харків.губ. ⁶³⁴	+			+						

⁶²⁷ Там само. – С. 631-633.

⁶²⁸ Там само. – С. 633-635.

⁶²⁹ Там само. – С.635-639.

⁶³⁰ Там само. – С. 639-642.

⁶³¹ Там само. – С. 642-645.

⁶³² Там само. – С. 645-648.

⁶³³ Там само. – С. 648-650.

⁶³⁴ Там само. – С.650-651.

Зап. О.Сластіона від кобзаря Гната Гончаренка (вар.2) ⁶³⁵	+			+			+			
Зап. О.Сластіон, можливо, 1910 р. від І.Скубія із с.Лелюхівка Кобильцького пов. Полтав.губ. ⁶³⁶	+			+		+	+			
Зап. О.Сластіон у червні 1910 р. від І.Скубія із с.Лелюхівка Кобильцького пов. Полтав.губ. ⁶³⁷	+			+						
Зап. О.сластіона від кобзаря І.Кучеренка із с.Мурафа Богодухівського пов. Полтав. Губ. ⁶³⁸										
Зап. О.Сластіон 4 червня 1910 р. від кобзаря С.Пасюги ⁶³⁹	+									
Зап. Ф.Колесса від кобзаря П.Древченка, родом із х. Залютин Харків.пов. Харків. ⁶⁴⁰ губ.	+			+		+	+			
Зап. В.Харків у березні 1930 р. від лірника В. Гончара ⁶⁴¹	+									
Зап. В.Харків у березні 1930 р. від лірника В. Гончара (вар.2) ⁶⁴²	+			+		+	+			
Зап. В.Харків у березні 1930 р. від лірника	+			+		+	+			

⁶³⁵ Там само. – С. 651-665.

⁶³⁶ Там само. – С. 666-680.

⁶³⁷ Там само. – С. 681- 683.

⁶³⁸ Там само. – С. 684 - 686

⁶³⁹ Там само. – С. 687 – 689.

⁶⁴⁰ Там само. – С.690-692.

⁶⁴¹ Там само. – С. 693-694.

⁶⁴² Там само. – С. 695-705.

С.Веселого на х. Литвинівка Валківського р-ну Харк.обл. ⁶⁴³										
Зап. В.Харків у березні 1930 р. від лірника С.Веселого на х. Литвинівка Валківського р-ну Харк.обл. ⁶⁴⁴	+					+	+			
Зап. В.Харків у березні 1930 р. від лірника С.Веселого на х. Литвинівка Валківського р-ну Харк.обл. ⁶⁴⁵	+									
Зап. М.Полотай 1955 р. від кобзаря П.Гузя. ⁶⁴⁶	+			+		+	+			
Зап. М.Хай від бандуриста І.Рачка в с.Лавіркове Роменського р-ну ⁶⁴⁷										

⁶⁴³ Там само. – С. 705-707.

⁶⁴⁴ Там само. – С. 708-714.

⁶⁴⁵ Там само. – С.715-716.

⁶⁴⁶ Там само. – С. 716-718.

⁶⁴⁷ Там само. – С.719- 746.

Додаток Ж

Втеча трьох братів з Азова

Назва думи	3 брати	2 брати	Час (дні – тижні)	3 недолі, лиха	К-ть частин	Інше
<i>Зап. від кобзаря Івана на Полтавщині (Вар.А)⁶⁴⁸</i>	+		6-й день, 9-й день, 2д.і 2н.		2 часті паювали, третя не мішає	3-х братьєва голова
<i>Зап. Цертелєв від невід.кобзаря в Миргород.пов. (Вар.Б)⁶⁴⁹</i>	+	+	За час, за годину			
<i>Зап. І.Срезневський (Вар.В)⁶⁵⁰</i>	+		Не день, не 2, не 3, не 4		На 3 час.рубати	Третій буйний вітер
<i>Зап. Лукашевич від бандуриста Стрічки з с.Березовка Прилуц.пов. (Вар. Г)⁶⁵¹</i>	+				2 часті поділяти	Тричі за стремено хватав
<i>Зап. в Харкові 1840 р. (Вар. Г)⁶⁵²</i>	+				На 3 штуки рубати	
<i>Зап. П.Куліш від лірника А.Никоненка з Оржиці Лубен.пов. (Вар. Д)⁶⁵³</i>	+		9 д.	+	2 часті паювали, третя не мішає	
<i>Зап. П.Куліш від лірника О.Михайлюка з Лубенюпов. (Вар. ДІ)⁶⁵⁴</i>						Третій й коня не має

⁶⁴⁸ Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927.- С. 97-100.

⁶⁴⁹ Там само. – С. 100-101.

⁶⁵⁰ Там само. – С. 101- 102.

⁶⁵¹ Там само. – С. 102-103.

⁶⁵² Там само. – С. 103-104.

⁶⁵³ Там само. – С. 104-107.

⁶⁵⁴ Там само. – С. 107.

<i>Зап. Судовициков від кобзаря Ф.Крячківського в Яготині (Вар.Е)⁶⁵⁵</i>	+			+		
<i>Зап. Д.Нос від кобзаря П.Колибаби з Богодухів.пов, у Харкові 1857 р. (Вар. Є)⁶⁵⁶</i>	+		Бігли не 1, не 2, не 3, не 4; 3 д. і 3 н.	+	На 12 частей меч розбивали	Семипядна пицаль
<i>Зап. Чубинський і О.Русов від кобзаря О.Вересая з Калюжинець Прилуцького пов. (Вар.Ж)⁶⁵⁷</i>	+			+		
<i>Зап. Т.Іващенко від кобзаря П.Братиці з Терешковки Ніжин.пов. (Вар. З)⁶⁵⁸</i>	+			+		Ні третіх козац. при знаків; не буде 3 попереки
<i>Зап. М.Ніговський від П.Колибаби в Вільшані Богодухівського пов. (Вар. І)⁶⁵⁹</i>	+		Бігли не 1, не 2, не 3, не 4; 3 д. і 3 н. спочивали ; за 4 неділі до отця добігали	+	На 12 час. розлетиться	
<i>Зап. П.Мартинович від кобзаря І. Кравченка-Крюковського в Лохвиці на Приліпці (Вар. І)⁶⁶⁰</i>	+		Бігли не 1, не 2, не 3, не 4	+	На 3 част. Поювали	
<i>Зап. П.Мартинович від Т.Магадина з с. Бубнів Лохвицького пов. (Вар. І)⁶⁶¹</i>	+		Мали годину, другу часину	+		
<i>Зап. В.Горленко від Крюковського в Лохвиці (Вар. Й)</i>						

⁶⁵⁵ Там само. – С. 107-108.

⁶⁵⁶ Там само. – С. 108-110.

⁶⁵⁷ Там само. – С. 110-111.

⁶⁵⁸ Там само. – С. 112-113.

⁶⁵⁹ Там само. – С. 113-115.

⁶⁶⁰ Там само. – С. 115-118.

⁶⁶¹ Там само. – С. 119-120.

<i>Зап. П.Мартинovich від лірника С. екана в Костянтинограді (Вар. К)⁶⁶²</i>	+			+	На 3 част. Поювали	
<i>Зап. П.Мартинovich від лірника І.Персади в Петрівці 1901 р. (Вар.Л)⁶⁶³</i>	+		Третій день; 6 дня пішов 3-й брат; 3 д.і 3 н.; 9 д. на Савур-могилі	+		2 рази втікали; 3-раз втекли; 3 гаї зелені; 3 зозулі; 3 орли; 3 шляхи
<i>Зап. О. Слестіон від кобзаря М.Кравченка у Миргороді 1902 р. (Вар.М)⁶⁶⁴</i>	+		9 літ у вічі не видали	+	На 3 часті сікти; на 3 час. Розділяти	
<i>Зап. М.Сперанський від кобзаря Т.Пархоменка з с. Волосківці на Чернігівщині 1902 р. (Вар. Н)⁶⁶⁵</i>	+		9 дні на Савур-могилі дожидає	+	На 12 час. розпадає; на 3 штуки рубати	
<i>Зап. Ф.Колесси від М.Кравченка з Сорочинець Миргород.пов. (Вар. О)⁶⁶⁶</i>	+		9 літ у вічі не видали; Бігли не 1, не 2, не 3, не 4; 9 суток	+	На 3 час. розділяти, на 2 час.	
<i>Зап. Ф.Колесси від лірника А.Скоби з с.Багачки Хорол.пов. (Вар. П)⁶⁶⁷ (уривок)</i>	+					
<i>Зап. Ф.Колесса від П.Кравченка з с. Шахворостівки Миргород.пов. (Вар.Р)⁶⁶⁸ (уривок)</i>	+					
<i>Зап. О.Курило від співця С.Панченка в</i>	+			+		Треті коз.признаки

⁶⁶² Там само. – С.120-121.

⁶⁶³ Там само. – С. 121-123.

⁶⁶⁴ Там само. – С. 123-125.

⁶⁶⁵ Там само. – С. 125-127.

⁶⁶⁶ Там само. – С. 127-130.

⁶⁶⁷ Там само. – С. 130.

⁶⁶⁸ Там само. – С. 130.

<i>с.Змітнєві Сосницького пов. на Чернігівщині (Вар.С)⁶⁶⁹</i>						
<i>Зап. О.Курило від кобзаря П.Кулика в Соснівці (Вар.Т)⁶⁷⁰</i>	+			+	На 3 часті паювати	Треті коз. признаки
<i>Зап. Б.Луговський від лірника Г.Костюченка з с. Козерогів Чернігів. Округи (Вар. У)⁶⁷¹ (уривок)</i>	+					
<i>Варіант комбінований (Срезнівський) (Вар.Х)⁶⁷²</i>	+		Бігли не 1, не 2, не 3, не 4	+	На 3 штуки рубати	
<i>Варіант комбінований У⁶⁷³</i>	+			+		

⁶⁶⁹ Там само. – С. 130-131.

⁶⁷⁰ Там само. – С. 131-133.

⁶⁷¹ Там само. – С. 133.

⁶⁷² Там само. – С. 133-134.

⁶⁷³ Там само. – С. 134-135.

Додаток 3

Три брати самарські

<i>Назва думи</i>	3 терни, 3 байраки	3 брати	К-ть ран
<i>Вар. П. Житецького (Вар. А)⁶⁷⁴</i>	2 терни, 2 байраки	+	
<i>Зап. М.Костомаров на Харківщині в 1840 р. (Вар.Б)⁶⁷⁵</i>	2 терни, 2 байраки	+	
<i>Зап. невідомого походження (Вар. В)⁶⁷⁶</i>	+	+	9 ран рубані, 4 стріляні
<i>Зап. .Метлинський від кобзаря в Зіньківському пов. на Полтавщині (Вар. Г)⁶⁷⁷</i>	+	+	9 ран рубані, 4 стріляні
<i>Зап. П.Мартинович від кобзаря І. Крюковського в Лохвиці на Приліпці (Вар. Г)⁶⁷⁸</i>	+	+	4 широкі, 4 глибокі
<i>Зап. Ф.Колесса від М.Кравченка з Сорочинець Миргород.пов. (Вар. Д)⁶⁷⁹</i>	+	+	9 ран рубані, 4 стріляні
<i>Варіант Грінченка (Вар.У)⁶⁸⁰</i>		+	

⁶⁷⁴ Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927.- С. 140-141.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 141.

⁶⁷⁶ Там само. – С. 141-142.

⁶⁷⁷ Там само. – С. 142.

⁶⁷⁸ Там само. – С. 143.

⁶⁷⁹ Там само. – С. 143-144.

⁶⁸⁰ Там само. – С. 144-145.

Додаток К

Дума про Ф. Безродного

<i>Назва думи</i>	<i>Семиперсна могила</i>	<i>700 козаків</i>	<i>50 козаків</i>	<i>4 години</i>	<i>40 чол.</i>	<i>12 днів</i>	<i>3 дні</i>	<i>100 козаків</i>	<i>4 роки</i>	<i>Пиццаль семипядна</i>
<i>Зап. В.Ломико вський на поч.ХІХ на Полтавщині від кобзаря Івана⁶⁸¹</i>	+									+
<i>Зап. М.Цертелєв 1814 р. на Миргородщині Полт.губ. від невідомого кобзаря⁶⁸²</i>										+
<i>Зап. М.Білозерський [на поч..1850-х] в с. Британи Борзенського пов. Чернігів.губ від кобзаря</i>	+									+

⁶⁸¹ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С. 4020-404.

⁶⁸² Там само. – С. 404-406.

<i>І.Романенка</i> ⁶⁸³										
<i>Зап. П.Куліш [вересень 1853 р.] в Олександрівці Сосницького пов. на Чернігівщині від кобзаря А.Шута. Уривок.</i> ⁶⁸⁴		+	+	+						+
<i>Зап. О.Русов від кобзаря О.Вересай із с.Калюжинці Прилуцького пов. Полтав.гу б.</i> ⁶⁸⁵		+	+	+	+	+			+	+
<i>Зап. М.Лисенко від кобзаря О.Вересая із с. Калюжинці Полтав.гу б.</i> ⁶⁸⁶		+	+	+						
<i>Зап. В.Горленко [1882 р.] в Лохвиці від</i>			+				+			

⁶⁸³ Там само. – С.406.

⁶⁸⁴ Там само. – С. 407.

⁶⁸⁵ Там само. – С. 407-409.

⁶⁸⁶ Там само. - С. 410-419.

<i>кобзаря І. Кравченка - Крюковського.⁶⁸⁷</i>										
<i>Зап. М.Сперанський, Г.Бакалов, В.Данилов від Т.Пархоменка із с. Волосківці Сосницького пов. на Чернігівщині.⁶⁸⁸</i>								+		
<i>Зап. П.Мартинович 20 травня 1876 р.в Лохвиці на Приліпці від кобзаря І. Кравченка - Крюковського.⁶⁸⁹</i>								+		
<i>Зап. П.Мартинович [в кін. XIX-на поч..XX ст..] від О.Кобилянки зМиколаївки⁶⁹⁰</i>										

⁶⁸⁷ Там само. – С. 419-421.

⁶⁸⁸ Там само. – С. 422-424.

⁶⁸⁹ Там само. – С.424-427.

⁶⁹⁰ Там само. – С. 427-430.

<i>Зап. П.Марти нович [в кін. XIX- на поч..XX ст..] від О.Кобила нки зМиколаїв ки⁶⁹¹</i>										
<i>Зап. П.Марти нович [в кін. XIX- на поч..XX ст..]⁶⁹²</i>										+
<i>Зап. П.Марти нович [у січні 1903 р.] від М.Бондар енко.⁶⁹³</i>										
<i>Зап. П. Мартинов ич 23 лютого 1932 р. від Т.Жадана. ⁶⁹⁴</i>										
<i>Зап. С.Грица у березні 1987 р. від Г.Ткаченк а.⁶⁹⁵</i>										
<i>Зап. С.Грица у березні 1987 р. від</i>										

⁶⁹¹ Там само. – С. 430-434.

⁶⁹² Там само. – С. 434-437.

⁶⁹³ Там само. – С. 437-442.

⁶⁹⁴ Там само. – С. 442-443.

⁶⁹⁵ Там само. – С. 444.

<i>Г.Ткаченк а.⁶⁹⁶</i>										
<i>Зап. С.Грица у березні 1987 р. від Г.Ткаченк а.⁶⁹⁷</i>										

---

⁶⁹⁶ Там само. – С. 445-447.

⁶⁹⁷ Там само. – С. 482-484.

Додаток Л
Смерть козака в долині Кодимі

Назва думи	Три прокльони	Тричі гуляв долиною	За третім разом загинув	З мірки порохи	З кулі	З цвіти	Інше
<i>Костомаров М., Историческое значение южно-русского песенного творчества, «Беседа», 1872.⁶⁹⁸</i>	+	+	+	+	+		2 сокор и козацькі
<i>Костомаров М., История козачества, 1882 г.⁶⁹⁹</i>	+	+	+	+	+	+	2 сокор и козацькі

⁶⁹⁸ Грушевська К. Українські народні думи. Т.1. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1927. – С. 146.

⁶⁹⁹ Там само. – С. 147.

Додаток М

Дума про Матяша Старого

Назва думи	2-3 терни	12 козаків	Кількість переможених
<i>Зап. [В.Ломиковський на поч. ХІХ ст. на Полтавщині] від кобзаря Івана⁷⁰⁰</i>	2	+	6 тисяч, 4 тисячі
<i>Зап. П.Мартинович [20 січня 1903] від М.Бондаренка з Кам'янки⁷⁰¹</i>	3 терни, 3 гаї	+	5 тисяч
<i>Зап. П.Мартинович [у кін. ХІХ- поч.ХХ ст.] від О.Кобиланки з Миколаївки⁷⁰²</i>	2	3 козаки	50 турків, тисяча душ
<i>Зап. П.Мартинович [у кін. ХІХ]⁷⁰³</i>	3 гаї	+ (Матяш тринадцятий)	5 тисяч

⁷⁰⁰ Українські народні думи. У 5 т. Т.1. Думи раннього козацького періоду / [упоряд.: М.К. Дмитренко, Г.В. Довженок (тексти), С.Й.Грица (мелодії)]. – К.: ІМФЕ НАН України, 2009. – С.817-818.

⁷⁰¹ Там само. – С. 819-820

⁷⁰² Там само. – С. 820-822.

⁷⁰³ Там само. – С. 823-824.

Додаток Н

Дума про вдову і трьох синів

<i>Назва думи</i>	<i>3 сини (3 брати, 3 соколи, 3 удовиченка)</i>	<i>Роки вигнання матері</i>	<i>3 двори</i>	<i>3 дні хліба не тримала</i>	<i>3 хуртовини (3 недолі)</i>	<i>3 роки</i>	<i>3 орли</i>
<i>Зап. від сліпця Івана на Миргородщині бл. 1810 р. (Вар. А)⁷⁰⁴</i>	+	19 літ					
<i>Зап. М.Костомаров на Харківщині в 1840-х рр..(Вар.Б)⁷⁰⁵</i>	+		+				
<i>Зап. П.Куліш від бандуриста К.Рожка в шинку Бозенці під Ромнами 22 липня 1845 р.(Вар. В)⁷⁰⁶</i>	+						
<i>Зап. від кобзаря в Охтирці (Вар. Г)⁷⁰⁷</i>	+						
<i>Зап. Метлинський від кобзаря в Зінківському пов. (Вар. Г)⁷⁰⁸</i>	+						
<i>Зап. М. Білозерський від кобзаря І. Романенка в Британах,</i>	+	13 літ			Ні в третім пахарстві		

⁷⁰⁴ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931.- С 238 -239.

⁷⁰⁵ Там само. – 239-240.

⁷⁰⁶ Там само. – С. 240-241.

⁷⁰⁷ Там само. – С. 241-242.

⁷⁰⁸ Там само. – С. 242.

<i>Борзенського пов. (Вар. Д)</i> ⁷⁰⁹							
<i>Зап. Метлинський від кобзаря А.Шута, в Олександрівці, Сосницького пов. (Вар. Е)</i> ⁷¹⁰	+					Ні в третім пахарстві	
<i>Зап. Куліш від лірника А.Никоненка на хуторі коло Оржиці в Лубенському пов. (Вар. Є)</i> ⁷¹¹	+					3 недолі	+
<i>Зап. Л. Жемчужнікоа від кобзаря О.Вересая в Лебединці Пирятинського пов. (Вар. Ж)</i> ⁷¹²	Уривок						
<i>Зап. О.Русов і П.Чубинський від кобзаря О.Вересая з Калюжинець Прилуцького пов. (Вар. З)</i> ⁷¹³	+	34 роки					
<i>Зап. і. Манджура від бандуриста П.Дашенка в Довжику Харків. пов. 1875 р. (Вар. І)</i> ⁷¹⁴	+						
<i>Зап. П.Мартинович від кобзаря І.Кравченка-Крюковського в Лохвиці на</i>	+	12 літ					

⁷⁰⁹ Там само. – С. 242-243.

⁷¹⁰ Там само. – С. 243-244.

⁷¹¹ Там само. – С. 244-245.

⁷¹² Там само. – С. 245.

⁷¹³ Там само. – С. 245-246.

⁷¹⁴ Там само. – С. 246-247.

<i>Приліпці 1876 р. (Вар. І)</i> ⁷¹⁵							
<i>Зап. П. Мартинович від кобзаря Т. Магадина з Великих Бубнів в 1876 р. (Вар. І)</i> ⁷¹⁶		30 літ і 4					
<i>Зап. В. Горленко від кобзаря І. Кравченка-Крюковського в Лохвиці 1882 р. (І)</i> ⁷¹⁷	+	12 літ					
<i>Зап. Горленко від лірника Є. Перепелиці Пириятин. пов. (Вар. К)</i> ⁷¹⁸	+	13 год, на 13-м – грім					
<i>Зап. В. Горленко від лірника від лірника Вакуленка з Прилук (Вар. А)</i> ⁷¹⁹	Уривок						
<i>Зап. П. Мартинович від кобзаря Г. Гриценка-Холодного в Лютенці Зіньківського пов. в серпні 1884 р. (Вар. М)</i> ⁷²⁰	+						
<i>Зап. П. Лукашевич на Полтавщині (Вар. Н)</i> ⁷²¹	+	30 літ і 4					
<i>Зап. О. Малинка від кобзаря</i>				+	Третім - пахарст		

⁷¹⁵ Там само. – С. 247-248.

⁷¹⁶ Там само. – С. 248-249.

⁷¹⁷ Там само. – С. 249-250.

⁷¹⁸ Там само. – С. 250-251.

⁷¹⁹ Там само. – С. 251.

⁷²⁰ Там само. – С. 251-252.

⁷²¹ Там само. – С. 252-253.

<i>П. Чуба з с. Мокіївки, Ніжинського пов. 1889 р. (Вар. О)⁷²²</i>					ві		
<i>Зап. О. Слостіон від кобзаря С. Пасюги з Богодухівського пов. в 1900 (Вар. П)⁷²³</i>	+						
<i>Зап. О. Слостіон від кобзаря М. Кравченка з Великих сорочинців Миргород. пов. (Вар. Р)⁷²⁴</i>	+	13 год			3 хуртовини		
<i>Зап. від лірника М. Діброви з с. Гмиранки Прилуц. пов. 1902 р. (Вар. С)⁷²⁵</i>				+			
<i>Зап. С. Маслов від лірника Г. Вахна з с. Шидовичі 1902 р. (Вар. СС)⁷²⁶</i>		16 літ		+			
<i>Зап. С. Маслов від лірника С. Зілінського в Києві 1902 р. (Вар. Т)⁷²⁷</i>	+	Пів тринадцятий рік					
<i>Зап. О. Слостіон від старці співака П. Кравченка з с. Шахворостівки Миргород. пов.</i>	+	13 літ, на 14-й			3 хуртовини		

⁷²² Там само. – С. 253.

⁷²³ Там само. – С. 254-255.

⁷²⁴ Там само. – С. 255-256.

⁷²⁵ Там само. – С. 256-258.

⁷²⁶ Там само. – С. 258-259.

⁷²⁷ Там само. – С. 259.

<i>1900 р. (Вар. ГТ)⁷²⁸</i>							
<i>Зап. О.Сластіон від старчизи співачки Я.Пелипенкової з х. Орликівщині Хорол.пов. (Вар. У)⁷²⁹</i>	+	12 год				3 хуртовини	3 неділі
<i>Зап. О.Сластіон від старця співака О.Гришка з м. Дютеньки Гадяцького пов. (Вар. УУ)⁷³⁰</i>	+					3 недолі	
<i>Зап. М.сперанський від кобзаря Т. Пархоменка з Волосківців Сосницького пов. (Вар. Ф)⁷³¹</i>	+					3 недолі	+
<i>Зап. Л.Українув від кобзаря Г.Гончаренка з Губаєнкового хутора Харків.пов. (Вар. ФФ)⁷³²</i>	+			+			
<i>Зап. від старця співака П.Кравченка з Миргородщини (Вар. Х)⁷³³</i>	+						
<i>Зап. від кобзаря М.Кравченка з Великих Сорочинців Миргород.пов. у</i>	+	13 а три роки, на 14-му р.				3 хуртовини	

⁷²⁸ Там само. – С. 260-261.

⁷²⁹ Там само. – С. 261- 263.

⁷³⁰ Там само. – С. 263-264.

⁷³¹ Там само. – С. 264-265.

⁷³² Там само .- С. 265-267.

⁷³³ Там само. – С. 267.

<i>Миргороді, 1908 р. (Вар. XX)⁷³⁴</i>							
<i>Зап. Ф. Колесси від лірника А. Скоби з Багачки Хорол. пов. в Миргороді 1908 р. (Вар. Ц)⁷³⁵</i>	+	13 год					
<i>Зап. від старчихи-співачки Я. Пелипенкової з Орликівщини Хорол. пов. в Миргороді 1908 р. (Вар. ЦЦ)⁷³⁶</i>	+						
<i>Зап. від старця-співака М. Дубини з Решетилівки Полтав. пов. у Миргороді 1908 р. (Вар. Ч)⁷³⁷</i>	Уривок						
<i>Зап. від О. Гришка з Лютецьки Гадяцького пов. 1909 р. (Вар. ЧЧ)⁷³⁸</i>	+						
<i>Зап. від О. Сластиона в Миргороді 1910 р. (Вар. Ш)⁷³⁹</i>	+						
<i>Зап. від І. Кучеренка з Мурахви Богодухів. пов. в Миргороді 1910 р. (ШШ)⁷⁴⁰</i>	+						
<i>Зап. від кобзаря П. Древиченка х.</i>	+						

⁷³⁴ Там само. – С. 267-269.

⁷³⁵ Там само. – С. 269-270.

⁷³⁶ Там само. – С. 270-271.

⁷³⁷ Там само. – С. 271.

⁷³⁸ Там само. – С. 271.

⁷³⁹ Там само. – С. 271-272.

⁷⁴⁰ Там само. – С. 272.

<i>Залюгина Харк.пов. в Миргороді 1910 р. (Вар. Ц)⁷⁴¹</i>							
<i>Зап. від С. Говтваня з Зінькова (Вар. ЩЩ)⁷⁴²</i>	+						
<i>Зап. від кобзаря С. Пасюги з Богодухівського пов. (Вар. Ю)⁷⁴³</i>	+						
<i>Зап. від лірника Г.Костюченка (Вар. Я)⁷⁴⁴</i>	+						
<i>Зап. В.Харків від лірника В.Гончарука в Ковягах Валківського пов. на Харківщині (Вар. ЯЯ)⁷⁴⁵</i>	+		+				+
<i>Перероблений вар. Г. (Вар. Х)⁷⁴⁶</i>	+						

⁷⁴¹ Там само. – С. 272.

⁷⁴² Там само. – С. 272.

⁷⁴³ Там само. – С. 272.

⁷⁴⁴ Там само. – С. 272-274.

⁷⁴⁵ Там само. – С. 274-275.

⁷⁴⁶ Там само. – С. 275.

Додаток О

Прощання козака з родиною

Назва думи	3 сестри	У 4 ряди	У 3 ряди
<i>Зап. Від сліпого кобзаря Івана на Миргородщині окло 1810 р. (вар.А)⁷⁴⁷</i>	+	+	
<i>Зап. Цертелев від невід. бандуриста на миргородщині 1814 р. (Вар.Б)⁷⁴⁸</i>			
<i>Зап. Лукашевич від бандуриста Погиби на Переяславщині на поч.. 1830 р. (Вар.В)⁷⁴⁹</i>	+	+	
<i>Зап. М. Білозерський від кобзаря І. Романенка в с. Британах Борзенського пов. (Вар. Г)⁷⁵⁰</i>			
<i>Зап. Жемчужніков від О.Вересая в Лебединці в Прилуцькім пов. 1856 р. (Вар.Г)⁷⁵¹</i>	+		
<i>Зап. від І.Зорі з с. Білоцерковець</i>	+	+	

⁷⁴⁷ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 219-220.

⁷⁴⁸ Там само. – С. 220.

⁷⁴⁹ Там само. – С. 220-221.

⁷⁵⁰ Там само. – С. 221.

⁷⁵¹ Там само. – С. 222.

<i>Лохвицького пов. (Вар.Д)⁷⁵²</i>			
<i>Зап. О.Русов від кобзаря О.Вересая з Сокиринець Прилуц.пов. (Вар. Е)⁷⁵³</i>	+		
<i>Зап. П. Мартиневич від кобзаря І. Кравченка- Крюковського в Лохвиці на Приліпці, 1876 р. (Вар. Є)⁷⁵⁴</i>	+		
<i>Зап. П.Мартиневич від кобзаря Т. Магадина в Вороньках Лохв.пов. 1976 р. (Вар. Ж)⁷⁵⁵</i>	+		+
<i>Зап. В. Горленко від І. Крюковського в Лохвиці на Приліпці (Вар. З)⁷⁵⁶</i>	+		
<i>Зап. В.Горленко від лірника Ф.Баші в с. Тамарівці Пирятин.пов. (Вар. І)⁷⁵⁷</i>	+		
<i>Варіант Закревського, 1860 (переробка вар.Б)(Вар.Х)⁷⁵⁸</i>	+		

⁷⁵² Там само. – С. 222-223.

⁷⁵³ Там само. – С. 223-224.

⁷⁵⁴ Там само. – С. 224.

⁷⁵⁵ Там само. – С. 225.

⁷⁵⁶ Там само. – С. 225-226.

⁷⁵⁷ Там само. – С. 226.

⁷⁵⁸ Там само. – С. 226-227.

Додаток П

Дума про козацьке життя

<i>Назва думи</i>	<i>3 недо лі</i>	<i>30 локт ів</i>	<i>3 квар ти горіл ки</i>	<i>3 сіром я</i>	<i>Трет я сказа ла</i>	<i>Ціли й міся ць</i>	<i>4 неділ і, на п'ят у неділ ю</i>
<i>Зап. Ніговський від Ригоренка на Харківщині (Вар. А)⁷⁵⁹</i>	+	+	+				
<i>Зап. Костомаров на Харківщині (Вар.Б)⁷⁶⁰</i>				+			
<i>Зап. Є.Судовщик ов від кобзаря Х. Крачковсько го в Яготині 1850-1851 (Вар. В)⁷⁶¹</i>					+	+	+
<i>Зап. Горленко від лірника Ф.Баші в с. Тамарівці Пирятинськ</i>					+	+	+

⁷⁵⁹ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 212-213.

⁷⁶⁰ Там само. – С. 213.

⁷⁶¹ Там само. – С. 213-214.

020 ноб. (Бар. Г)⁷⁶²							
--	--	--	--	--	--	--	--

---

⁷⁶² Там само. – С. 214- 215.

Додаток Р

Про герць козака з татаринoм

Назва думи	Семиряга семилатна	Третє болото	Три семирязі лихії	Пицаль семипядна
<i>Зап. Кондрацького на Правобережжі в кін. 17-на поч. 18 ст⁷⁶³.</i>				+
<i>Малоросійскія и Червонорусскіи народнїя думи и песни (Лукашевич), 1836, (походження урипка невідоме)⁷⁶⁴</i>	+			
<i>Максимович М., збірник народних пісень 1849 р. (походження невідоме)⁷⁶⁵</i>				
<i>Зап. Білозерського від</i>				

⁷⁶³ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 7-8.

⁷⁶⁴ Там само. – С. 8.

⁷⁶⁵ Там само. – С. 8-9.

<i>Кобзаря І. Романенка в с. Братинах Борзенського пов.⁷⁶⁶</i>				
<i>Зап. Куліша від лірника Архипа Никоненка на хуторі під Оржицею⁷⁶⁷</i>		+	+	
<i>Зложений варіант Куліша⁷⁶⁸</i>		+	+	

---

⁷⁶⁶ Там само. – С. 9.

⁷⁶⁷ Там само. – С. 9-10

⁷⁶⁸ Там само. – С. 10-11.

Додаток С

Про Хмельницького і Барабаша

Назва думи	3 роки	Півтора роки	4 полковники	На 3 часті розбивайте	2 коні
<i>Зап. Цертелєва від невідомого кобзаря на Миргородщині (Вар. А)⁷⁶⁹</i>	+				+
<i>Зап. П. Куліша від кобзарів А. Шута в Олександрівці і А. Бешка в Мені. Текст сполучений (Вар. Б)⁷⁷⁰</i>	+		+	+	
<i>Зап. П. Іващенко від кобзаря П. Братиці в Ніжині (Вар. В)⁷⁷¹</i>			+		
<i>Зап. від Кліма Білика в Кумейках (Вар. Г) (уривок)⁷⁷²</i>					
<i>Вар. І. Франка (реконструкція)⁷⁷³</i>		+			

⁷⁶⁹ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 156-157.

⁷⁷⁰ Там само. – С. 157-159.

⁷⁷¹ Там само. – С. 159-161.

⁷⁷² Там само. – С. 161.

⁷⁷³ Там само. – С. 161-162.

Додаток Т

Битва під Корсунем

Назва думи	Третя пані	Третій жид	По 3 корчми	По 2 гроші	5 жидів	3 ляшки
<i>Зап. Копитько в Золотоноськім пов. на Полтавщині (Вар. А)⁷⁷⁴</i>	+	+				
<i>Зап. Ніговського від коб. І. Ригоренка в Краснім Куті Богодухівського пов. (Вар. Б)⁷⁷⁵</i>			+	+	+	+
<i>Вар. І. Франка (реконструкція) (Вар. Х)⁷⁷⁶</i>						

⁷⁷⁴ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 166-167.

⁷⁷⁵ Там само. – С. 167-168.

⁷⁷⁶ Там само. – С. 168.

Додаток У

Про молдавський похід Б. Хмельницького

Назва думи	3 пе ре воз и	12 пар пушо к	На 3 часті	15 лица рів	3 сини	3 дні	3 д. і 3 н.
<i>Зап. Цертелєва від бандуриста на Миргородщині (Вар. А)⁷⁷⁷</i>	+						
<i>Зап. П. Куліша від коб. А. Шута в Олександрівці Сосницького пов. (Вар. Б)⁷⁷⁸</i>		+	+	+	+	+	+
<i>Зап. С. Русова від лірника з с. Березино на Чернігівщині (Вар. В)⁷⁷⁹</i>		+	+	+			+
<i>Перероблений варіант А (Вар. Х)⁷⁸⁰</i>	+						

⁷⁷⁷ Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 188-189.

⁷⁷⁸ Там само. – С. 189-190.

⁷⁷⁹ Там само. – С. 190-191.

⁷⁸⁰ Там само. – С. 191-192.

<i>Реконструкція з кількох варіантів (Вар. У)⁷⁸¹</i>		+	+	+	+	+	
---	--	---	---	---	---	---	--

---

⁷⁸¹ Там само. – С. 192-193.

Додаток Ф

Про Білоцерківщину

Назва думи	На 4 місяці	На 3 місяці стояли	На 4-й повертали	По 3 і 4	До світлого 3-дньового Воскресіння
<i>За Мурзакевича на Херсонщині (Вар. А)⁷⁸²</i>	+	+	+	+	
<i>Зап. П. Куліша від кобзаря А. Шута (Вар. Б)⁷⁸³</i>					+
<i>Реконструкції (Х)⁷⁸⁴</i>				+	+

⁷⁸² Грушевська К. Українські народні думи. Т.2. / К. Грушевська. – К.-Харків: Пролетар, 1931. – С. 196-197.

⁷⁸³ Там само. – С. 197-198.

⁷⁸⁴ Там само. – С. 199.